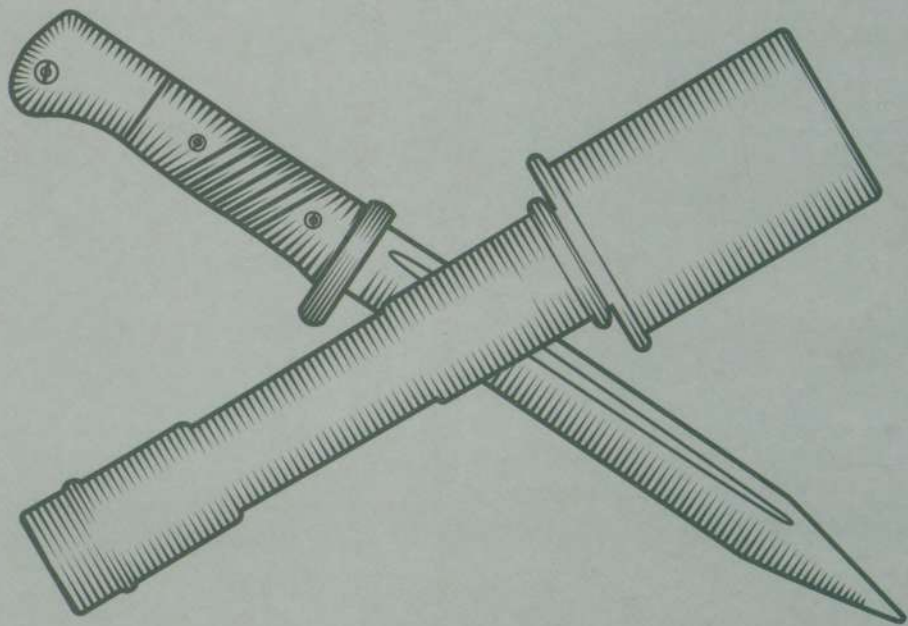

Ернст Юнгер

Богонь і кров

Ернст Юнгер

Богонь і кров

Ернст Юнґер

ВОГОНЬ І КРОВ

ПЕРЕЛІСОК 125

**ЛИСТИ З ФРОНТУ ДО РОДИНИ
(1915–1918)**

2-ге видання, виправлене

З німецької переклав
Олександр Андрієвський

Пломінь
2019

УДК 821.112.2'06-94

Ю50

Юнгер, Ернст.

Ю50 Вогонь і кров / пер. з німецької О. Андрієвський. — Київ: Видавець Анна Клокун, 2019. — 328 с.

ISBN 978-966-97851-5-2

Вперше перекладена українською мовою збірка «Вогонь і кров» присвячена фронтовим переживанням німецького письменника, філософа, ідеолога консервативної революції Ернста Юнгера під час його участі у Першій світовій війні. Натхненні та захопливі тексти звично для автора ведуться у формі щоденника, що, разом із листуванням з ріднею письменника, є логічним продовженням осмислення Юнгером феномену війни, побратимства та нового світового порядку з часу написання першого роману «В сталевих грозах». Книга призначена для всіх, хто падає серцем і на чийх плечах лежить важкою ношею доля всього світу.

УДК 821.112.2'06-94

© Видавець Анна Клокун, 2019

© Пломінь, 2019

© О. Андрієвський, переклад, 2018

© Р. Лубинський, ілюстрації, 2018

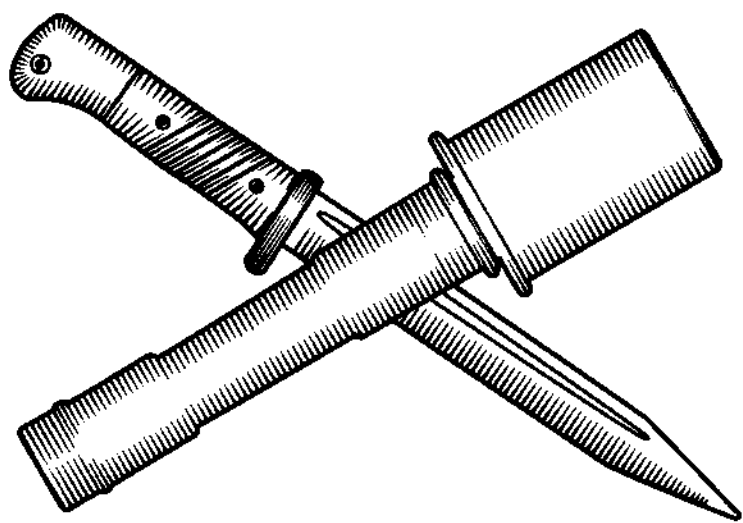
© Д. Піорко, художнє оформлення, 2019

ISBN 978-966-97851-5-2

ЗМІСТ

<i>Олена Семеняка. Технічна битва й історична трансценденція: про що військова проза Ернста Юнгера</i>	7
<i>Олександр Андрієвський. Історія сприймається з її епіцентру</i>	16
<i>Ернст Юнґер. Вогонь і кров: маленький уривок великої битви</i>	23
<i>Ернст Юнґер. Перелісок 125 (З хроніки окопної війни 1918-го)</i>	121
<i>Ернст Юнґер. Листи з фронту до родини (1915–1918)</i>	247

ТЕХНІЧНА БИТВА Й ІСТОРИЧНА ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ: ПРО ЩО ВІЙСЬКОВА ПРОЗА ЕРНСТА ЮНГЕРА

Переклад українською військових романів Юнгера «Перелісок 125» та «Вогонь і кров» може конкурувати за значущістю хіба що з вітчизняним виданням його фронтових листів, досі не надрукованих на «есперанто» пострадянської читацької аудиторії, російській.

Уже в них шанувальник «тонкого полювання» Юнгер турбується про свою колекцію жуків, скаржиться на періоди затишшя чи проходження курсів, під час яких він усвідомив, що «на війні, виявляється, теж можна хотіти на війну», хизується перед батьками незворушним спогляданням ніг мерців, які стичать на підступах до першого окопу на позиціях, радіє влучному пострілу в англійця, який необережно вийшов з укриття за 600 метрів від німецької передової, тощо.

Ці епізоди ляжуть в основу протиставлення, яке стало хрестоматійним ще в 30-х, коли Ернст Юнгер зажив слави «антиремаркіста». Щоправда, Юнгер не знав Ремарка особисто, видав свої військові твори задовго до появи «ремаркізму» в німецькому культурному просторі та не вважав свої рефлексії «відповіддю» Ремарку, як це було у випадку Йозефа Магнуса Венера з його романом «Семеро під Верденом» (1930), покликаному показати, що самопожертва німецьких фронтовиків була не марною. Він не належав до когорти націонал-соціалістичних авторів, як Вальтер Флекс, Ханс Цюберляйн чи Вернер Боймельбург, оскільки «віра у Німеччину» була далеко не головним

посилом творів цього солдата, чия лояльність разом із тим ніким не ставилась під сумнів.

Ближче до наших днів, «речники» фронтового покоління Еріх-Марія Ремарк, наскільки ним може вважатися солдат, що воював лише два тижні, та Ернст Юнгер, командир штурмової роти й власник найвищої військової нагороди «Pour le Merite», зустрінуться хіба що на сторінках «Мого сторіччя» (1999) лауреата Нобелівської премії в літературі Гюнтера Грасса. Перший як голос «знищених війною, навіть якщо снаряди оминули їх» (словами показового епіграфа до біблії зневірених війною, «На Західному фронті без змін» Ремарка), другий як символ німецьких юнаків, що марили війною задовго до її початку, вбачаючи у цьому шанс покінчити з рутинною, і, наче саламандри, загартовувалися в її «сталевих грозах» (назва класичних військових щоденників Юнгера). Щоб загострити протиставлення, можна було б додати «...навіть якщо снаряди понівечили їх».

Та сама опозиція справджується на рівні літературних протагоністів цих настанов: Ганса Штурма, альтер его Юнгера, чім іменем названо перший військовий роман молодого ветерана, «Лейтенант Штурм» (1923), та головного героя «На Західному фронті без змін» (1929) Пауля Боймера. В дослідницькій літературі стало загальним місцем порівнювати «плач Боймера», що довго вибачається перед убитим ним «товаришем» (цей фрагмент також є однією із кульмінаційних сцен однойменного фільму 1930 р.) із лаконічним «Я поклав ще одного» Штурма.

Втім, бравада майже невідчутна в текстах Юнгера. Ретельно реєструючи кожного поціленого ворога, як автор, так і його протагоністи в творах, за винятком куражу наступу чи люті від завданих втрат супротивником, ставляться до обірваних життів з повагою, але без сентиментів. Важко уявити, скільки сторінок та роздумів зайняв би аналогічний епізод із «Вогню і крові» Юнгера, якби його описував Ремарк: «Під час цього відступу я побачив біля бліндажу на схилі лощини одного з загиблих — це був мій англієць. Я схилився над ним: юне, сміливе обличчя.

Куля увійшла йому просто у скроню, тож він, напевно, помер одразу. Його очі ще не встигли скам'яніти».

Іншими словами, справа не в банальному контрасті між мілітаристичною та пацифістською військовою літературою. Відомий виразник кшатрійського світогляду Юліус Евола, італійський «радикальний традиціоналіст», доброволець Першої світової, що, маючи зухвалу звичку гуляти під артобстрілами союзників наприкінці Другої світової, в підсумку втратив здатність пересування після одного з них, якось писав про те, що втраченому поколінню більше личить епітет «розчавлене». Та між «незломленими», під якими він мав на увазі перш за все фрайкори та особистий приклад Ернста Юнгера, й «пропашими» в цілому також пролягає ціла палітра відтінків.

У порівнянні з класикою французької антивоєнної літератури, романом Анрі Барбюса «Вогонь» (1916), герої Ремарка нерідко сповнені відчуття обов'язку та винесли з війни не тільки негативний досвід, наприклад, справжнє фронтове братерство. Навіть один із ключових законодавців жанру втраченого покоління, Ернест Хемінгуей, що популяризував цю формулу своєї менторки Гертруди Стайн в епіграфі до роману «І сонце сходить» (1926), у пізніших мемуарах «Свято, яке завжди з тобою» (1964) назве її «брудним дешевим тавром».

У свою чергу, легендарні військові щоденники Юнгера «У ставелих грозах» (1920), хоча й високо цінувалися в Третньому Райху, водночас зовсім не вважались еталоном «патріотичної» літератури. Знову-таки, там практично відсутній героїчний пафос, а реалістичний виклад межує з науковими дескрипціями, що, безумовно, напряму пов'язано з успадкованим від батька захопленням природознавством Юнгера. Таким чином, політ уяви та емоцій значною мірою лишається завданням самого читача, хоча саме безпристрасна манера письма Юнгера у поєднанні з «надлюдськими» якостями автора цілком стирає межу між «літературою» й «реальністю», пояснюючи той сильний вплив, який справила його проза на міжвоєнне покоління німців.

Хоча перші військові щоденники Юнгера, тобто фактично жанр військової мемуаристики, старанно редагувались ним, молодий ветеран дотримувався мало не документальної стилістики і з особисто-політичних міркувань: цей визнаний «аристократ духу» походив із відносно скромної родини середнього класу і залюбки підкреслював потенціал добровольчого руху та осіб, яких пізніше називатиме представниками «активного складу». Наприклад, у його кореспонденції з сім'єю знаходимо такий рядок: «У страшний битві при Перті добровольці продемонстрували, що вони здатні на більше, ніж усі інші підрозділи, які вихвалялися раніше». Не випадково повна назва літературного дебюту Юнгера звучить так: «У сталевих грозах. З щоденника командира штурмової групи Ернста Юнгера, добровольця, потім лейтенанта і командира роти 73-го ганноверського фузілерського полку принца Альбрехта Пруського, нині лейтенанта і командира 16-го ганноверського полку райхсверу».

Тому, хоча юнгерознавці вважають період з 1920 по 1925 рр. («перший» період творчості Юнгера) часом художнього переосмислення ним свого фронтового досвіду, робота в жанрі художнього роману, нарису й новели насправді починається лише з 1922 р. разом із виходом праці «Боротьба як внутрішнє переживання», написаній на грані військових щоденників та нарису, друком в 16 номерах «Ганноверішен Кур'єр» багато в чому автобіографічного роману «Лейтенант Штурм» (1923), та включених у це видання чергових літературно відшліфованих щоденників «Перелісок 125 (З хроніки окопної війни 1918-го)» (1924/25) та «Вогонь і кров: маленький уривок великої битви» (1925).

Проте справа не в художній формі, до якої все активніше вдається Юнгер, нібито віддаляючись від унікальної безпосередності «переживання війни». Та межа, за якою літературний жанр становить самодостатній інтерес, була перейдена ним у 1929 р., в розпалі «другого» періоду творчості Юнгера, присвяченого політичній публіцистиці, коли вийшла перша редакція «Серця шукача пригод» («Рискующее сердце» в російському перекладі). Адже

харизматичний лідер думки фронтовиків не просто капіталізує авторитет зразкового солдата, підкріплений рідкісними почесними нагородами та славою автора популярних книжок про війну. Вже в перших пробах пера Юнгера помітне розуміння того, що разом із втратою війною своїх класичних форм, відмінність між військовим і цивільним станом стає все примарнішою, тож у його випадку можна говорити тільки про умовну демобілізацію після закінчення Першої світової.

Та втома від орієнтації на політичну актуальність, у чому він зізнається пізніше, була не єдиною причиною, що спонукала Юнгера до жанрових експериментів. Визнаний майстер філософського роману, що юнаком утік до Африки, аби вступити в Іноземний легіон і писав рідним із фронту, що Німеччина стала для нього «надто тісною», і він волів би «якомога швидше податися кудись далі», на рубежі 20–30-х рр. Юнгер остаточно переходить до планетарної аналітики в просторі та епохальних медитацій у часі. Тобто метафізична та філософсько-історична компонента починає відігравати все більшу роль у його творчості, аж поки цей слухач природознавчих курсів у Ляйпцизькому університеті, який відмовився від академічної кар'єри, не видає свої безсмертні філософсько-політичні есе «Тотальна мобілізація» (1930), «Робітник. Панування і гештальт» (1932) та «Про біль» (1934), що справляють поворотний вплив на філософування Мартіна Гайдегера.

У цьому сенсі Йозеф Геббельс, котрий належав до численних шанувальників військової прози Ернста Юнгера, помилявся, коли з нагоди виходу «Серця шукача пригод» зазначив у своїх щоденниках, що в порівнянні з «У сталевих грозах», «великою і героїчною книжкою», це всього-на-всього «чорнила» і «література», маючи на увазі жанровий перехід від героїчного до магічного реалізму. І не тому, що в цей період Юнгер насправді не відходить від військової тематики і навіть продукує оригінальну доктрину в царині філософії війни (вперше есе «Тотальна мобілізація» вийшло у збірці «Війна і воїн»). А тому, що в цей час починають увиразнюватися метафізичні ідеї Юнгера, які не впису-

валися у канонічний націонал-соціалізм і зручним жанром для трансляції яких відтоді став як філософський трактат, так і роман, передусім футуристична антиутопія. Так, саме в першій редакції «Серця шукача пригод» (1929) з'являються ключові філософські концепції й поняття Юнгера — «пруського анархіста» та «нульового пункту цінностей», про які йтиметься далі.

В цьому контексті, Юнгер не може бути «анти-Ремарком» хоча б тому, що того самого 1929 року, коли виходить друком літературна класика «втраченого покоління» («На Західному фронті без змін» Ремарка, «Прощавай, зброє!» Ернеста Хемінгуея, «Смерть героя» Річарда Олдінгтона), він уже давно завершив рефлексувати над воєнним досвідом, вийшовши на серйозний філософський рівень у романі зовсім не про стихійний авантюризм, що відображений у заголовку твору. Звичайно, можна сказати, що філософським підґрунтям «На Західному фронті без змін» Ремарка є щось на кшталт екзистенціалізму, та асиметрія зі славою мислителя й філософа, що закріпилася за Юнгером поряд зі славою талановитого письменника й «поета війни», зберігається. І саме це передумова розуміння ранньої військової прози Юнгера, яка уже має ознаки філософської.

У згорнутому вигляді метафізику надісторичних змін «зрілого» Ернста Юнгера легко знайти на сторінках романів, перекладених українською в цьому виданні. «Надісторичних», адже аналіз причин поразки в Першій світовій у політичній публіцистиці «міжвоєнного» Юнгера та варіації на тему сакраментального формулювання «Ми мали програти війну, аби виграти націю» Франца Шаувекера (з роману «Пробудження нації» того ж таки 1929-го року), яке лягло в основу нового націоналізму Юнгера, доволі швидко поступилися рефлексіям на тему титанізму як духовно-історичного стану сучасності, породженого явищем індустріальної війни, коли техніка вперше відсвяткувала свій жорстокий триумф над людиною.

Командиру, на чийх очах одного разу майже вся його рота була знищена прицільним влученням ворожого снаряду, коли зі

ста шістдесят учасників наступу повернулися лише шістдесят три особи, можна пробачити бажання відшукати вищий сенс у безкінечному вирі смертей і втрат. «І якщо наше покоління мало сплатити рахунок, який відкрили інші, то, можливо, у свої самотні й страшні години, у палаючому чистилищі, ми теж знайшли свій зиск, плоди якого ще зійдуть потім і важитимуть більше, ніж усі мертві та поранені», — пише на сторінках «Вогню і крові» Юнгер. Значно пізніше він говоритиме про «митний збір», який має сплатити людство за перетин метафізичного кордону.

Цим зиском, винесеним Юнгером з окопів Першої світової, як не стільки війни між європейськими народами, «томмі» та «гуннами», скільки «дуелі між машиною й людиною», передусім було внутрішнє преображення солдатів, що увінчалось появою нового антропологічного, точніше, титанічного типу Робітника-Прометейя. Тому ранні військові твори Юнгера як становлять самодостатню категорію, так і є свого роду пролегоменами до його magnum opus «Робітник. Панування і гештальт» (1932), а секвенція «люди-титани-боги», яка є стрижнем філософсько-історичної концепції мислителя, на 70 відсотків сформувалася саме в ці три, разом із публіцистикою, періоди його творчості.

У всесвітньо-історичній перспективі Юнгер вважав Першу світову більш вагомою, аніж Реформація й Французька революція. На зразок того, як він порівнював військовий досвід із несподіваною благодаттю, що радикально змінює людину, в його інтерпретаціях індустріальна війна наближалася до «осьового часу» Карла Ясперса. Фактично вона була воротами, через які стихійні титанічні сили прорвалися в історію з міфологічних надр Тартару, адже впродовж останніх декількох століть їхнє «постукування знизу» було дедалі голоснішим.

У соціальній площині звільнення Прометейя від кайданів проявилось передусім як розмивання всіх органічних спільнот та ієрархій у плавильному тиглі нової планетарної держави: відмінностей між станами, націями та расами, але, найголовніше, між цивільними і військовими. Нова реальність «тоталь-

ної мобілізації», проте, не означає, що на зміну старим відмінностям (або «нерівностям») приходять діалектика класової боротьби. Це означає, що кожен стає Робітником і в цьому сенсі є військовим, який мобілізується до виконання плану або наказу самим фактом належності до все більш технізованого світу.

Помітно, що вже у військовій прозі Юнгера карбується й той бездоганний тон і лексикон, якими вирізнялися його пізніші філософсько-політичні твори та притаманна їм двозначність в оцінці нових соціальних порядків, що ширилися світом у 20–30-х рр. минулого століття, двозначність, яку нерідко списують на славнозвісну «об'єктивність», «феноменологічний» погляд та футуристичний вектор класичних консервативно-революційних праць Юнгера.

Так, розуміння руйнівної сили й водночас необхідності тих трансформацій, яких зазнала воєнна справа, наклало свій відбиток на всю подальшу творчість Юнгера. Знищення «рангів» між людьми, верствами й станами суспільства, ерозію кордонів між державами та націями, безумовно, Юнгер оцінював зі знаком мінус. Відмова ж від реакційного засудження такого стану справ, точніше, незворотних тенденцій сьогодення була продиктована прагненням Юнгера адаптуватися до змінених умов з урахуванням неадекватності «лівого» вирішення проблеми (пацифізм, гуманізм, «демолібералізм»). Водночас творчість Юнгера добре показує безглуздя правоконсервативної критики нових порядків, що, як такі, не є сутнісно «лівими», як ними не є техніка сама по собі.

Антагонізм Юнгера та Ремарка, з одного боку, і чіткий незбіг військової мемуаристики Юнгера з патріотичними одами війни, з іншого — ця структура цілковито накладається і на його пізніше ставлення до ідеології націонал-соціалізму. Йдеться про опозицію до лівих і разом із тим «внутрішню еміграцію» в Німеччині 30-х, почасти на правах виразника класичних пруських ідеалів, почасти як нового націоналіста/пан'європеїста, для якого пангерманізм Третього Райху був кроком назад. Саме

це, власне, й принесло Юнгеру славу «обличчя» Третього Шляху, також відомого під назвою «консервативна революція».

Втім, будь-то військова проза чи філософсько-політичний спадок, лейтмотив творчості мислителя лишається незмінним: вистояти в «сталевих грозах» сьогодення, що нівелюють людський вимір, та не для того, щоб звести захисний вал навколо індивіда, а вгледівши у цьому шанс стати Надлюдиною. Пізніше, зокрема, за підсумками філософської дискусії з Мартіном Гайдегером, Юнгер диференціює «титанічні» та «божественні» аспекти такого виходу за рамки історично обумовлених концепцій суб'єктивності, що співвідноситься і з метаісторичною динамікою «переоцінки усіх цінностей» — метафори Фрідріха Ніцше, в руслі якої спершу розвивалась його думка.

Відмінність між пасивним (хворобливим) та активним (здоровим) нігілізмом, викладена на сторінках «Волі до влади» Ніцше — ось ключ до розуміння як «антигуманізму» раннього Юнгера, зворотнім боком якого є творення нових цінностей, так і відмінності його стратегії в до- й повоєнний періоди творчості, коли, за власними словами Юнгера, нові порядки просунулись далеко вперед, та відповідні цим порядкам нові цінності «так і не стали видимі», змусивши Надлюдину кинути виклик самому Ніццо.

Й саме тому добре знайомі зі стилістикою Юнгера миттєво впізнають у ранніх описах війни паростки зрілого філософського портрету автора, що неозброєному оку або довірливому читачу літературних критиків здаються актами «естетизації жорстокості». І саме «пруський анархіст» із «Серця шукача пригод», що кориниться в Першій світовій, стане прообразом духовно-історичної фігури з футуристичної антиутопії пізнього Ернста Юнгера «Евмесвіль» (1977) — Анарха, який давно перетнув «нульовий пункт цінностей», розширюючи горизонт війни, що випала на нашу долю.

Олена Семеняка

ІСТОРІЯ СПРИЙМАЄТЬСЯ З ЇЇ ЕПІЦЕНТРУ

Коли на світ з'явилося перше видання Ернста Юнгера українською, багато хто говорив про «красиві дати». Мовляв, який збіг: влітку 1914-го дев'ятнадцятирічний Юнгер записується добровольцем і вирушає на Першу світову, і рівно сто років потому в Україні виходять друком його мемуари про цю війну — книжка, яку брали з собою на фронт вже молоді українські добровольці, часто його однолітки. Тоді переклад «Сталевих гроз» Юрка Прохаська з'явився саме вчасно, зробивши цей твір ледь не культовим. Тепер, на четвертому році війни, світ побачить збірка прози Юнгера «Вогонь і кров», у якій дві повісті присвячені подіям 1918-го. Та цього разу йдеться не лише про символізм та «красиві дати».

Перш за все, поява цієї збірки важлива для формування української «юнгериани». Наразі це тільки друге, після роману-антиутопії «Скляні бджоли», українське видання текстів Юнгера, які перед цим не були доступні нашому читачу російською мовою. До того ж, обидва твори, «Вогонь і кров» та «Перелісок 125», займають насправду особливе місце в творчому спадку письменника. У нас досі мало вивчений цей період його життя та творчості, інакше кажучи, майже невідомо, чим займався та які погляди сповідував Юнгер у 20-х, після повернення з фронту. Тоді як саме 20-ті роки стали зірковим часом для молодого автора «Сталевих гроз»: у це десятиліття він став популярним серед широких кіл читачів та водночас отримав неабиякий авторитет у консервативному таборі німецьких інтелектуалів.

На хвилі успіху своєї першої книжки Юнгер продовжував писати, випробовуючи себе в різних жанрах і поступово вдоскона-

люючи свій стиль, а також зацікавився та зайнявся політикою, співпрацюючи з різноманітними організаціями та виданнями. Він спілкувався та працював із ветеранами фрайкорів, парамілітарною організацією «Сталевий шолом», нацистами, націонал-комуністами, інтелектуалами, яких почали з легкої руки узагальнено називати «консервативними революціонерами» (самого Юнгера вважають одним із лідерів цього руху¹) і ще Бог знає з ким. Увесь цей час він намагався визначитися з поглядами щодо політики й метафізики, щоб викласти ці міркування у своїх перших філософських працях, написаних на початку 30-х: «Тотальна мобілізація» та «Робочий. Панування і гештальт».

Між Юнгером-фронтовиком, якому належать досить аполітичні мемуари про Першу світову, і Юнгером-філософом, трактати якого водночас називали апологією нацизму та його прихованою критикою, різниця в одне десятиліття. І саме його тексти середини 1920-х — «Вогонь і кров», «Перелісок 125», а також «Лейтенант Штурм» — дають змогу побачити, як формувалися погляди письменника та як його фронтовий досвід утілювався спочатку в націоналізм, а згодом в ідеї «консервативної революції». Німецька дослідниця Єва Демпевольф присвятила цілу монографію різним редакціям воєнних щоденників Юнгера, а також тому, як із середини 1920-х письменник поступово змінював свої тексти, захопившись ідеями націоналізму².

Повість «Вогонь і кров» присвячена подіям ранньої весни 1918-го року на Західному фронті: у ній ідеться про останній масштабний наступ німецької армії на позиції союзників. Підзаголовок «Маленький уривок великої битви» вказує на те, що Юнгер не претендує на об'єктивне висвітлення всієї кампа-

¹ Див. працю Арміна Молера «Консервативна революція у Німеччині в 1918–1932».

² Eva Dempewolf, *Blut und Tinte: Eine Interpretation der verschiedenen Fassungen von Ernst Jüngers Kriegstagebüchern vor dem politischen Hintergrund der Jahre 1920 bis 1980*. — Würzburg: Königshausen & Neumann, 1992 (Єва Демпевольф «Кров і чорнила: інтерпретація різних редакцій воєнних щоденників Ернста Юнгера з огляду на політичні події 1920-х-1970-х рр.»).

нії та розповідає лише про те, що бачив на власні очі. По суті, це також спогади і той самий жанр «воєнного щоденника», у якому написані мемуари «В сталевих грозах». Однак у цьому тексті Юнгер розповідає про підготовку до наступу та сам хід воєнних дій набагато детальніше, а також докладніше описує свої роздуми та відчуття. Оскільки повість писалася вже у 1925-му році, ймовірно, що йшлося не тільки про спогади, а й про нові висновки та ідеї, які Юнгер у цій книзі приписує собі 23-річному. Найцікавішими з цих відступів, напевне, є ті, де він розмірковує про роль техніки та розробляє цілий маніфест на грі слів довкола поняття «Materialschlacht». З німецької воно перекладається як «війна на виснаження», і, відштовхуючись від цього поняття, Юнгер пояснює, що означає, власне, «матеріал».

Його висновок звучить парадоксально: попри «тріумф матеріалістичної доби», людина досі здатна на подвиги та авантюри (ще одне улюблене поняття автора), а її стійкість та мужність дотепер означають набагато більше, ніж будь-які технічні засоби. Власне, подальше розгортання подій у творі доводить правоту Юнгера: втомлені й виснажені фізично та психічно чоловіки знову тріумфують над зброями і військовою технікою супротивника, яка постійно порівнюється з якоюсь природною стихією: гроза, град чи навіть виверження вулкану. Ось як на початку твору автор описує враження від зимових боїв під Камбре:

«Що можна було чекати від цих слабких, виснажених позиційною війною солдатів, яких раптово морозної грудневої ночі запхали у вантажівки та жбурнули в гуркітливий котел битви? Ці зголоднілі та стомлені хлопці, які тремтіли від холоду у своїх шинелях, невже залишилися в них хоча б рештки волі? І все-таки, коли їхній залізний натиск на ворожі позиції був зупинений артилерією і вони знову отримали наказ перейти в наступ, цієї миті в них прокинулася грізна сила. Навряд чи після 1914-го десь ще була така відчайдушна атака...»

Читач, що вже знайомий із трактатом «Робочий. Панування і ґештальт» (якого, на жаль, поки немає українською) одразу

зрозуміє, звідки взялися, а точніше, у що перевтілилися ці ідеї. Можливо, саме «Вогонь і кров» є найкращим коментарем до «Робочого», адже ця остання праця написана так своєрідно, що її можна сприйняти і як гімн технологічному прогресу та трансформації всього світу, і як прокляття на адресу нетворчому нігілізму, «зрівнялівки» та бездушної технізації світу — критика в стилі пізнього Гайдегера, з яким Юнгера пов'язувала давня дружба та листування.

Схожі ідеї висловлює автор і в повісті «Перелісок 125». Цей текст також описує події 1918-го року, а саме — літні бої на півночі Франції. І в ньому, паралельно зі спогадами про власне битви й позиційну війну, йдеться вже радше про політику, ніж про метафізику. Та найчастіше Юнгер розвиває в «Переліску» доволі типову для 1920-х тему — солдатський героїзм. Він не просто відсторонено та з дещо демонстративною бравадою описує подвиги своїх товаришів, як у «Сталевих грозах». У «Переліску» автор довго міркує на тему відваги й мужності перед обличчям смерті, описуючи, як ці риси формувалися впродовж самої війни, набираючи різних форм у різних родів військ: у піхоти, саперів чи авіаторів.

Висновки Юнгера знову звучать дещо парадоксально та водночас знайомо для теперішньої України. Він ледь не прямим текстом каже, що ці риси і цих людей загалом виховала сама війна, причому не просто зробила їх мужнішими чи то витривалішими — Юнгер описує цей процес, як формування ледь не нової раси, яку він позначає як «фронтове товариство». Ці його ідеї теж ляжуть в основу філософських праць та есеїстики 1930–1940-х. Юнгеру не йдеться про расизм Гітлера та Гімmlера, з вимірюванням черепів і вивченням ДНК (див. статтю «Кров» у російському виданні «Серця шукача пригод»), ні, він описує цю «нову расу», використовуючи таке центральне поняття, як «дух». Для Юнгера є очевидним те, що після війни саме ці, найвідважніші представники своїх народів, мають взяти владу у свої руки та побудувати нове суспільство.

Разом із тим автор «Переліска» не має ілюзій щодо фронтовиків: він зазначає, що серед них є дуже різні люди, і зокрема трапляються такі, хто може існувати лише в умовах війни та небезпеки, тоді як у мирному житті легко «зламає собі шию» та опиниться в найкращому випадку в тюрмі. Саме такою людиною виявляється «ландскнехт» Отто Галлер, спільні вилазки з яким Юнгер описує і у повісті «Вогонь і кров», і в «Переліску». Для таких «пекельних рубак» він пропонує, цілком у дусі романтизму «Серця шукача пригод», вже після війни організувати такий собі Іноземний легіон, щоби вони завжди мали змогу воювати та бути в рідній стихії:

«Можливо, все ще зміниться: ми переможемо у війні та здобудемо велику владу. Із нею завжди є що робити, і для цього завжди потрібні чоловіки. Є багато островів, про які вже Дон Кіхот знав, що вони належать до оздоб влади; і опинившись де-небудь на Мадагаскарі, перш за все я завербую дві сотні таких хлопців, як Отто, і вони не нудьгуватимуть у мене жодного дня».

Та все ж таки найактуальнішим для читача цієї україномовної збірки є інше місце з «Переліска» — монолог наприкінці книги, який стосується того, навіщо взагалі потрібно обороняти якийсь черговий відрізок фронту. Коли стає відомо, що цей клаптик землі зайнятий ворогом, Юнгер описує те, що відчули тієї миті він і його товариші:

«Настала тиша, у якій навіть поранені мовчки вслухалися. Перелісок для нас усіх був втіленням цих позицій, символом, як у колишні часи — продірявлене полкове знамено. І так само, як тоді це знамено було більшим, ніж просто почорніла тканина, прикріплена до деревка, тепер для нас цей зруйнований та випалений клаптик землі означав більше, ніж просто безіменна місцина, якій мусили дати номер, щоби відрізнити її від інших. Більшість із нас були простими хлопцями, які, якби їх запитали про причини війни або про її вищу мету та призначення, відповіли би дуже плутано. І якби хтось сказав їм, що перемога чи поразка в бою за такий незначний клаптик землі не має жодного значення, вони, мабуть, не змогли б заперечити. Але вони все одно від-

чували б, що для них ця земля означає більше, ніж суміш вапна й піску, у якій вкоренилися обрубки дерев, більше, ніж просто територія, яку шукають на мапі, щоби вирахувати її площу, — ні, так само і хрест, який багато хто з них носив на шиї, для них означав більше, ніж просто кусень заліза з посрібленими краями».

Цей фрагмент тексту, мабуть, є найбільш промовистим і може чи не найбільше сказати українським фронтовикам, яким буде легко зрозуміти, що мав на увазі автор, говорячи про ці далекі події сторічної давнини.

Наостанок слід сказати також про «Листи з фронту»³. Зібрання й публікацію цих 72 листів, поштових карток та телеграм здійснив Гаймо Швільк, історик та автор найбільш докладної біографії Юнгера. До зібрання увійшли не лише листи самого письменника, який на момент початку війни був 19-річним випускником гімназії, а й відповіді від членів його родини — серед них і молодшого брата Фрідріха Георга Юнгера, у майбутньому також письменника та есеїста.

На відміну від творів, написаних вже у 1920-х, ці листи писалися та надсилалися під час війни, з моменту прибуття Юнгера на передову на початку 1915-го і до його останнього поранення восени 1918-го року, після якого він зустрів кінець війни в лазареті. Ці листи насправді показують зовсім іншого Юнгера, ніж той, яким може здатися автор «Сталевих гроз». У них автор багато пише про поточні проблеми, про нестачу харчів, холод, хвороби, описує поранення й смерті товаришів, розповідає, як сумує за домом, батьками, братами й сестрами. Зрештою, у цих листах майже немає пафосу та розмірковувань про політику й метафізику, з них швидше вимальовується образ простого солдата — такого ж, як і сотні тисяч інших. І якраз тому не менш цікаво нині читати про те, як бабуся Ернста Юнгера піклується про те, як його годують на фронті, щодо того, як він радіє кож-

³ Ernst Jünger. Feldpostbriefe an die Familie 1915–1918. Mit ausgewählten Antwortbriefen der Eltern und Friedrich Georg Jüngers. Herausgegeben und mit einem Vorwort von Heimo Schwilk // Klett-Cotta, 2014.

ній можливості приїхати додому і попри все — не шкодує про своє рішення стати на захист Батьківщини.

Ці листи є свідченням того, що кожна війна споріднена з труднощами, з виснажливою й зовсім не героїчною працею та нудьгою. Свідченням того, що на кожній війні трапляються проблемні «товариші», погані командири, пияки та дезертири. І попри все це, є також ті, хто готові воювати до кінця, хто не втомиться за чотири роки та воюватиме допоки існуватиме така необхідність: спочатку — з прагнення слави та бажання відчутти війну на смак, потім — зі «старої доброї надійності», про яку Юнгер пише в «Переліску».

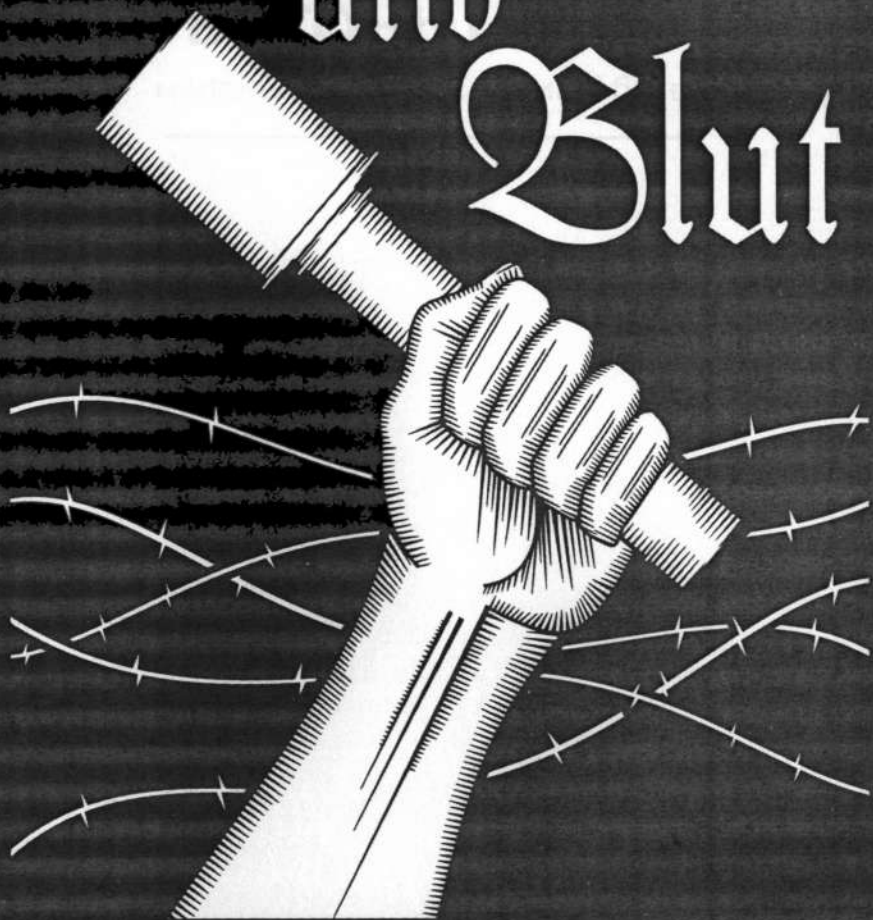
І саме тому так важливо, що ця збірка виходить нині. Роман «В сталевих грозах» був ідеальною книжкою, яку можна було покласти в рюкзак, вирушаючи на фронт у складі добровольчого батальйону в 2014-му році. Зрештою, я так і зробив, як і багато моїх однолітків. «Вогонь і кров» — це та книга, яку можна буде читати в холодних окопах Донбасу в році дві тисячі вісімнадцять.

Звичайно, що це видання призначається не лише для цього — так само актуальним воно буде і в мирному Києві, Харкові або Львові. По-перше, як нагадування про ту війну і про децю забуті сторінки історії ХХ століття. По-друге, як приклад якісної літератури, що з'являється на хвилі політичних катаклізмів і з певного погляду завдяки ним. Хтозна, можливо, це надихне когось із українських ветеранів на написання своїх спогадів — таких текстів, що поєднували б справді майстерний художній стиль з усвідомленням значущості пережитих подій.

Зрештою, Юнгер не лише про війну. Його книги — це також історія про становлення особистості, про виховання волі та про вміння залишатися вірним собі та своїм ідеалам за будь-яких найважчих умов. Хіба це не ті риси, що необхідні кожному? Ми живемо в історичні часи, а історія, як говорить Юнгер у повісті «Вогонь і кров», сприймається лише з її епіцентру.

Feuer und Blut

Ернст Юнгер

ВОГОНЬ І КРОВ

маленький уривок великої битви

У бурхливості часу, у його безперервному становленні, яке нас захоплює, трапляються моменти, коли ми раптово усвідомлюємо, що щось має статися. У такі хвилини ми бачимо, як мало пов'язує нас зі звичайним світом. Ми бачимо, як щось підіймається з безодні та входить у наше життя, аби за короткий час відбутися і знову минути, виконавши своє сповнене таємниці призначення в коловороті буття, становлення та знищення. Тільки людина, яка усвідомлює своє існування, болісно відчуває неминучість часу; вона ставить безглузді запитання про сенс життя та щохвилини відчуває безплідність цих шукань.

Ця плинність часу найкраще проявляється під час зміни пір року. Коли під змахами кіс жниво падає на полях, коли пожухле листя опадає з дерев, коли листопадовий вітер починає домішувати до холодного дощу крихти снігу, тоді ми раптово помічаємо, що настає осінь або зима, і в цьому становленні ховається також смуток про щось незворотнє. Винятком є тільки весна, цей променистий образ самого життя, у якому немає місця для знищення або заперечення.

І кожен рік дарує нам щасливі дні, коли ми відчуваємо прихід весни. Але цим дивовижним дням цвітіння передують інші, трохи менш виразні. Це той момент, коли ми вперше помічаємо, що під мертвою маскою зими готові проступити чарівні життєві сили. Це час, коли юний сік починає нуртувати у деревах, і блискучий лак покриває крихті бруньки, а кора набуває темно-коричневого та матово-фіолетового відтінку. Час, коли перший посвист шпаків разом із теплом проривається крізь голе гілля, і в холодних сутінках самотні лісові краї оживлює дзижчання крил вальдшнепів. Це суворий і таємничий час, коли життя прокидається не лише у зовнішньому світі, але

також наповнює душу своїми обіцянками, наче певна туманна ідея.

Саме такий день був сьогодні, і я радів, що проживаю його. Напередодні я залишив свою квартиру в переповненому північно-французькому селі, взяв до рук дубовий дрючок та рушив через поля, віддаючись тій самотності, яка час від часу охоплює кожного і яка ще здавна невіддільно пов'язана зі службою у війську.

Коли ми дивимося в обличчя природі, кудись зникає плинність миті, думки вивільняються і замість поспішних рухів та дратівливості проступає спокій та тиша. Зрештою я опинився у вільховій хащі й присів на пні скраю галявини, аби перепочити. Дні були ще короткі; сонячні промені під нахилом падали на землю крізь гілля, аби заплутатися в ньому, немов у золотистих сітях. Цієї години все навколо здавалось просякнутим золотом. Гладка світло-сіра кора нечисельних буків, які ще стояли для вирубки, вкрилася мерехтливими крапками, і золоті промені пронизували мох на стволах дерев. Рої мошок танцювали у прохолодному повітрі — найтонший, найвишуканіший образ життя, зачаклованого зблиском сонця. Уночі вже був готовий піднятися над землею холодний туман, який узимку під час безкінечних дощових днів всотав у себе всю їхню вологу. Тож я міцніше закутався в довгу сіру шинель, багато разів подряпану об колючий дріт та забруднену жовтими й зеленими плямами, які залишилися від газу.

Я змерз, але мене зігрівали думки про пробудження життя в лісі та про те, що ми щороку знову стикаємося із цим відчуттям, а відтак щоразу стаємо вже новими людьми. Я тішився тому, що проживав ці години тут, у спокої, а не мусив стовбичити в траншеях, звідки сигнальні ракети з шипінням здіймалися в повітря і де крихкий ґрунт монотонно осипався в мутні підземні води. Там тривала боротьба, яка робила все інше несуттєвим. Безмовно минають пори року, і навіть тепер весна прийшла, здається, лиш для того, щоби вище в небо здіймалися хмари пилу від вибухів. Але для солдата весна — це також час наступу.

Як же брешуть усі ті, хто каже, що на великі битви чекають із радістю! Мабуть, так було лише одного разу, коли все це відбувалося вперше, поки жага до битви, що схожа на глибинний потяг до якогось дивовижного відчуття, не потонула у крові. Так було раніше, коли ми ще мали юні серця, коли звучали марші та войовничі пісні, і не можна було вигадати нічого гарнішого, ніж вогняний хміль дикої битви та мужніх подвигів.

О так, ця магія виблискуючої зброї, крові, що піниться, і смислової гри на межі життя та смерті — все це здавалося чимось набагато більшим, аніж все інше, що могло запропонувати буття. Так здавалося дуже довго, а втім, невже я став старим із того часу? Смішно, та якби не почалася війна, зараз я би ще навіть не закінчив навчання. Ні, я не постарів, але все ж змінився. Іноді мені здається, що я просто ситий по горло спогадами та кров'ю. І тоді я думаю про те, що від нас забагато сподівалися, так, наче більше від усього на світі ми хотіли цієї служби.

Я дістав з кишені пальта люльку — старого доброго товариша, який ставав мені в пригоді в стількох нічних чергуваннях і складав компанію у найважчі хвилини. Мундштук весь щербатий — авжеж, стільки разів я стискав його зубами. Одного разу в Комблі я курив люльку на позиції в напівзруйнованому будинку, і в мене влучила куля; люлька все ще залишалась у роті, коли мене перев'язували в підвалі.

Тонкий дим тютюну легко звивався в нерухомому повітрі, кольором не відрізняючись від блідо-блакитного неба. Раптово мені спало на думку, що кілька років тому, перед моїм першим боєм, я вечеряв тієї самої пори та майже в такому самому місці. Хоча ні, це мало бути вже навесні, тому що тоді пень, на якому я сидів, був уже вкритий світло-синіми анемонами. Точно, це було в квітні, я пробрався зі свого намету до лісу, щоб побути трохи наодинці з собою та своїми тривожними думками. Коли смерть здається такою близькою, життя наче сповнене якогось солодкого болю; я згадую, як тоді, думаючи про слова «бойове хрещення», відчув щось на кшталт дитячої радості, згадую, як

я, наче п'яний, пробирався через ряди сплячих до намету і розбудив там свого кращого друга, і ми довго говорили з ним, а потім разом складали листи до наших батьків — на випадок, якщо хтось із нас не доживе до наступного вечора.

Так, а потім був цей прекрасний марш крізь ранкову зелень листя і сонячні промені, у якому дивно поєднувалася радість із урочистою серйозністю. О так, ми відчували цю велич і чистоту, які наповнювали нас, цю легкість та важкість водночас. Мені завжди подобалося так марширувати в ранкові години, наповнені тривожним чеканням, — пробираючись через свіжу зелень кущів вузькими лісовими стежками, минаючи пагорби та низини. І це було наче свято, коли на якомусь перехресті ми зустріли довгу колону вдягнутих у вицвілі шинелі пригнічених полонених, і тоді якийсь бородатий ополченець із ландверу крикнув нам: «Хлопці, тут вже бережіться!».

Потім ми вийшли на широку лісову дорогу, на якій безперервно гриміли вагонетки з боєприпасами, і в цей час почули попереду підсилений у тисячу разів гул битви. А тоді, коли повз нас почали проносити одні за одними ноші з пораненими, одразу стало не до жартів. Всі думки були тільки про це, і кожного наче лихоманило. І коли перша граната впала біля нас у хащі та від вибуху почали розлітатися важкі кусні землі та гілки, одразу запала тривожна тиша, яку порушив вигук старого солдата: «Зараз вони нас виб'ють, як котлету!». Але тепер вже ніхто не сміявся, як могли сміятися перед тим. І коли потім ми просувалися під важким вогнем по галявині, повністю вкритій тілами, — після цього ми дійсно стали вже іншими людьми. Навіть сонце світило нам вже інакше.

Тепер у нас позаду була важка зима, і ми чесно заслужили на безтурботну, прекрасну весну. Ми провели останні дні осені в боях у Фландрії, із її сумними рівнинами, темними від густих дощових хмар. Потім ми опинилися на позиціях у неспокійному та холодному Артуа, звідки нас несподівано закинули до вогняного пекла танкових боїв поблизу Камбре. Там ми мог-

ли вивчати форму війни, яка була для нас чимось новим та цікавим, і водночас у нас зароджувалася надія, що нарешті завершиться час безкінечного лежання-в-очікуванні-в-окопах.

Іноді, під час тупого вичікування за брустверами та щільною загорожею з колючого дроту, ми думали так: краще один раз вийти у потужну бурю назовні, у відкрите поле, нехай навіть там ховається сам Сатана; краще показати зуби ворогу, аніж дрімати без діла, наче кроти, які відсиджуються у своїх темних норах. Там, під Камбре, ми мали перейти у наступ, але не більше, ніж на декілька сотень метрів до визначеної цілі, сільських хатинок перед лісом. Тоді ми відчули, що бажання атакувати пробуджує в нас невідомі сили, і ці сили передаються всім — від командирів і до останнього рядового.

Що можна було очікувати від цих слабких, виснажених позиційною війною солдатів, яких раптово, у морозну грудневу ніч, запхали у вантажівки та закинули в гуркітливий котел битви? Ці зголоднілі та стомлені чоловіки, які тремтіли від холоду у своїх шинелях, невже залишилися в них хоча б рештки волі? І все ж, коли їхній залізний натиск на ворожі позиції був зупинений артилерією і вони знову отримали наказ перейти у наступ, цієї миті в них прокинулася грізна сила. Навряд чи після 1914-го десь ще була така відчайдушна атака, адже тоді це слово набуло нового сенсу: кулак, який міцно та безжально схоплює свою здобич. На лінії трьох кілометрів спустошених країв, які вздовж і впоперек були всіяні сильними окопними позиціями, розпочалося протиборство кулеметів та ручних гранат, а також артилерійського вогню, від якого земля тряслась, немов у пологових перевіях. І ті, хто вийшли з битви цілими й неушкодженими та мали час замислитися, могли тільки дивуватися хоробрості та витримці, яку всі проявили в цей день. Тут із жорстокого матеріалу війни поставала нова раса, яка виховувалася у школі битв та знайомилася зі своїм смертоносним ремеслом. Тут зливалися в одне ціле воля командирів та доступний їм матеріал.

Та що ми знали у 1914-му про матеріал — про це чуже слово, яке скоро мало отримати для нас страшне значення, ще до того, як воно дало ім'я битвам, у яких ми мали взяти участь¹? Гвинтівка, штик та декілька гранат — це все, що в нас було, і один-єдиний звичайний літак, який гудів над нашими позиціями, ставав для нас справжньою подією. Можливо, на воєнних кораблях знали більше, адже вимоги великих держав знайшли своє сталеве втілення саме у флоті, де вже готові були привести в дію дивовижний механізм смерті. Там все було зовсім інакше, ніж у нас.

Ні, у 1914-му ми ще нічого не знали про жоден матеріал. Ми вперше задумалися про це тільки під ураганим вогнем, коли артилерійські обстріли наших позицій стали вестися особливо жорстоко та вміло. Та коли у 1916-му нас не розмолоти жорна Вердена і замість цього доля закинула нас до мальовничих пейзажів Сомми, у цьому проявилася воля великих держав, втілена у вогневі розриви усіх фронтів. Я дуже добре пам'ятаю, як швидко зблідло гостре обличчя лейтенанта Фогеля, коли у вересні 1916 ми висадилися з вантажівки біля якогось хутора, і тоді побачили перед собою червону заграву, схожу на палаючий океан, що простягався аж до зірок у нічному небі. Шум, який нам здавався звуками жадливої машини десь вдалині, набирав обертів, немов гарчання хижака, здатного поглинути цілу країну. Прямо над нами промайнуло палаюче дихання смерті, і Фогель, затинаючись, прокричав мені прямо у вуха: «Зайти туди? Ми вже ніколи не виберемось!»

Та все ж нам треба було сховатися на цьому хуторі, адже мільйони феєрверків запускали на горизонті зовсім не для нашої розваги. І в цей момент нам здавалося, що не набагато страшніше було би стрімголов кинутись у палаючу піч або навіть у вулкан під час виверження. Але лейтенант сказав прав-

---

¹ Мається на увазі слово «Materialschlacht» («війна на виснаження» з нім.): так називали бойові дії на Західному фронті Першої світової війни.

ду, він уже ніколи не вийшов звідти. Пощастило не всім: вижила лише купка людей з усіх, хто приїхав туди.

Ці люди отримали певне уявлення про те, що таке матеріал. І ще одна картина пригадується мені, поки довкола повільно сутеніє, і я сиджу на своєму пні посеред цієї тихої галявини, з погаслою люлькою в руках.

Я думаю про іншу лісову галявину, над якою, мов зграя грифів, кружляла ескадрилья чорних літаків. На однаковій відстані звучали довгі, потім знову короткі сигнали сирен, чий загрозливий завивання, схожі на моторошну мову демонів, пригнічували чуття.

Ця самотня й забута Богом лощина, яка лежала посеред похмурого пейзажу, мала справді дивний вигляд. Її ґрунт ніби постраждав від плугів, які вздовж і впоперек вгрузали в землю. Були часи, коли в ній один глибокий хід сполучення межував із іншим, але постійні роботи зрештою зробили ґрунт крихким та унеможливили подальші розкопки. Земля була всіяна різними предметами, наче якийсь лахмітник повикидав весь запас крамнички через вікно просто на вулицю: консерви, ранці, зброя, шоломи, уламки, гранати, що не розірвалися, — все це хаотично розкидано навколо. Хоча вночі я закопав усі блискучі предмети, аби вони не видавали наші позиції у світлі сонця, але нові вибухи гранат знову дістали їх з-під землі. Гранати також розторсали та витягли мертвих, затіявши з ними свою гру, в ході якої розкидали тіла довкола пагорбу, ні на мить не лишаючи їх у спокої.

На західному схилі розташувались декілька вузьких лисячих ходів, біля одного з яких стирчав гострий край сталевого шолому. Якщо придивитися, можна було помітити, що з-під землі виглядають чийсь обличчя. Ці обличчя були виснажені, бліді та брудні. Двох днів вистачило, аби вилиці загострилися, і під шкірою намітилися обриси носової кістки. Це зробило їх схожими на черепи і цю неприємну схожість підкреслювали темні, запалі очі.

Люди, яким належали ці обличчя, були тепер по-справжньому бездіяльні. Вони мали вдосталь часу, аби розшифрувати кожен сигнал, який посилали з літаків наверху. І вони знали, що означають ці сигнали. Це були заклики до важкої артилерії, розташованої вдалині, у зруйнованому селі. Те, що нагорі — це очі, а там, унизу — рука. Менше ніж за хвилину, у монотонному ритмі, пролунали чотирма ударами потужні залпи. Розриви гранат було чути то десь поруч із галявиною, то нижче, а потім вони знов почали лягати в центрі, так що всю лощину наповнило полум'я і здійнялася їдка хмара пилу. Але також артилерія влучала у схили пагорбу, вириваючи важкі шматки землі, що з силою парових молотів обрушувалися на мешканців тамтешніх нір. Так тривало весь день, у пекельній одноманітності, і це видовище посеред, здавалося, мертвої місцевості не бачили нічії очі, крім тих, хто мусив лежати там.

Ось що таке матеріал. Перед очима немов проходять промислові райони з вежами вугільних шахт і нічним світінням доменних печей: машинний зал із ременями та блиском маховиків, потужні вантажні двори із залізничними коліями, блимання яскравих сигнальних ліхтарів і геометричний порядок білих дугових ламп, які освітлюють приміщення. Так, саме там викували та припасували цей матеріал, у складному механізмі гігантського виробництва, а згодом викотили по великих рейках на фронт — як результат всієї роботи, накопичення сили, що може звернути свою нищівну міць проти людини. Битва — це страшне змагання індустріальних потужностей і перемога сильнішого — того, хто працює швидше та відчайдушніше.

У цьому розкриває свої карти доба, до якої ми належимо. Панування машини над людиною, раба над своїм господарем стає очевидним, і глибокий розпад, який у мирному житті вже похитнув економічний та суспільний лад, проявився також на війні, ставши смертельним. Так проявляється стиль матеріалістичної доби, і техніка святкує свій кривавий тріумф. Тепер ми маємо сплатити рахунок, про який вже давно забули, і тому ми

потрапили на цю війну зовсім не випадково. Якщо на нас самих і не лежить жодної провини — доля все одно набагато вище від того, аби мати особисті рахунки.

Цікаво, коли я згадую про війну на виснаження, переді мною постає також інший спогад — до найменших деталей, які нібито не мають жодного значення порівняно із сильними враженнями, про які йдеться. Це був вечір того самого безкінечного дня на лісовій галявині, коли відбулося справжнє диво. Попереду, на горизонті, ми бачили спалахи, чие криваве блимання наче відбивалося у хмарах над нами. Ці спалахи утворювали довгий мерехтливий ланцюг і зрештою перетворилися на палаючу стіну. Що порівняно з цим значив вогонь однієї батареї?

Ці спалахи, здіймаючи неймовірний шум, безслідно зникали разом із отруйним свистом снарядів, які проносилися над нашими головами, вплетені у щільну мережу. Весь цей палаючий шторм нагадував грецький вогонь, в епіцентрі якого ми ніби були його головним елементом. Ми звернули погляди на захід та непорушно вдивлялися у цю вогняну стіну. Ми не мали більше страху, адже це було видовище такої величі, якій не відповідало жодне людське чуття. Ми просто чекали, оскільки було зрозуміло, що це нечуване розтрачання матеріалу має коли-небудь скінчитися. Тоді я побачив, як біля мене юний фенріх нахилився і взяв одну з пляшок вина, що напередодні ввечері нам принесли з обозу з розрахунку на найближчі дні, які мали бути спекотними. Він підніс пляшку до рота, осушив одним довгим ковтком та, сміючись, викинув її через бруствер. І я зрозумів, що це означало: він знав наперед, що завтра він уже не зможе випити це вино. У цьому простому вчинкові була така сила, що я раптово відчув неабияке полегшення; мені одразу захотілося схопити його за плечі та прокричати щось втішне.

Ми всі спізнали це відчуття, що людина — це більше, ніж матеріал, якщо вона протиставляє йому власну стійкість, і яку би не вигадали силу — немає жодної, яка могла би зломити спротив хороброго серця.

Мені здається, це дуже важливо, що ми отримали цей досвід — досвід із крові та плоті. І якщо наше покоління мало сплатити рахунок, який відкрили інші, то, можливо, у свої самотні й страшні години, у палаючому чистилищі, ми теж знайшли свій зиск, плоди якого ще зійдуть потім і важитимуть більше, ніж усі загиблі та поранені.

Війна на виснаження стала дзеркалом, у смертельному мерехтінні якого ми побачили розпад безповоротно втраченої доби. І якщо раніше хтось питав, де нам шукати спасіння, у цих словах проявлявся інший, таємничий сенс, прадавнє питання, яке знову постає перед людиною тут і зараз.

Темрява прийшла до цієї маленької галявини. Тонкий білий туман поставав із вільхової хащі. Я вже мусив вертатися до свого маленького, запиленого північно-французького селища, де ми жили цілий тиждень, готуючись до великої битви, яка, якщо вдасться наш наступ, має стати для нас останньою та завершити цю війну. Останньою — солдати всі забобонні, і я завжди маю дещо неприємне відчуття, коли в мене мимохіть виривається це слово.

Я піднявся зі свого пня і рушив через незорані поля, прямуючи до тієї межі, де обрис невисокої церковці майже стирався на фоні темного неба. Стало досить холодно, і рій мошок, за грою якого в останніх сонячних променях я спостерігав, вже надійно сховався у потрісканій корі дерева.

Та все ж сьогодні я побачив пробудження всього живого і відчув, як щось має статися.

Такі дні залишаються у пам'яті.

У селищі запала мовчазна ніч, тільки тупіт і пирхання коней у стайнях розсікали темряву. І найменший відблиск світла не видав би, що тут є люди, набагато більше людей, ніж у мирні часи. Це село було забите солдатами до останнього горища, немов безкінечно широка і мальовнича горбиста рівнина. За одну ніч пасторальний пейзаж перетворився на величезний військовий табір, переповнений масою людей і техніки.

Я проходив спустошені двори та закинуті сади у пошуках своєї квартири. Скрізь, де ми з'являємося, ми створюємо нове, воєнізоване суспільство. Ми спалюємо паркани та ламаємо непотрібні стіни. Ми рубаємо меблі на дрова й засипаємо кімнати соломкою. Утім, трапляються й одразу придатні помешкання. Ми облаштуємо житло в церквах і школах, а на поля дивимося тільки як на місце для вправ та стрільби. Все це змінило обличчя широкої смуги землі навколо фронту, яка оточує зону бойових дій, спершу зробивши її похмурою, а згодом геть зруйнувавши.

Тільки зброя тут була як новісінька. Вона виблискувала під рваним брезентом селища, як ключ під брудною ганчіркою, у яку його загорнули, щоб уберегти від дощу. Прихована в порожніх сараях та альтанках, у загрозливій тиші стояла зброя, штик до штику; у непримітних нішах охайно складені необхідні боєприпаси, у кожній з селянських хат розміщено ретельно доглянуті кулемети, шинки стали складами гранат; вся місцевість перетворилася на суцільний арсенал.

Нарешті я знайшов свій будинок. Вочевидь, ніхто ще не лягав спати. Важкий тютюновий дим заповнював маленьку низьку кімнату, яку ледь-ледь освітлювала свічка, вставлена в горло пляшки. За столом можна було розрізнити чотири силуети

у рваних сірих шинелях. Між ними стояли пляшки та кухлі; ці четверо грали у карти, розкреслені синіми та жовтими лініями. У кімнаті панував веселий шум, наче намічалася пиятика.

У комині горіли дошки з розламаних ящиків для гранат, і багаття розкидали блиски червоного світла по холодних стінах, чия біла штукатурка вкрилася темними плямами. Залишилася тут неушкодженою тільки маленька кропильниця з порцеляни; вона висіла там, де труба димоходу під нахилом входила в стіну. У кутку були накидані одна на одну торби та сірі, вкриті парусиною ящики, які ледь вміщалися в батальйонні вантажівки.

Мене привітали мішаниною вигуків:

— Друже, де Ви застрягли? Ми шукали Вас по всьому селу. Ви пропустили промову капітана — завтра буде перший день. Та заходьте вже!

Один із тих, що сиділи за столом, засвистів, зображуючи звук міни, і раптово вдарив кулаком по столу, так що вино розплескалося на карти. Та з усього переполоху я почув тільки одне: «Завтра буде перший день». Отже, вже завтра! Звичайно, ми і так знали, що ці спокійні дні не триватимуть вічно. Але зараз, несподівано, їхнє завершення стало дуже близьким, воно здавалося дивним і загрозливим, немов морська хвиля, яка обрушується із криваво-червоною піною. І все ж це було полегшенням, знати напевно: ми вирушаємо!

Ми вже знали це, знали давно: ми отримали таке сильне поповнення, якого не було за всі ці роки, ми вправлялися у стрільбі, а одного разу, у складі цілої дивізії, навіть відпрацьовували до найменших деталей проведення наступальної операції та штурмували добре укріплені позиції, прориваючись крізь вогонь, позначений червоними прапорами; ці позиції склалися в такі дивні лінії, що ми добре знали: вони точно відповідають справжнім укріпленням десь по той бік фронту, які чекають на нашу атаку. І те, що ми мали зробити прорив на кілометри вглиб через все нові й нові білі смуги, які позначали ворожі позиції, означало, що це буде вже не обмежена конкретною ме-

тою атака, як часто траплялося раніше, а справжній прорив і подальше просування у вільний, безмежний простір — рішуча й потужна дія.

Утім, ворожі позиції вже були нам знайомі, ми знали про них, можливо, навіть більше, ніж наше командування. І коли ми думали про їхні нескінченні лінії земляних валів, із кільцями брустверів та загородженнями з колючого дроту, то ми знали, що взяти ці вогневі рубежі не буде так легко, як білі смуги на полігоні. Усі ми пережили важкі наступи, які вів супротивник, і бачили, як людей накривали палаючою сіткою, коли вони потрапляли в оточення. Ми знали, що нікому ще не вдавалося вирватись.

Тепер ми, ветерани Західного фронту, маємо ризикнути та виламати цей засув. Цю задачу не можна перекладати на жодну з дивізій, які зараз прибувають зі сходу. На це здатне лише одне товариство: ті, для кого на декілька років став домом цей залитий кров'ю трикутник землі між містами Аррас, Камбре і Бапом. Йдеться не тільки про особливий дух, але також про буденну важку роботу, якої неможливо навчитись за один день. Тоді, при Камбре (це відбувалося лише три місяці тому, але вже зараз здається, що страшенно давно), ми отримали певне уявлення про те, що таке великий наступ. Тоді ми дізналися ціну раптовості — швидкого сильного ривка, без місяців, проведених на урізаному пайку за рахунок внутрішньої волі, ривка, який кладе ворога на лопатки, перш ніж той встигає задуматись про розгортання власного озброєння. Це чудова ідея: якщо не вдається атакувати поступово, треба зробити ставку на швидкість; але завжди слід враховувати рівень свого забезпечення та особистого складу.

Тут, на фронті виявляється, що тільки людина здатна пережити будь-яке страшне випробування. Натомість її зброя не має тієї гнучкості, яка забезпечувала би залізну перевагу. Тому найстрашнішим є те, що для нас із початком наступу навіть найлегший кулемет усе ще важитиме надто багато. Технічні засоби

дуже громіздкі; те саме стосується і їхнього тактичного застосування. Навіть у вогневому валу², який має зупиняти людей, мов залізний мур, проявився дух позиційної війни. Такий артилерійський вогонь гнучкіший, але і його ніколи не вистачає.

Людина ж сформувалася у полум'ї боїв; її нове та страшне обличчя — це те, що дали їй війна та технічні засоби. Фронтовики вже давно не просто натхненна молодь, яка, мов у п'яному сні, стала б жертвою могутнішої сили машин. Ні, загартовані палаючою стихією, вони міцно стоять на ногах у безжальному світі. І хоча фронтовики без тіні сумніву виконують свої накази, все ж вони плекають надію, що можуть закінчити цю війну одним-єдиним рішучим ударом.

І треба визнати, що ця надія може бути втілена через мобілізацію усіх засобів. Ніколи не було стільки піхоти зібрано в одному місці, ніколи у нас не було такої кількості важкого та найважчого озброєння. Прокладені нові дороги та шляхи, скрізь ведуться загадкові роботи; коли напередодні нас вислали на розвідку, за лісом ми знайшли широкі траншеї, пронумеровані дерев'яними табличками: без сумніву, вони позначали місця розташування артилерійських батарей та мінометів. Тоді нам спало на думку, що якщо застосувати всю цю зброю, навряд чи лишиться хоча би клаптик неушкодженої землі.

Тож у нас були підстави сподіватись, що все пройде успішно: що ми стали гідні перемоги або принаймні — що у нас більше прав на неї, ніж у нашого супротивника. Яка відповідальність ставиться на карб у цей день, який ще ховається в темряві невідомості! Доля великих держав та ненароджених поколінь залежить від нього, а отже й від нас — від кожного кроку, який ми зробимо, від точності кожного пострілу та від сили, з якою ми протистоятимемо загрози смерті.

Отже, завтра перший день! Ми давно вже знали всі деталі, командування не повідомляло тільки місце й час. Дати та наз-

² Die Feuerwalze — артилерійський рухомий загороджувальний вогонь.

ви населених пунктів у плані, у який нас утаємничили, було замінено літерами, щоб запобігти будь-якій необачності або зраді. Тепер у цих страшних розрахунках, якими ми були зайняті, наче витонченою грою, проявилася та велич, що визначає добу. Тож виступ розпочинається, і ми знаємо, що вже 21 березня залишимо окопи, аби зайняти ворожі позиції.

У цих словах міститься все: перший день. Це означає знову попрощатися з місцем, яке на декілька тижнів подарувало нам спокій. Велика доля, яка має звершитися, не звертає увагу на маленькі долі окремих людей.

Є давній вислів: «У солдата немає домівки». Все вже визначено наперед та впорядковано; єдине, що залишається робити, це збори. Тепер це означає тільки за старим звичаєм, за чаркою, попрощатися з цими чотирма холодними стінами, які захищали від вогню, дощу та вітру, та попрощатися з товаришами, з якими, можливо, вже не доведеться зустрітися знову.

Я кинув кашкет на ліжко та взяв одну з пляшок вина, які мешканці цього будинку, перед тим як тікати, закопали в саду. Це гарне старе бургундське, яке розпалює кров і яке справді заслугує на те, щоб його ховали, наче скарб; воно точно призначалося не для наших келихів. Але це не має жодного значення, якщо вино розважає нас. І одна весела година значить для нас багато; у нас немає часу на смуток, адже напередодні битви життя тече із подвійною силою. Тому ми розвішуємо барвисті куліси сп'яніння перед виставою, в увертюрі якої доля вже підняла наготові диригентський жезл.

Четверо молодих офіцерів, до яких я підсів, знайомі мені вже давно, і я знаю, що вони зліплені з міцного тіста. У цій компанії не затримується ніхто, якщо він сам не захоче цього; тут знають все один про одного та про людину судять не з балачок.

Не треба пояснювати, з якими почуттями вони дивляться у майбутнє. Настрій у всіх хороший, і хоча ентузіазм здавався би тут смішним, все ж усіх переповнює відчуття похмурої впевненості. Тут, де одного слова достатньо, щоб у пам'яті промайну-

ла ціла низка спільно прожитих моментів, достатньо також одного тосту, щоби дізнатися, що на душі в інших.

Ми звикли до веселих бенкетувань, оскільки у нас ніколи не було стільки часу, щоби марнувати його. У будь-яку секунду може прозвучати команда «до зброї», і тоді шкодуеш за кожною краплею напою, яку не встиг випити, про кожен момент, яким не встиг насолодитись.

Та ось розмова стає голосною та палкою, сміх — невимушеним. Загроза відступає, і ми починаємо вбачати переваги в тому, що на нас чекає. Маленька кімната без меблів стає особливо затишною, і червоне полум'я у комині малює на стіні загадкові образи. Перед окриленою уявою постає місто Ам'єн і море, і нам здається немислимим, що ми не зможемо туди прорватися. Надто довго ми ховалися в цих проклятих окопах, наче кроти; тепер, коли на сході війська росіян розбиті, ми ще раз покажемо, на що здатні. Здається, що тепер, після майже чотирьох років, настала велика година.

Перед збудженим поглядом проходить майбутня перемога; йому ввижаються полонені армії та груди розтровошеної техніки, а тоді — сміливе й ризиковане просування у відкритий простір. У цьому світлі відкривається інше обличчя війни; так здригаються серця золотошукачів, які довго блукали через крижані пустелі, коли вони бачать у себе під ногами золотоносні краї.

Тривалий час ми теж, із запеклим голодом, крізь шпарини між мішками з піском та вузькі бійниці дивилися на той бік, де вдалині, за загородженнями з колючого дроту та земляними валами, тягнулася місцевість, яка була для нас закрита. Для нас, які жили ніби у великій фортеці, замкненій на вогняні замки, те, що ховалося там, було цілим світом, перед палаючою брамою якого ми бездіяльно товклися.

Навіть коли уночі ми повзли по нічійній землі перед колючим дротом, дивне відчуття прокидалося в нас: ми відчували навколо якийсь таємничий простір, у якому ховався чужинець. Удень ця земля до межі горизонту була наче вимерлою, якщо

не зважати на кулі, що свистіли з того боку; та вночі ми чули, як без кінця підвозять боєприпаси, як дзвенять, ударяючись об камінь, лопати, а іноді вітер доносив звуки людських голосів. І часто це мало вигляд, наче ми чули зовсім поруч дихання могутнього, загадкового звіра, мов мисливці у прадавній країні.

Коли ми робили короткі вилазки з окопів, ми точно знали, що на нас очікує. Це була небезпека, подібна до математичної формули: точна і передбачувана, як і все, що пов'язано з технікою. Але тепер загроза повернеться на широкий простір, даючи йому відтінок старої картини, на якій кожна скеля, кожне дерево, кожен замок мають свою особливу й дивовижну мову. Ця небезпека загортається в одіж пригоди, що кличе сміливого, зваблюючи його таємними спокусами. Ось зелень лісової галявини темнішає, забарвлена бурштиновою кров'ю, від якої поля, що блистять на сонці, осяєє велична, мужня радість битви; і міста, що зубцями веж дряпають вечірню заграву, перетворюються на заможні фортеці, стіни яких трощить кулак завойовника і чиї назви з давніх часів переплетені з його славою. Зранку колони вояків зі співом вступають у битву, а ввечері збираються в полі навколо тріскучого багаття. Гарно блукати світом із відчуттям, що він належить сміливому!

Тому ми п'ємо й виплескуємо рештки вина на стіни, тому ми тішимось, що ми є сильним знаряддям могутньої волі. Ми аж ніяк не можемо вплинути на те, що трапиться у великій битві, яка на нас чекає. Ми знаємо, що все вже давно визначено наперед. Виставлено великий рахунок; залишилося підвести червоним останню риску, і ми належимо до маленьких цифр десь в обчисленні. Ми маємо це стерпіти та вистраждати; на наших плечах лежить велика залізна ноша. Тож вип'ємо і, може, ми побачимо в тому, що приготувала нам доля, також і наше власне воління! Побратими, ви побували всюди, скрізь ми зустрічалися з вами, тож скажіть, що ви знову хочете в бій, і тоді нічого в біса не турбуватиме мене сьогодні ввечері! Згадайте про Лангемарк, про Іпр, про Верден, про Реймс, про Камбре, про Фландрію і про Сомму, які зро-

били вашу кров гарячою та запеклою, і нехай образ великої битви виросте зі сп'яніння, немов червона квітка орхідеї з полум'яно-золотими смугами! Ось та краса, що тішить чоловіків.

Тож підніmemo келихи, поки життя тримає нас у своєму колі! Хоча ми все ще сповнені великої сили, можливо, скоро ми станемо її розбитою посудиною, як пляшки, з яких червоне, п'янке вино пролилося на землю. Але перед цим ми влаштуємо бенкет на честь нашої загибелі, бенкет, на якому артилерія всього світу має дати найгучніший салют. Попереду нас чекає смерть із її величезним арсеналом. Але померти в ліжку — це не доля воїна: його ліжком є поле битви, на якому народжуються через смерть, через бій та загибель. Кожен має померти; ми лишень хочемо зустріти смерть у наступі.

Падаючі поля, що очікують нас, жоден поет не міг би уявити навіть уві сні. Крижані кратери воронок, пустелі з полум'яними пальмами вибухів, вали з вогню і сталі, вимерлі висоти, які пролягають над червоними бурями. Розсіяні зграї металевих птахів у повітрі та броньовані машини, що гарчать над полями. І всі відчуття, від найжахливішого фізичного болю до найвищої радості перемоги, зілюються там воєдино, немов блискавичний символ життя. Співати, молитися та радіти, проклинати й ридати — що нам іще залишається?

Тож ми сидимо разом, святкуючи прощання з материком, як корабельна команда перед великим плаванням. Все, що можна вичитати у старих книжках моряків, на чиїх сторінках солоний запах моря та просмолені канатів перемішалися з густими ароматами кориці та гвоздики з далеких островів, все це також про нас. Плавання у шторм, битви з відчайдушними екіпажами чужинців і прибіїв, який із гуркотом б'ється об чорні рифи смерті. У самотні години нас переслідує зловісний корабельний кобольд³, весь у крові, і посеред морської піни виринає

³ Корабельний кобольд (нім. Der Klabautermann) — міфологічний персонаж з північноєвропейського фольклору; дух, що оселяється на кораблях, коли ті пропливають Північними й Балтійськими морями.

в тиші Летючий Голландець, про якого більше ніколи не зможе розповісти жоден із тих, хто його побачив. І ми теж можемо загинути, з тріском потонути у водоверті, у тісному просторі, де виринає ланцюжок смертельних образів і де людину кидає з найглибших безодень жаху до найвищих вершин насолоди.

Кожна доба пропонує свої завдання, обов'язки та насолоди, і у кожній є, крім цього, свої авантюри. І кожного разу з'являється нова молодь, яка спізнала свій час і полюбила пригоди за те, що в них весела дитяча гра набуває значення через чоловічу серйозність. У цьому і має полягати справжній сенс життя, у просуванні через простір, сповнений тисячами небезпек, подібно до краплини води, всередині якої світло-зелені кришталеві чисті тільця залишають свої непевні сліди під загрозою тих самих вібрацій, що рухають нами.

Звичайно, завдання дуже серйозні. Але авантюра — це сьйво, що перебуває під загрозою. Завдання — це життя, але авантюра — це поезія. Обов'язок робить завдання стерпними, але прагнення безпеки робить їх легкими. Тож нам не треба соромитися того, що ми шукачі пригод!

Свічка догоріла, і світло гасне. Ми валимося в ліжка, сп'янілі від войовничості та вина.

Всі речі спаковано; тепер ми маємо вирушати. Я сиджу, змерзлий, за маленьким столом, де вночі, наче полум'яна квітка, розквітло сп'яніння. Тепер настрої вже не хмільний, а тверезий, сухий та серйозний. Квартира зовсім спорожня. Усі торби складені до вантажівок, бавовняні ковдри та спальні мішки скручені у ранцях. Переді мною лежить португез з пістолетною кобурою та туго набитим підсумком для їжі, бінокль, сталевий шолом і протигаз. Я вистукую по столу барабанний дріб коротким бамбуковим стеком та відчуваю зниківіння, яке, здається, наповзає з усіх кутків кімнати. За вікном підіймаються вологі від туману ранкові сутінки.

Чорт забирай, ми ліземо просто в пекло! У мене почав нити шлунок, і я захотів зробити ковток коньяку з фляги, але потім вирішив зберегти його на випадок, коли це буде потрібніше. Єдина втіха — це те, що битва дедалі ближче та ближче. Сьогодні ми маємо вирушити маршем до замку Брюнмон; інтендантів уже відправлено туди. Там ми залишимося до завтрашнього вечора. Нам треба чекати темряви для переходу, нам та незліченним іншим підрозділам, аби з жодного літака не було помітно сірій потік, який котить свої хвилі на захід. Ми хочемо здивувати тих, хто на тому боці, і, якщо нам вдасться, це буде великий сюрприз. Хоча ці краї усипані дорогами, їх ледь вистачає, аби переправити на фронт безкінечні армійські колони за такий малий проміжок часу. Новітня мобілізація продумана та підготовлена до найдрібніших деталей. Відстань та час переходу розраховані до метру та до хвилини. На мостах виставлено варту, яка має слідкувати за тим, щоб усе зайве залишилося позаду. Розгортання та розподіл сил врівноважено та вдосконалено згідно з планами, які ніч за ніччю течуть невиди-

ними жилами полків до самого фронту, ніби у водосховищі, де дамба проривається в точно призначену секунду.

У замку Брюнмон ми проведемо ніч та один день, аби знову вирушити в сутінках та зникнути в траншеях, викопаних на полі біля стертого з лиця землі села Каньїкур. І тоді, на третю ніч, ми розгорнемо сили в окопах на передових позиціях. Там, поблизу зруйнованого вщент селища Бюллекур (яке в моїх спогадах постає як затишна, оточена квітучими каштанами місцина, де я два роки тому пережив чимало радісних годин), лінія траншей вигинається вперед, тож на мапах цей виступ позначається як «Гострий кут». Ця позиція, від якої ще далеко до ворожих окопів, дійсно може завести нас у кут. Там, через чотири з половиною години після початку небаченої доти сили артпідготовки і ще через півгодини після перших розвідувальних патрулів, ми виберемося з окопів, аби посеред поля, за вогневим валом нашої артилерії, залягти в очікуванні та протриматися, доки ця стіна знищення перед нами не прокотиться далі вглиб ворожої території. Тоді ми маємо прориватися через дві лінії траншей, через високий і добре укріплений насип, через зайнятий ворогом яр, загородження з колючого дроту, артилерійські позиції та палаючі кільця кулеметних гнізд — далі, все далі, слідом за гуркітливим вогневим валом, який, іноді роблячи потужні короткі паузи, має прокласти шлях піхоті, і під нерівний, рваний темп якого ми мусимо підлаштуватися.

Увечері цього першого дня боїв ми маємо також взяти штурмом селище Морі, розташоване далеко вглиб ворожих позицій. І тоді нарешті почнеться просування у відкритий простір та бої з резервами, які будуть кидати супроти нас.

Ми маємо пройти цей довгий і страшний шлях, і кожен крок вимагатиме своїх жертв. Увесь край зайнятий відбірними військами англійців, так що тут марно сподіватися на те, що ворог тікатиме у паніці без задніх ніг. Натомість треба підготуватися до жорстокої боротьби проти стійкості англосаксів, які тримають лев'ячими лапами свою власність і кусаються, коли зазіха-

ють на їхню територію. Це добра риса, яку нам не завадило би перейняти. Тож якщо хтось спробує оцінити ситуацію холодним розумом, якщо він подивиться на це пекло, у яке ми готові кинутись стрімголов, він заприсягнеться, що в нас майже немає надії вийти з нього цілими та неушкодженими. Тоді він не дасть за наше життя і жалюгідної монети, як мало не важили б тепер гроші.

Завершуючи ці неприємні міркування, я даю собі обіцянку. Я знаю цю війну, знаю її дуже добре і досі уникав смерті лише тому, що мені дивовижно щастило. Я буду обережним, обережним, як лис або як змія, що звивається між язиками полум'я, адже я знаю, що під час наступу завжди настає мить, коли втрачаєш голову й починаєш сліпо розтрачати силу, наче якась руйнівна стихія.

Мені згадується один солдат, який загинув під Камбре, коли, у шаленому сп'янінні від нашого успіху, застрибнув на бруствер і одразу ж, прошитий кулями, скотився на дно окопу. А я сам, замість того, аби затямити цей урок, через декілька хвилин утнув ту саму дурницю — і куля пройшла зовсім біля моєї голови. Ні, цього разу я триматиму очі відкритими і не дозволю засліпити себе цьому червоному жару, дивовижному й непереборному, коли поле бою випаровує свіжопролиту кров. Якщо бачиш супротивника не в оточенні його вогневої міці, що приховує його, наче плащ-невидимка, а впритул, тоді тебе одразу охоплює страшна спокуса облишити зброю та кинутися на нього — як на смертоносний міраж, який довго вислизав від чуттів. Це мить найвищої небезпеки, коли забуваєш про укриття та, немов збожеволівши, даєш себе вбити.

Двері відчинилися і увійшов, нав'ючений вантажем, мій денщик, вірний Фінке.

— Фельдфебель просив передати, що рота вже виступає!

Чудово, тепер можна виходити. Запхавши кашкет у ранець, я востаннє озирнувся довкола, надягнув сталевий шолом та вийшов із будиночка через задні двері, які вели до закинутаго

саду. Надворі вже сутеніло і здійнявся туман, так що було видно тільки силуети людей.

Почулися вигуки; до мене підійшов один із двох командирів роти:

— Рота вирушає маршем у складі ста сорока двох солдатів, двох офіцерів і дев'ятнадцяти унтерофіцерів!

Погляд впав на довгу колону, яка, мов стіна, вишикувалась у темряві. Коли ми ще вирушали на позиції, у наших лавах було вісімдесят, найбільше — дев'яносто солдатів. Тепер все має зовсім інший вигляд. Це була справжня єдність: чоловіки, озброєні гвинтівками, кулеметами та безліччю іншої зброї, випробувані найбільшими небезпеками та гарно вишколені, а за останні тижні ще й такі, що добре відпочили. І перш за все: ми знаємо один одного. У нас був час, аби згуртуватися і залучити до цієї єдності наймолодших солдатів, так що ми тепер були вже не просто озброєним натовпом, але самодостатнім підрозділом, який переважає звичайну масу завдяки бойовому духу, з яким зустрічає будь-яку небезпеку. Тож ми могли сподіватися, що в найстрашніших моментах, які нас чекають, цей дух керуватиме і найслабшими та дозволить всім діяти, як один. На це вказувало багато ознак. Марші та маневри протягом цих тижнів вдавалися все краще й рівніше, ніби у зграї перелітних птахів, які розкинули крила над осінніми полями для довгої та небезпечної мандрівки. Командири стали впевненішими в наказах, підлеглі — впевненішими у виконанні. У всіх помешканнях довгими тихими вечорами велися розмови. Усі бачили наступ, що готувався, та силу, яка стояла за ним. Ім'я кожного отримало плоть і кров; воно більше не було порожнім звуком і означало знайому людину, з усіма її чеснотами, вадами та особливостями. В останні дні під час маршів уперше за довгий час знову зазвучали співи, і вони були злагодженими як ніколи. Коли у нас було пиво, ми влаштовували посиденьки, на яких не бракувало гумору й жартів. Траплялися і сварки, і примирення, як і скрізь, де люди збираються до купи. Ми працювали, співали, пили, сварилися та сміялися всі разом.

І тепер мені хочеться поставити тільки одне, останнє запитання, яке не виникало раніше, коли я мав відповідати тільки за себе. Я хотів би отримати змогу, хоча б на мить, зазирнути в душу кожному з цих людей.

Та хоч у цій темряві неможливо розпізнати жодне обличчя, гвинтівка — це також відповідь. Мабуть, результат не такий, як після дворічної служби в мирні часи, але кажуть, що за місяць це також можливо. Можна почути, як легко й одночасно брязкають ремені гвинтівок, коли різким рухом зброю беруть на плече. І це говорить більше, ніж будь-яка довга й жвава розмова.

Ми вирушаємо маршем із селища, аби в призначену хвилину злитися з іншими ротами нашого батальйону на польовій стежці, яка з'єднує селище із широкою, обсадженою високими тополями дорогою. Там ми маємо почекати, аби прослизнути у прогалину між двома полками на марші, а після цього повернути до замку Брюнмон.

Навіть здалека ми чуємо пісню, яку співає сама дорога. У пейзажі ховається велика тривожність — немов похмуре хвилювання натовпу, яке притуплює відчуття. Глухий шум проникає всюди й перемішується із дзижчанням моторів, важким звуком коліс та стукотом копит. Там, де польова стежка зливається із дорогою, ми зупиняємося. Маємо чекати ще півгодини.

І тепер, як непомічені глядачі, ми приймаємо цей сутінковий парад, тріумфальну ходу, у якій відкривається жахлива глибина смертоносної сили. Вона панує тут, мовчазна і нестримна, чиї обриси майже розчинились у темряві, від чого здається, що є лише рух та воля. Ця сила нависає над землею, як потужний кулак, що штовхає маси вперед, ці відкриті колони піхотинців, безликі, без сміху, без пісень, зі стукотом кованих чобіт та брязкотом гвинтівок, загорнуті у сталеві хмари, із мінометними розрахунками, зв'язківцями з сигнальними ракетами, снайперськими відділеннями, і далі йде зброя за зброєю. Маленькі польові мортири, які б'ють у ціль злісно та влучно;

великокаліберні гармати, чії витягнуті снаряди кидаються на своїх жертв із хриплим шипінням; міномет, пухкий і коренастий, мов залізна бочка; корабельні гармати з тонкими стволами, чий розрахунок складає цілий взвод. І нарешті, притягнуті вантажівками, мамонти в царині артилерії, під чіими ударами селище може завалитися, наче картковий будинок. Цими гарматами опікується так багато обслуги, наче проходить сам бог Шива. І потім знову піхота, піхота.

Це лише маленька частка з того, що воля до знищення зігнала з багатьох доріг за багато ночей. Але цей безкінечний рух, цей потік, що ллється, робить настрій сп'янілим, він позбавляє важкості та захоплює, як вигляд великого водоспаду. Тут немає яскравих стягів між лавами та натхненних пісень, і сукно мундирів більше не світиться тим блиском, який випромінює шкіра хижого звіра.

Тут все однотонне, однакове та сіре. Все є буденним і практичним, як рух машини на повному ході. Але також все це п'янить, як може п'янити вид машини того, хто любить життя у всій його повноті та силі. Так ми вступаємо в битву, аби втиснути свою печатку в податливий віск цього світу. Мовчазно, наче перед урочистим дійством, ми проходимо чередою свідків, і кожен бачить, як постає щось велике, народжене з вогню і крові.

Виступ все ще триває і все ще приховує у собі величезну силу. А втім, скоро він розквітне полум'ям, і тоді вирішиться, чи гідні ми цієї землі. На задимлених полях вона обере переможця, кращого, найхоробрішого, найбільш гідного. Земля любить войовничість і битви, і тому вона відкине нас, як зіпсутий інструмент, якщо ми не витримаємо велике випробування. Тож маршируйте, полки, де кожна гвинтівка на своєму місці! Котіться, гармати, ви, які виказуєте себе левовим гарчанням та язиками полум'я!

У звивах сірого хробака війська з'явилася прогалина. Ми проходимо в неї, аби розчинитися у просторі та у відчутті великої єдності.

У замку Брюнмон ми провели одну ніч та один день. Там ми спали на в'язках соломи в парадних залах і, сидючи в обшитих шовком кріслах доби рококо, грали в карти за мармуровими столами. Гуляли у зимовому парку під дрібним дощем, кидали камінці над дзеркальною гладдю озера й пили водянисту каву з безтурботністю людей, яким немає про що хвилюватися. У великій залі ми розглядали коштовні портрети придворних та їхніх дам в овальних золотих рамках, і непокоїла нас тільки погана погода. Вона нагадала нам про одну атаку англійців у Фландрії, яка захлинулася в багнюці, і ми сподівалися, що перед нашим наступом сонце все ж висушить поля.

Вечір та наступний день ми мали провести у траншеях поблизу Каньїкура. До передніх окопів колишнє поле бою мали заповнити війська, які могли пересуватися тільки в темряві. Тут, де весь розрахунок тримається на раптовості дій, ризик є надто великим, хоча й неминучим. Іntenдантати вже вирушили; наших вів лейтенант Шмідт, який прибув до нас лише кілька тижнів тому і якого, за його веселу вдачу, ми називали «Шмідтхен»⁴. Він мав вислати до нас провідника, який покаже нам шлях до траншей.

Батальйон вже має виступати, а надворі все ще дощить. Але настрої хороший, навіть чудовий. Все зроблено, всі приготування завершені, думки обмислені, написані листи — тепер залишається тільки справа. Ніхто не вдає із себе хворого, рота в повному складі та зі свіжими силами. Тільки фельдфебель, канцеляр, водії та кухарі не візьмуть участь у наступі. Поки ми виходимо з воріт, вони вигукують прощальні слова та побажан-

⁴ Зменшувальна частка. В українському перекладі «В сталевих грозах» це прізвисьце перекладене як «Шмідтик».

ня успіху. Ми проходимо маленьке село й починаємо довгий марш відкритою дорогою. Попереду, на фронті, виблискують поодинокі постріли. Їхній звук приглушений дощем, а їхні червоні спалахи здаються тьмяними та блідими. На безлюдному перехресті ми зупиняємось; наказано погасити цигарки. Біля вказівника, стоячи під дощем, нас чекають декілька чоловіків у довгих шинелях. Це провідники, які мають відвести нашу роту до місця ночівлі. Один із них підходить до мене: його послав Шмідтхен.

Під час зупинки командир батальйону капітан фон Бріксен, молодий офіцер, зібрав командирів усіх чотирьох рот та призначив точну годину завтрашньої, останньої наради. І вже тоді солдати, слухаючись приглушених команд, повернули ґрунтовою дорогою. Один взвод за іншим розосереджувалися на відкритій місцевості, пошрамованій вирвами від гранат на кожному кроці, і зникала у темряві разом із тихим брязканням зброї. Скоро ми залишилися самі.

Провідник ішов поруч зі мною; я розмовляв із ним про наші майбутні позиції. Чи широкі там траншеї, чи Шмідтхен залишив для мене гарний бліндаж із дошками, на яких можна влягтися, чи є у бліндажах польові пічки і чи достатньо вони теплі, щоб ми могли висушити речі, бо вже починався дощ, хоча і не дуже сильний. І я подумав, що затишні штольні, які заходять глибоко в землю, це дуже хороший винахід, і що ми, мабуть, вже не скоро знову таке побачимо, і також, що мені краще виспатись наперед за наступний день. Десь попереду ми почули, як стукотять кулемети, а зліва від нас, на певній відстані, з великим інтервалом вибухали гранати; ми розрізняли ці звуки, як раніше розрізняли гербові мітки. І все ж панував відносний спокій, який ми сприйняли за хороший знак.

Так чи інакше, нам треба було швидше дістатися позицій, бо кулемети вже починали насвистувати свої мелодії прямо над нашими головами. До того ж нам не можна було перетинати передню лінію до наступного вечора.

— Довго ще йти? — запитав я в нашого провідника.

— Ні, ні, ми майже на місці.

Раптово він зупинився й обернувся. Виявилось, що він помилився: дорогою ми мали побачити лінію траншей, яка вигиналася вліво. Тож ми повернули назад. Через деякий час ми помітили розколоте дерево, яке вже проходили, і зрозуміли, що знов заблукали. Наш провідник вдруге зупинився та озирнувся довкола. Від мого спокою не залишилося й сліду, я почав хвилюватися та гаркнув на нього. Тоді він спіткнувся та впав у вирву, і я вирішив, що краще залишити його в спокої. З темряви потягнулася довга колона людей, навантажених речами; ми гукнули до них та почули у відповідь:

— Ми самі заблукали!

Чорт забирай! Що ми могли зробити в цій невідомій місцевості? Люди втомлювалися, вони ковзали по багнюці та дедалі частіше хтось провалювався у вирви і з прокляттями дряпався назад. Нещодавній спокійний марш перетворився майже на гонитву, всі стали похмурими та дратівливими.

Ми наблизилися до місця, яке вже мали проходити раніше. Вибухи спочатку лунали зліва від нас, а тепер прямо перед нами і навіть зовсім близько. Ми зупинилися, аби визначити точніше, і тоді вони припинилися. Тож ми пройшли ще трохи далі, перестрибнувши напівзруйновану траншею, про яку провідник сказав, що начебто пам'ятає її. З останньою надією я послав його на сотню метрів вперед — простежити, куди вона веде. Майже одразу я пошкодував про це, адже якщо він не повернеться, ми залишимося тут зовсім безпорадні.

Взводи поскладали зброю до купи та зібралися довкола величезного окопу, на краях якого вони посідали, поставивши поруч кулемети та свої ранці. Ми зі Шпренгером також знайшли собі маленьке відгалуження, що прилягало до окопу, наче балкон, звідки можна було дивитися вниз у темні глибини. Тут ми вирішили дещо перепочити, аби рушити далі на пошуки зі свіжими силами.

Раптом знову почулися вибухи. Здавалося, що розриви гранат ближчають. Ми почули довгий свист, який різко обірвався, після чого з оглушливим звуком пролунав удар. Потім другий. Чорт забирай, це було настільки близько, що ми відчували кожен вибух, і не слабкий відзвук, а різкий свист, із яким гранати врізалися в податливий ґрунт і розліталися на уламки. Це було досить неприємно.

Зрештою, прогриміло зовсім поруч. Я почув крики неподалік від себе і озвався до того, хто кричав.

— Що сталося?

— Мене поранено!

— Куди?

— Нога, нога!

Мені здалося, що в такому глибокому окопі це неможливо, тож я підвівся й запитав:

— Куди влучили?

— Сюди, нижче коліна!

Я стягнув чобіт із темної постаті, яка зіщулилася біля мене, і просунув пальці крізь густий шар землі, яка налипла на штанину. Жодного отвору немає. Мабуть, це був рикошет.

Поки я розмовляв із пораненим, зігнувшись над ним, у повітрі знову щось задзвеніло, все ближче й ближче, і раптом, за долю секунди, кожен відчув із упевненістю, від якої зупиняється серце: зараз станеться щось жахливе.

— Розійтись! Розійтись!

Я знову кинувся до своєї ніші, перекотився через Шпренгера та, підібравши руки й ноги, втиснувся обличчям у землю. І тоді з пекельним гуркотом прогримів вибух, подібний до виверження вулкану, так що кожному здалося, ніби влучили просто в нього. Я теж на мить відчув цей майже тілесний біль, разом із яким промайнула думка, що я все ще живий.

Але те, що я побачив зі своєї маленької ніші, з цього балкону, з якого я дивився на зяяння окопу, наче на жахливу арену, це було наче удар ножем у серце, від якого мене ніби спара-

лізувало, і я став зовсім безпомічним: наче яскравий спалах у кошмарному сні. З цієї гранатою прилетіла смерть, яка увірвалася в самісіньку гущавину людських тіл.

У моїй голові досі застрягло це видовище. Окоп схожий на кратер, наповнений густою молочно-білою хмарою. Згряя скрючених тіл дряпається нагору крутими стінками, і я дивлюся на них зверху, на примар, які лізуть з усіх боків у цілковитій темряві. Земля випромінює якесь чаклунське ядучо-рожеве світіння. Це згорають боєприпаси до кулеметів, які поглинають довгі язички вогню, перемішуючись зі спалахами сигнальних ракет у підсумках. Але що це — те, що звивається у червоному полум'ї, громіздке і неоднорідне, немовби хоче вибратись на поверхню, прикуте до землі з диявольською силою? Невже це маса тіл, які корчаться, наче амфібії у киплячому морі, наче прокляті в дантовому Пеклі? Всім серцем я хотів би геть прогнати це видовище, але натомість затамовував його до найменших деталей.

Так, це важкопоранені. І тепер, тільки тепер, після цієї вічності, яка тривала не більше двох секунд, вони почали усвідомлювати, що сталося. Страшний багатоголосий зойк розірвав повітря, хриплий і пронизливий, уривчастий і протяжний, бунт сотні глоток проти одного жаху. Жодного слова, лише звуки, але звуки, які замінюють будь-які слова і які, наче дикі звірі, прориваються через загорожу, що відділяє нас від прірви.

Це вже занадто! Я вистрибую й кидаюся у темряву, геть від окопу, наче за мною женеться сам Сатана. Я ніби втратив розум; лише через деякий час, про який я нічого не можу сказати, я усвідомив, що вже довго лежу, весь побитий, у якійсь воронці. Перед очима витанцьовував вогонь, і у вухах стукала кров. Мені хотілося тиші, аби ні про що не думати і, лежачи горілиць, витріщатись у висоту, на червоні хмари, які тяглися низько над темною землею.

Та навіть здалека, донесений нічним повітрям, приглушений і все ж зі страшною ясністю, проникає звук. І водночас проки-

дається пам'ять з усією її невмолимістю. Я стискаю зуби і хочу затулити вуха, аби втекти від цього зойку. Але він лунає звідусюди, наче нагадування, безперервний крик про допомогу.

Поступово я усвідомлюю, що відбулося. Це одна з найбільш тяжких невдач, яка рідко трапляється на цій війні. Роту знищено — розсіяно та розбито вщент, ще до наступу, за багато тисяч кроків до ворожих позицій. І мені здалося, що тепер має знову щось статися, хоча це припущення одразу було відкинуте як жахлива здогадка. Повернутися туди? Ні за яку ціну! Тільки що десь там само впала ще одна граната, і крики стали ще гучнішими та пронизливими.

Але як цьому зарадити? Я мушу повернутись. Я не можу ухилитися і сховатися — ні, жодних сумнівів: я мушу йти. І ось я обережно підіймаюся та крадуся назад, у будь-яку секунду готовий, наче польова миша, зникнути у своїй норці.

Через якийсь час я наштовхнувся на людину, що зіщулилася в одній із вирв. Ми перегукнулися і я впізнав Галлера, старого доброго приятеля, з яким побував не в одній халепі. Далі ми вже йдемо разом; удвох завжди легше, тоді вже мусиш взяти себе в руки. Ми зістрибнули до траншеї — тієї самої, про яку наш провідник казав, що пам'ятає її, — та зустріли купку людей, які обережно тулилися до стінок; приблизно дванадцять чоловіків, серед яких були і санітари. Усі вони були немов контужені і без жодного спротиву дозволили потягнути себе далі по відкритій місцевості. Скоро ми опинилися у переповненому трупамі та важкопораненими епіцентрі вибуху, над яким все ще нависала тліюча хмара пилу.

Тепер завдання полягає в тому, щоб зціпити зуби та відігнати всі почуття, аби змогти вирішити задачі, які постають і перед лікарем, і перед солдатом. Ми збирали речі та робили перев'язки пораненим. Раптом я відчув, як мене міцно схопили, і побачив на землі чоловіка, який підповз на руках, тому що уламки роздробили йому ноги по стегна. Це був один із рекрутів, які сьогодні вперше опинилися під вогнем. Він бубонів

купу незв'язних слів: що його поранено, що йому потрібна допомога; він, напевно, бачив раніше лейтенанта тільки під час вишколів, коли той сидів на коні та віддавав накази, чие виконання було беззаперечним, і вважав, що зараз все буде так само. Але я нічого не міг зробити і тільки безпомічно поплескав його по плечу. З усіх боків все нові повільно підповзали у темряві. Одного за одним поранених підбирали та відносили до найближчого бліндажу. Там санітари надавали їм допомогу. Утім, до світанку можна було зробити не так багато.

Інші, маленька група, рештки розбитого взводу, вирушили через траншеї якнайдалі від цього проклятого місця, над яким знову загуркотіли гранати, інтервали між якими ставали дедалі меншими. Можливо, на тому боці, у передніх окопах, почули крики, і по телефону передали артилерії, що удар влучив у ціль. У полум'ї вибухів, чії спалахи освітлювали траншеї, ми змогли розгледіти обличчя один одного; вони були спотворені та вимазані землею. Ми ступали по багнюці та воді, і коли спотикалися й падали, наші пальці дряпали слизькі стінки траншеї. Здавалося, що ці траншеї ідуть по колу, тому що скільки б ми не повертали, ми знову й знову проходили одні й ті ж місця, свист снарядів над якими ставав різкішим і зловісним. Це було схоже на те, що в темряві нас переслідує якась ворожа істота із гострим зором. Ми були такими пригніченими, що не реагували на жодну загрозу й хотіли тільки якомога швидше дістатися надійного сховища, придатного до того, щоб у нього заповзти.

Знову йдемо під вогнем і знову, майже повністю виснажені, повертаємо. В одному місці, де стінки траншеї були приплюснуті вибухом, ми сіли, щоб перепочити. На мить крізь тонкі хмари прорізалося місячне сяйво, матове, наче склянка з молоком, і крізь білувату димку пари й краплі роси мій погляд зупинився на обличчі рекрута, який сидів переді мною. Неясний, у морозній лихоманці, перед моїми очима постав образ, який пробудив у пам'яті тривожні спогади. Хіба це не був той мамин синочок, який нещодавно, під час довгого переходу, більше не

міг нести ящики з боєприпасами й почав плакати? А тепер він тягнув на широкому ремені два ящики, які були заповнені вже не патронами, а артилерійськими снарядами. Це вже велика різниця. Тепер він мусив не тільки нести довірені йому ящики весь час протягом нашого довгого й важкого походу, але й не залишати їх навіть за найстрашніших обстрілів. Якби це був якийсь досвідчений вояка! Але цей... Від цього погляду я втрачаю рештки холонокровності. Я відвертаюся і мені стискає горло. Навколо мене сидять мовчазні та похмурі чоловіки.

Нас знов наздоганяє вибух. Заново починається ходіння по коліна у воді, крик і блукання по колу. Зрештою ми почали досліджувати траншею, яку вже минали декілька разів, і цього разу наштовхнулися на добре укріплені позиції з критими бліндажами та польовими пічками, з яких підіймався теплий дим. Нам зустрівся вартовий, і ми дізналися, що частина нашого батальйону облаштувалася тут і що призначені для нас помешкання розташовані зовсім поруч. Але потім ми знов опинилися в якихось зруйнованих окопах і зрозуміли, що в темряві неможливо дістатися цілі. Тож ми мусили заночувати просто неба й дочекатися світанку. Всі розійшлися, щоб не стати знову групою мішенню. Ми з Фінке, який також дійшов неушкодженим, повернулися назад до позицій, де, як ми пам'ятали, в стінках побачили ніші для боєприпасів. Я заповз до однієї з них; ніша, накрита металевими листами, була витягнутою та вузькою, своєю закругленою формою вона нагадувала пічки, які ставлять у своїх альтанках селяни в Нижній Саксонії. Фінке дістав із ранця ковдру та накрив мене.

Звичайно, про сон не могло бути й мови. Чуття коливалися, як струни фортепіано, по яких б'ють крихітні молоточки. Я згадав, що перед походом повісив на портупею підсумок, у якому були цигарки; на щастя, сірники теж залишились сухими, тож я міг закурити. Нехай би тепер назовні навіть почався дощ — згорнувшись у цьому сирому теплі, я відчував щось на кшталт тваринної захищеності. Щоразу, коли я затулювався,

світіння цигарки кидало червоний відблиск на низькі склепіння з оцинкованого заліза, і це вселяло відчуття безпеки та захищеності від ворожого й негостинного світу зовні, з якого до цієї діри, у перервах між шумом дощу, проникали глухі звуки артилерійських розривів.

Під три чорти вас усіх, я просто хочу спокою! Я хотів віддатися своїм думкам, але натомість щораз у голові поставало видовище, від якого чуття згасали, а руки починали тремтіти — видовище тіл, які тонули в диму й звивалися в ньому, наче риби, яких кинули на палаючу сковорідку. Повільно наставляли ранкові сутінки. Я виповз зі свого бліндажа та разом із Фінке піднявся з траншеї у відкрите поле. Дощ припинився, і густий туман лежав над сирою землею, де панувало дивне пожвавлення. Міномети та гармати за такого сприятливого освітлення викотили на позиції, і піхотинці намагалися тепер їх замаскувати. Згаслий та втомлений, я дивився на ці рухи. Низку важких кулеметів розмістили уздовж траншеї. В офіцерові, який супроводжував солдатів, я впізнав командира нашої кулеметної сотні, лейтенанта Фалленштайна. Я покликав його, але він залишився на місці та привітав мене такими словами:

— Друже, що це з Вами? У Вас обличчя мерця!

У мене не було жодного бажання пояснювати йому, що з нами сталося, а тому я спитав лишень про наші позиції. Він вказав на штольню, що розташовувалася неподалік: не знати скільки разів ми минали її цієї ночі. Там ми одразу ж знайшли три приготовані для нас польові пічки; номер нашої сотні був охайно написаний крейдою на дерев'яній дощечці біля сходів. Я гукнув, і знизу озвався Шмідтхен, який стояв там собі бадьорий, свіжий, такий, що виспався і навіть не мав гадки про катастрофу, яка сталася вночі. Коли він дізнався про все, він розлютився й почав посилати нескінченні прокляття на адресу нашого провідника.

Тим часом поприходили перші з тих, хто пережив цю ніч: брудні, виснажені, зсутулені, без жодного слова вони стояли

перед сходами до штольні. Коли я побачив, як їх хитає, мене прошило запитання: що буде з цими людьми в битві, якщо ще навіть нічого не почалося? Здавалося, що в них не залишилося жодних слідів колишньої сили.

Я теж хотів би відлежати, але мусив повернутися на місце обстрілу, щоб переконатися, що перенесено всіх поранених. Тож ми з Фінке знову вирушили через туман, і встигли відійти не надто далеко від нашої траншеї, коли наштовхнулися на групу людей, які оточили місце нічного зруйнування.

Так, це сталося саме тут, і ця місцина все ще має жахливий вигляд. В окопі та навколо нього лежать близько двадцяти трупів, почорнілих, розірваних, спалених, і між ними хаотично розкидані шоломи, зброя та ранці. Це не найкраще видовище, яке можна побачити перед наступом.

З окопу підіймалася знайома фігура. Це був фельдфебель Кумпарт; за ним ішли слідом кілька інших солдатів із нашої роти. Я зрадів, коли побачив, що серед них був і Шпренгер. Вони розповіли, що зранку перенесли поранених до перев'язувального пункту. Ми поквапилися зібрати сумки з листами, гаманці та інші речі загиблих, адже деякі ранці вже були розрізані та пограбовані. Після цього ми назавжди залишили це прокляте місце.

Дорогою ми зустрілися з тими, хто відстав, і я задумався про те, щоб перерозподілити сотню так, аби ті, хто залишився, знову стали єдиним підрозділом. Від деяких роїв не залишилося жодного бійця. Переключка виявила, що зі ста шістдесяти чоловік, які були напередодні, до позицій дійшли тільки шістдесят три! Єдиною, хоч і слабкою, втіхою було те, що в кожному нещасті комусь щастить. Наприклад, пощастило одному унтер-офіцеру, який був настільки близько до місця вибуху, що вогонь обпалив ремінь від гвинтівки в нього на плечі. Інші розповідали, що опинилися всередині клубка з тіл своїх товаришів, але не отримали навіть подряпини від уламків. Від войовничості не залишилося й сліду; супротивник, поки ми

лиш добиралися до нього, першим завдав нам жахливого удару. Я надіслав до батальйону перший список втрат; число загиблих і поранених мало поповнитись списком зниклих безвісті. Деякі з них ще могли знайтися протягом дня, інші, цілком можливо, стікали зараз кров'ю в поодиноких окопах.

З'явився вістовий: командування цікавилось, чому я не прийшов на нараду. Ще й це! Я зібрався і вийшов, дорогою лаючись.

У великій штольні, викопаній, вочевидь, із протитанкової пастки, сидів капітан із його ад'ютантами та командирами інших сотень; вони завершували останній розподіл завдань. Із розмови я зрозумів, що кулеметна сотня також потрапила під обстріл. Окрім цього, не прозвучало нічого нового; про те, що сотня має вирушити завтра о 9.40 у першій хвили наступу, мені вже було відомо. Через те, що очікує нас на відкритій місцевості, я вже не тривожився; мені тільки хотілося знати, звідки ми візьмемо сили для того, щоб стояти на позиціях, особливо після довгих годин під важкими обстрілами, які спустошили переповнені траншеї. Єдиною втіхою було сонце, яке розігнало туман. Погода має сприяти нашому наступу.

У нашій штольні як і раніше панував похмурий настрій. Шмідтхен та Шпренгер лежали на дошках і мовчали. Я присів за маленький розкладний стіл, аби передивитися записники та листи загиблих. Доволі сумне заняття. Ці світлини молодих хлопців, які перед виступом ще пишалися тим, що отримали нову уніформу; листи від матерів, друзів та дівчат; каблучки з дешевими камінцями, нікелеві годинники в товстих, жовтуватих кістяних футлярах — все це болісно нагадує про тісні кола близьких, які доля розриває в секунду смерті.

Всі ці дрібнички я склав до купи, поклав їх до ніші в штольні та написав записку для того, хто знайде це. Тоді я сам вмостився на дошках із наміром не вставати знову, аж поки не буде наказу. Ми вели монотонну розмову про якісь дрібниці та все більше віддавалися почуттю, що ми ще довго пробудемо в теплі та безпеці, і в нас є ще вдосталь часу до тієї миті, коли ми муси-

тимемо виходити в темну, палаючу від пострілів ніч. Як діти в ранкові години лежать у ліжках, думаючи про школу із її дрібними турботами, так само наше буття завжди прагне загорнутися в м'яку оболонку сну перед прокиданням до жорсткої дійсності.

Але час пролетів швидко, і до вечора розмови вже згасли. Кожен віддався своїм думкам. Нарешті, о 10-й вечора, застукотіли чийсь кроки на сходах, і в темному просторі зазвучав голос вістового:

— Наказ по батальйону: роти мають вирушати на передню лінію!

Ми підвелися й відчули, як остання безпечна дошка зникає з-під наших ніг.

Зовні повітря було чистим і прохолодним, а зірки мерехтіли в майже безхмарному небі. У траншеях скупчилися темні постаті, навантажені речами. Це був пейзаж, що кишів людьми: ми рухалися як на вулицях багатолюдного міста. Окрім скрипіння, скреготу й брязкоту, усюди лунав потік команд та гукань; здавалося незбагненним, що цей галас зрештою не зауважили на тому боці. Але вогонь звідти майже не вівся, якщо не рахувати чисельні спалахи гранат, які розривалися низько над землею і ще могли привести до втрат.

Цього разу в нас був тільки один шлях, короткий і надійний. Ми проходили вузькою траншеєю і я встиг розібрати на табличці напис «Felix-Graben»⁵ — добрий знак. Поки ми йшли, у нас над головами розкидали дерев'яні містки поміж краями траншей, аби замаскувати штольні та згодом зробити так, щоб можна було спокійно переходити ними. Цієї ночі, одразу після початку наступу, вони мали перетворитися на бойові позиції.

Невдовзі ми повернули до потужних передових ліній оборони, де людський потік умить заповнив траншеї до останньої сходинки. Усі хвилювалися, адже це питання життя та смерті для кожного: чи зможе він заволодіти безпечною позицією на найближчі декілька годин. Та хоча кількість бійців у роті зменшилася, частині людей не вистачило місця. Тому вони спробували втиснутися, але невдовзі побачили, що це неможливо, і взялися за саперні лопатки, щоб прокопати собі окопи.

Я знайшов собі місце на верхній сходинці великої траншеї; Шмідтхен і Шпренгер сиділи поруч зі мною. Ми дуже тішились, що не довелося товктися вниз, в задушливій тісняві. Сві-

---

⁵ «Траншея Фелікса»; ім'я Felix перекладається з латини як «Щасливий»

домість знову стала ясною. Ми побачили себе втягненими в нове, потужне випробування, яке тримало нас постійно напруженими та збудженими. Раптово ми відчули голод — хороший знак — і добряче підкріпилися вже майже опівночі. У траншеї було важко дихати через прокурене повітря, але, не зважаючи на це, всі повеселішали та почали жартувати. Кандидати на іспит, який пропонувала нам всесвітня історія, ми були страшенно напружені, але трималися доволі впевнено. Буває такий настрій, коли людина сміється, поки її зуби нервово стукотять; неймовірно пожвавлення усіх почуттів перед якоюсь вирішальною дією.

Коли перейшло за північ, мене викликали на останню нараду командирів, на якій мали призначити точний час виступу. Ми попрощалися, міцно потиснувши руки. З цієї миті кожен мав сліdkувати за ходом стрілки на своєму годиннику. Кожні п'ять хвилин оголошувався час. Дедалі менший проміжок відділяв нас від позначки 5.05, коли наша артилерія мала розпочати битву. Близько третьої години ночі десь позаду нас пролунали потужні вогневі розриви. Серце завмерло — невже вони задалегідь знали про наші плани й приготування та вирішили придушити їх у зародку? Це означало повне знищення всіх і кожного.

Прогріміла низка вибухів, звуки яких підсилювались луною. Мабуть, влучили в боєприпаси, адже кожна траншея була заповнена ящиками з гранатами. Удаліні темряву декілька разів пронизали жажливі крики: «Газ!». Потім знову стало зовсім тихо. Аж надто тихо, як нам здалося. Відчутно, і з кожною секундою дедалі нестерпніше, що на поля немов насувалася якась незрима сила, до створення якої неначе ніколи не докладали рук людина, і ця сила ставала все могутнішою, поглинаючи будь-який спротив, немов ураган.

За чверть на п'яту я був у траншеї та вдивлявся в небо, яке мовчазно та урочисто нависало над нами і над нашим супротивником. Зірки ще мерехтіли — нам пощастило з ясною пого-

дою перед наступом. Я піднявся на вартовий пост, щоб оглянути темну місцевість, яка простяглася перед траншеєю. Вартові, яких виставили на посту, нудилися, вдивляючись удалину, а ті, чия зміна закінчилася, втомлено валялися у теплому бліндажі. Але смерть вже занесла кулак для удару. Вже вишукалася обслуга за тисячею гармат, вже визначено вогневі цілі, а дула направлено в їхній бік. Я відчув, що тремчу всім тілом і що моє серце готове вискочити з грудей.

Тим часом унизу відлічували хвилини. 5.04. Хтось запалив сірник. Ми мусили точно побачити, коли секундна стрілка почне свою останню подорож. Ось і 5.05!

Траншеї осяяло яскраве світло, що супроводжувалося таким ревом, який ми досі ніколи не чули: він миттєво сягнув надзвичайної сили, наче двигун гігантського механізму, в роботі якого вже не можна розібрати звук окремих деталей. Навіть найважливіші залпи безслідно потонули в цьому гуркоті та залізній люті. Земля почала ходити ходором, від чого штольні хитало, немов корабель під час шторму. Кожна секунда поглинала попередню вогненною пащею, і від вигляду цього несамоговитого виверження всі наші попередні битви здавалися дитячою грою. Шум був різким і пронизливим, як грім після удару блискавки, але разом із тим було очевидно, що це тільки маленька хвиля з цілого потоку, який підіймається з океану оглушливих, тьмяних і розкоштисх звуків.

Розмовляти стало неможливо; навіть якби хтось захотів закричати на вухо сусіду, це було б те саме, наче він беззвучно б рухав губами. Але водночас ми були точно певні одного: того, що ворога повалено одним жахливим ударом. Наш вогневий штурм був таким потужним, що навряд чи можна було протиставити йому силу, яка витримала би цей натиск. І це знання наповнювало нас чистою радістю. Ми виглядали з траншей, зі сховища, яке тільки тепер почали цінувати, і, як одержимі, гарцювали в мерехтінні світла. Так, ми справді були одержимі, одержимі потужною волею, яка проявилася у цьому вогняному

пейзажі, і ми більше не могли думати про безпеку чи укриття, хотілося нам цього чи ні. Я зауважив, що виконати свою обіцянку і не втратити голову — тепер це було неможливим. Кожен мусив стати живою часткою великої сили.

Тепер можна було лише віддатися духові часу, який формував і скеровував нас. Історія сприймається лише з її епіцентру.

Жоден постріл не пролунав у наш бік. Без жодного спротиву град снарядів розривався на іншому боці. Тепер ми змогли без ризику для себе визирнути з бліндажів та побачити попереду височезний вал вогню, окутаний завісою криваво-червоних хмар. Мовчазно, з гвинтівками в руках, ми вдивлялися в це палаюче море.

Легкий легіт повів звідусюди та повільно погнав у наш бік димову завісу, мов важку стіну. Очі засльозилися, а горло здувши гострий кашель. Тоді ми також відчули їдкий запах гіркого мигдалю й зрозуміли, що стоїмо якраз посеред густої хмари газу. Тепер швидко, тисячу разів відпрацьованими рухами, дістати протигази, заспокоїти дихання та побороти найменший кашель!

Навколо стояли солдати в протигазах, немов істоти з велетенськими витріщеними очима й фантастичними дзьобами. Щоб ці маски не пітніли від пару, який утворюється під час дихання, зсередини їх протирають милом. Я змусив себе уникати найменших рухів, особливо коли помітив, що деякі з бійців звиваються, немов у судомач, і нарешті різко зривають захисні маски та починають блювати. Раптом мені спало на думку: а що коли ці випари стануть настільки потужними, що ми знепритомніємо та повалимося на землю, а артилеристи позаду нас, задихаючись від газу, не зможуть більше вести вогонь? Але ні, все-таки це неможливо; командування врахувало кожен можливий напрямок вітру й весь час тримало зв'язок із метеостанціями. І справді, коли я декілька разів якомога обережніше вдихнув повітря з-під маски, мені здалося, що воно поступово ставало чистіше. Нарешті ми могли зняти протигази.

Тим часом вже розвиднілося. Ми стояли вдвляючись у непроглядне море диму, чаду і пилу, в якому обриси людей та предметів здавалися розмитими навіть із короткої відстані. Все ще бухкали безперервно удари, разом із якими зростала впевненість. Скрізь блискали очі та ясніли обличчя. Кожен нетерпляче чекав 9.40, щоб розпочався наступ.

О 8.25 почали працювати мінометні розрахунки. Двісті п'ятдесят важких мінометів нашої дивізії, які, ствол до стволу, стояли на вузькій смугі землі одразу за передніми траншеями. Від їхнього залпу нас добряче струсонувало, і нам було видно, як потужні снаряди крутою траєкторією злітають над морем диму. Настільки далеко, наскільки сягає погляд, ми побачили, як міни важко падають і вибухають, спалахуючи низкою вогневих розривів удаліні, перед лісом. Але нам не було чути самих вибухів, які — зважаючи на те, скільки важили снаряди — мали би гриміти, мов маленький Армагеддон.

Та як ми мали почути тріск тисяч і тисяч кулеметів, що невтомно стукотіли десь позаду нас, вплітаючи у щільні мережі розривів гранат ще тонші нитки, так що жоден вістовий не міг показати голови й жодна допомога не могла прибути до передньої лінії? Всі тепер були накриті однією вогняною грозою. Неначе ескадрилья бомбардувальників упала на міста в тилу ворога. Година за годиною масивні вогняні розриви наших батарей були спрямовані на штаб-квартири англійців. Прострілювався кожен шлях, артилерійські позиції ворога накриті снарядами із гірчичним газом, телефонні лінії зруйновано. І, без жодних сумнівів, піхота так само розбита! Ті, що вцілили на тому боці, могли хіба що скрючитись у розщелинах землі, і тепер вони, кому загрожували смерть під завалами або нищівний обстріл цілого граду важких мін, опинилися посередині палаючого пейзажу, що нагадував Судний День.

Страшний гуркіт бою голоснішав: здавалося, що він хоче вичерпати свої останні, божевільні можливості. Це та держава, яку ми представляли тут, створювала перед нашими очима

алегорію своєї потужності на цьому маленькому клаптику землі. Кожен боєць був заряджений та націлений так само, як його зброя.

Відчуття вже почали здавати через кількість подразників, які їх очікували. Не залишилося нікого, хто був би здатен контролювати те, що він бачить, думає або робить; це було наче вторгнення чужої волі, яка керує нашими вчинками. Хтось безцільно шарудів у своєму ранці або із витріщеними очима припадав до брустверу, інші пороззявляли роти для крику, який виривався з них, немов подих. Хтось наче сп'янів без вина, хтось немовби переживав усе в іншому, фантастичному світі. Усі закони звичайного світу було скасовано, ми опинилися в лихоманковому маренні про якусь іншу реальність, із іншими правилами, іншим людством та навіть іншою природою. Клубки тіней метушилися в повітрі, в якому, через викиди газу внаслідок вибухів, усі тверді предмети тремтіли та мерехтіли, немов зображення на кіноекрані.

Притулившись до стінки окопу, я раптово здригнувся від різкого удару. Я підвів очі та побачив над бруствером високий стовп диму, над яким розліталися кусні землі та дрібних уламків. Тепер вже обстрілювали нас, скоріше за все, з далекобійної артилерії, чия обслуга тільки прийшла до тями. Ось знову, цього разу десь посередині огорожі з колючого дроту, здійнялась біла хмара. Здавалося, що я стою на її шляху.

Я почав безцільно метушитися в траншеї; так я натрапив на командира батальйону. Ми пробігли один повз одного, мов двоє знайомих, які зустрілися на вулиці, не помітивши цього через розсіяність. Коли я за якийсь час розвернувся і почав рухатися в іншому напрямку, до мене підскочив ад'ютант капітана, схопив мене за комірець та прокричав на вухо:

— Де лейтенант фон Золемахер? Він мусить негайно очолити батальйон, капітан загинув!

Загинув? Але як це можливо? Раптом я згадав, що бачив його.

Я вже втратив здатність дивуватися; все, що відбувалося, сприймалося як належне, так ми сприймаємо те, що відбувається уві сні. Та все ж мене це приголомшило; пам'ятаю, що я спробував відшукати найближчий бліндаж, заповз у нього та сидів на землі, напрочуд байдуже та відсторонено, розкришуючи рукою грудки глини. Чийсь силует виріс перед світлим, квадратним проміжком входу до траншеї; цей чоловік витягнув руку, показуючи мені на стелю, яку не підтримували жодні балки і яка могла завалитися щомиті. Це був унтер-офіцер Дуйзіфкен із моєї роти. Звичайно, якщо нова граната вибухне ще ближче, земля обрушиться важкими блоками. Я сидів під цим підвішеним вантажем, немов під дамоклевим мечем. Коли я підвівся, силует зник назовні в хмарі диму та одразу розтягнувся на землі. Я переступив через мерця, і вже по трьох кроках ця подія стерлася з моєї пам'яті.

Лишень маленький браслет годинника на моєму зап'ясті досі нагадував про реальність. Якби тут воскресли мертві або якби настав кінець світу, нічого вже не могло б викликати в мене подив. Я більше не чув обстрілу; вже пройшов момент, коли ще можна було щось розчути. І сприйняття так само перетнуло момент, коли воно могло поєднувати окремі явища. Сп'янілі від надміру чуття давно випередили межі людських можливостей; мужність, жаль, страх — цього всього більше не існувало. Залишилася тільки коловерть впорядкованої сили, система, в яку включені люди та пейзаж, ніби певна небезпечна зона. І є також позначка 9.40, після якої ця система вступає в новий вимір. Це ніби вісь у фантастичному механізмі, у бурхливому потоці життя, який накопичує та формує воля великих держав. Досі ця воля проявлялася через вогонь, тепер вона має проявитися в крові.

Протягом якогось часу я стояв у траншеї, до якої набилися солдати нашої роти та сапери. Далекобійна артилерія продовжувала лютувати довкола. Щойно в траншеї зліва впали замертво троє людей. Важкий міномет позаду нас було підбито

разом із його обслугою. Шмідтхена зачепив снаряд, що не розірвався: цей снаряд пробив стелю завширшки з метр, у бліндажі, де ми вечеряли ще цієї ночі. Щомиті інші люди пробігали повз нас, вигукуючи повідомлення, які свідомість сприймала, щоб одразу відкинути.

Але стрілки годинника рухалися безперервно. Ось вже офіцерські патрулі, які мали перевірити останні позиції на передовій лінії, залишають траншею та зникають у димовій завісі. Вістові також зникають, і траншеї наповнюються солдатами, які починають скупчуватися у визначених місцях. Залишки нашої сотні також зібралися біля сходів. Шпренгер стояв поруч зі мною, а Фінке, якого я довго не бачив, раптово знову з'явився тут й усміхнувся мені. Галлер, старий вояка, прибув на місце якраз вчасно, а той хоробрий мамин синочок щойно виліз із бліндажа, сумлінно тягнучи свої два ящики з боєприпасами.

Я скинув свій сталевий шолом та вдягнув легкий кашкет. Тепер уже не йшлося про більшу чи меншу небезпеку. Я дістав пістолет із кобури та загнав патрон у патронник. Завжди приємно відчути, як клацає метал, коли різким рухом відтягуєш затвор. З натовпу наростала мішанина вигуків, які я швидше відгадував, ніж міг розчути. Тихо, тепер вже пора! Секундна стрілка, цей маленький уламок сталі в сталевому морі, зробила своє останнє коло.

Ми почали підніматися сходами, і щойно ми призвичаїлись та змогли розгледіти щось у густому тумані, погляд зупинився на сірій, озброєній масі людей довкола, яка рухалася в тому самому напрямку.

Повільно, важко ступаючи по мокрій землі, ми видиралися через розрізану колючу загорожу до задимленої місцевості. Повз нас вже понесли перших поранених. Далекобійна артилерія ворога востаннє нагадала про себе: декілька людей попадали назад у траншею: перші з незчисленних жертв, яких забрав цей штурм. Але ми не могли затримуватися; санітар встромив у пісок біля них жердину та пов'язав на неї білу стрічку.

Тепер ми були на нічийній землі, під захистом потужного собору нашої артилерії, склепіння якого коливалися, розкинуті високо над нами. Ми повільно просувалися ніби до якоїсь гігантської стіни з вежами, за завісою якої ховалися глибокі підземелля та яка починала поступово, дедалі виразніше, проступати крізь дим і туман. Нарешті, заледве за сто кроків, на які ми просунулися, наче крихітні мурахи, за якими здійснюється потік пилу, ми зустрілися із виставленими тут постами, що запускали з траншей яскраві сигнальні ракети, немов загубившись у нескінченному просторі. Напрямок обрано правильно: це були офіцерські патрулі. Ми зробили зупинку та роздивилися.

Справа та зліва від нас, чітко помітні зблизька та все густіше приховані димовою завісою поодалік, стояли штурмові групи, батальйон за батальйоном, зібрані до купи у величезний натовп. Ще ніколи я не бачив такої маси людей у відкритому просторі. І з напруги, яка тепер стала зовсім нестерпною та вимагала відчайдушного вивільнення, прийшло розуміння того, що цій масі, з якої зробили єдність, вже належить перемога, і що їй треба тільки вирушити вперед, аби цю перемогу втілити в життя. Кожен прагнув дії, всією своєю душею, зачарований цим непереборним потоком сили.

Якби хтось кинув тверезим поглядом на цю місцевість, він би не зрозумів нічого з того, що відбувалося. Якщо хтось із нас замислювався про це пізніше, то, мабуть, він більше не розумів і самого себе. Там, зовсім поруч, падали з короткими інтервалами міни, залізні глиби вагою з центнер, які було видно всім. Вони залишалися лежати декілька секунд, а згодом розривалися із вулканічним виверженням. Безперервно гриміла злива зі шматків землі, металевих уламків і дерев'яних друзок, дзвеніла об шоломи та обрушувалася на тіла, гостра й смертоносна. І тоді люди стали безтурботно вистрибувати з вирв, сміючись та розмахуючи руками.

Жоден не був більше при ясному розумі. Жоден більше не думав, і все ж усіма вчинками ззовні керувала якась інша свідомість. Але хто це міг бути? Новий командир батальйону, лейтенант Золемахер стояв подалік зі своїми вістовими; він підняв комірець шинелі та тримав у руці свою люльку із барвистою порцеляною головою. Я теж схотів закурити й дістав із підсумка цигарку, але полум'я сірників тричі гасло через потоки повітря, роздробленого пострілами. Я мусив присісти навпочіпки у вирві, аби видобути вогонь, неначе за лютої грози.

Неподалік був і Фінке, він помахав мені моєю флягою. Я вихопив її з його руки та перехилив міцний коньяк, наче то була вода. Пейзаж затанцював перед очима; він ніби загорнувся в червоний та помаранчевий кольори. Та нарешті ми мусили йти далі, якщо тільки нам справді треба було увірватися в епіцентр цього вихору знищення.

І ось, це відбулося: крихка стіна земляного валу неначе була знесена одним ударом, і чорні хмари пилу повільно осідали вниз. Маса вибухів склалася у вогняну лінію та покотилася далі вглиб. Тепер наша черга! Без узгодження, без команди, без наказу сірі тіні відірвалися від землі та рушили: по одному, маленькими групами або зібравшись у підрозділи.

Я побачив однолітка з нашої роти, який ішов одразу за нами з Фінке. Повільно, незграбно, наче ноги рухалися самі по собі,

але все ж ми крокували, минаючи глибокі виїмки в землі та високі вали щебеню.

І раптом всередині нас постала дивна думка, яка засяяла і засліпила, немов майже забутий спогад: це ж наш ворог, це інша людина, і зараз ми будемо біля нього! Це знання наповнило нас диким, скаженим прагненням, наче все, що тягнулося та накопичувалося, тепер побачило вихід і рвалося у пурпурові та багрянні безодні, наче гуркітливий водоспад.

Скоро, дуже скоро ми подивимось у вічі нашому ворогові. Ми подолали його потужну лінію оборони й несемо йому смерть. Я відчув, як моя права рука, наче механізм, стискає затвор пістолета, а ліва торкається бамбукового стеку на портупеї, відчув, як кров приливає до голови та стискаються зуби. Очі кинули допитливий, цілеспрямований погляд уперед та залякли, як звір перед стрибком; ми почали ще швидше просуватися далі.

Ми перестрибнули через сплетіння колючого дроту та минули вузький рів. Це вже перші ворожі траншеї. Там не залишилося нічого для зачистки; земля була розворушена та випалена вибухами. Перед нами, крізь густий туман, поставав витягнутий темний земляний вал, прорізаний низкою бійниць. Це був укріплений насип, про який ішлося в плані. І тоді, зовсім близько від нас, пролунав звук, який нас здивував та стривожив: різкий, спрямований якраз у наш бік, стукіт кулемету. Хіба це було можливо після такої потужної артпідготовки?

Ми зістрибнули в окоп, щоб роздивитися. Наші голови щойно сховалися за його краями, як несподівано перед очима спалахнуло палаюче сяйво і нас відкинуло потужним ударом. Я повалився та впав обличчям у землю. Скількись часу я пролежав отак, аж поки чиясь рука не схопила мене за комірець та не перевернула. Це був Фінке, який шукав моє тіло після вибуху. Шукати довго не довелося, та і я здавався зовсім неушкодженим. Те, як добряче нам пощастило, ми зрозуміли, коли побачили глибокі та вигорілі сліди від шрапнелі біля краю окопу, якраз на тому

місці, де були наші обличчя перед вибухом. Фінке також не зачепило, але той мій одноліток мав отвір у передпліччі та стогнав, що куля влучила йому у спину. У нас не було часу оглядати його, адже ми вже бачили, як наші передні лави проковзують повз нас, ніби ланцюг привидів, що рухаються крізь туман. І відразу всередині нас почав наростати гнів: це була остання образа, за яку ворог відповість кров'ю. Ми вискочили з траншеї та стали наздоганяти силуети, що зникли десь попереду.

Та тепер вже я загубив Фінке. Я залишився сам-один. Але більше тривожило мене те, що я відстав від інших, і тепер вони випереджали мене. Я йшов якимось яром, на схилах якого зяяли провалля. Це були входи до бліндажів; балки та стропила стирчали з їхніх западин. Розлючений, я ішов уперед, по чорній, розірваній землі, над якою ще тліли газові хмари.

Потім почався крутий вигин яру, по якому я обережно, пригнувши голову, крався далі. І тут, лише за кілька кроків від себе, я побачив першого ворога. Посеред задимленої лощини постав силует у жовтому однострої, який сидів, неприродно випрямивши спину та спершись однією рукою в землю. Сучий сину, ось ти і помреш! Він, мабуть, був поранений, але яке діло мені було до цього тут і тепер?

Я знав, що зараз вб'ю його, і він знав це так само добре. Я помітив, як, побачивши мене, він здригнувся, немов доторкнувшись до розпаленого металу, і витріщився на мене. Наші очі зустрілися і ми почали свердити один одного поглядами. Я повільно зробив крок вперед, аби вистрілити йому в голову. Ось я вже біля нього; лівою рукою я схопив його за комірець і приставив пістолет до скроні, аби натиснути на гачок.

Тоді, в останню мить, коли мій вказівний палець вже відчув спротив спускового механізму, він вихопив з-під шинелі, не вимовивши ні слова, якийсь папірець, наче захисний лист. Я вирвав цей папірець у нього з руки і побачив фотокартку: на ній була тераса сільського будиночку, де стояв чоловік у формі, а поруч із ним — жінка та натовп дітлахів.

Це було останнє, відчайдушне благання. Неначе дивом мені вдалося на мить переміститися до якогось зниклого світу, цінності якого в цьому варварському краї пішли під три чорти. Можливо, якщо він вибереться звідси, він стане розповідати своїм дітям, що цей талісман врятував йому життя. Я відвів пістолет та відпустив його комірець з легким поштовхом, але цей поштовх уже був наполовину дружнім: мовляв, взагалі-то я мав тебе вбити, але дивися, як тобі пощастило!

Ця маленька драма на величезній сцені розігрувалася буквально декілька секунд. На той момент навколо вже лежали тисячі загиблих. Але поки, до земляного валу, здавалося, що справи йдуть добре. Коли я пробіг через яр западиною, у якій були тільки мерці, назустріч мені зі схилу збігло декілька чоловіків — хлопці з моєї роти. Всі гомоніли упереміш, і зі схвильованих криків я зрозумів, що вже скрізь пролилася кров. Мені стало спекотно, і я зірвав із себе шинель, кинувши її на землю.

Зі свіжими силами ми забралися на інший схил яру та побачили просто перед собою укріплений насип, який висівся зовсім поруч. Схоже було на те, що наші снаряди його все ж зачепили, адже всюди уздовж бійниці, отвори та шпарини, наче вогняні печі, випромінювали тріскуче полум'я. Солдати, які захищали насип, навряд чи постраждали, відсиджуючись у глибоких штольнях. Але праворуч і ліворуч від нас уже повели атаку, і тоді воля до знищення погнала і нас також, з безпечного яру — туди, до вузької та спотвореної смути землі, яка відділяла нас від укріплень. Ми розсіялися та загубили один одного так само швидко й раптово, як до того зустрілися.

На цьому клаптику перед насипом опинилося безліч людей; з усіх боків було чути постріли та розриви ручних гранат. Праворуч, зовсім поруч від мене, підіймався невеличкий пагорб, за яким рухалися розмиті силуети. Схоже було на те, що насип ще утримували. Але також скрізь у вирвах, розсіяні, залягли англійці, які вже більше не могли дістатися до насипу та чинили спротив посеред навали штурмовиків. Над усім цим крива-

вим місивом ревіли кулемети: як за довгою вогнедишною лінією насипу, так і з нашого боку, де щомиті вишиковувалися нові підрозділи.

Я стріляв із коліна і, підтримуючи лівою рукою зап'ястя правої, спустошував один магазин за іншим та переміщувався різними непередбачуваними рухами, чи то як мисливець, чи то як звір. Під час одного з цих стрибків я провалився у глибоку вирву, впавши просто на свого старого приятеля Оскара Кіуса, який теж лежав із пістолетом у положенні для стрільби. Не повертаючи голови, він підсунув до мене ящик із патронами, з якого я зарядив свій магазин.

З постійною напрутою тривало далі це полювання на жовті тіні, які, майже не полишаючи своїх катакомб, по одному або групами з'являлися на полі бою то тут, то там — і так само швидко зникали знову. У нас був час хіба що вискочити та поспішно вистрілити два або три рази. Потім вони зникали і навіть обриси їхніх сталевих шоломів ніби всотувала земля. Влучили ми або схибили — цього ніхто не знав. Ми розгубилися, щомиті переслідуючи різні цілі, які метушилися, немов атоми, у цьому величезному котлі. Та навіть у такому божевільному поспіху ми не забували кидатися назад до укриттів, адже надто гучно у вухах лунали постріли, від яких фонтани пилу здіймалися в нас під ногами.

Цілу вічність ми провели в цій шаленій гонитві між атаками та укриттями, наче звірі, які живуть лише теперішнім моментом і не знають спогадів та сподівань. Принаймні ми були здивовані, коли раптово опинилися біля самого підніжжя земляного насипу, так близько, що кулеметники вже більше не могли показатися з їхніх нір, щоб поцілити в нас. Тепер їм треба було обрати іншу ціль, адже скрізь, куди сягав погляд, тягнувся сірий потік атакуючих. І тому з їхнього боку стали стріляти щільніше по підніжжю самого насипу, так що кулі засвістили в нас над головами. Тим часом нас уже було троє: до мене і Кіуса приєднався ще один чоловік, про якого ми не знали на-

віть, як довго він разом із нами. Мабуть, ми все ж встигли пережити разом дуже багато, бо вже розуміли один одного просто з півслова.

Раптом поруч із нами, настільки близько, що можна було дістати рукою, у насипі відкрився квадратний отвір, прорізавши завісу з сірої мішковини. Якби ми могли обміркувати це, для нас була би очевидною страшна сила цієї позиції. З тильного боку потужного земляного валу був прокопаний звивистий хід з коридорами та штольнями, так що захисники могли пройти по ньому до вогневих позицій, як по тунелю. Але якби ми замислилися про це тоді, навряд чи ми ризикнули би кинутися на них із такою люттю. Є такі речі, які треба просто робити.

Це не було якесь грандіозне видовище, ні, швидше маленький об'єкт, який зробила великим наша уява, — чорна залізна трубка, яка з'явилася під тканиною з-під мішків із піском та, хитаючись, примостилася у вузькому отворі: кулеметне дуло. Хоча ми не чули пострілів, ми побачили, як рухається ствол кулемету, здригаючись від віддачі; повітря перед ним мерехтіло від полум'я. Невидимі стрільці були на відстані витягнутої руки від нас.

Таким чином випадок, який у цій божевільній гонитві закинув нас цілими і неушкодженими до підніжжя самого насипу, раптово зробив можливим серйозне рішення. Ми високо вистригнули та замахали руками, і з траншеї позаду нас просигналізували у відповідь. Тоді я піднявся і декілька разів вистрілив з пістолета в тканину, за якою ховалося та рвалося назовні невідоме. З'явився темний отвір, у який Оскар закинув гранату. Глухий вибух прогримів усередині, і біла хмара поповзла з провалля. Це був перевірений спосіб. Притискаючись до укусу, ми пройшли далі та знайшли можливість застосувати його ще три-чотири рази; таким чином ми зробили пролом у лнії вогню. Ця ризикована операція мала успіх, і наші бійці кинулися у порожній простір.

Ми були не єдиними, хто просунувся так далеко. Уздовж усього насипу було видно маленькі групки, які припадали до

землі та дряпалися далі, поки в них під ногами підіймався з вирв молочний дим. Тепер, у ці криваві секунди, уздовж усієї лінії вогню завязятих оборонців цього бастиону чекала смерть.

І знову, без наказу та без узгодження, з усіх окопів чоловіки сірими хвилями накопилися на земляний вал та прорвалися всередину укріплень, що здавалися спорожнілими. Сотні бійців лізли через насип та вдивлялися у відкриту місцевість із його вершини, звідки перед очима поставало дивне видовище. Але перш ніж поринути в нього, ми ще мали впоратися з важливим завданням.

Уздовж вершини насипу простяглася глибока траншея, другу було вирито в тильному схилі, наче терасу. В обох тепер панувало страшне сум'яття; лунали вигуки англійців, зі штолень заснували силуети, і зрештою перед нами постав рій жовтих одностроїв.

Зі спалахами пострілів і вихором ручних гранат ми атакували першу траншею, спочатку по одному, згодом дюжинами й сотнями. І ось я теж опинився в оточенні високих стін траншеї із розпаленим пістолетом у руці та повернув до найближчого бруствера, коли наштовхнувся на солдата в розстібнутій шинелі, під якою на вітру тріпотіла довга краватка. Це був англійський офіцер, який ошаліло дивився на мене. Йому пощастило, адже ми стояли так близько, що я не міг підняти пістолет. Мені залишалось тільки схопити його лівою рукою за краватку та штовхнути на мішки з піском в підніжжі бруствера, де він і лишився лежати, впавши на спину. Цієї миті я зауважив за своїм плечем русяву голову командира батальйону, який заgrimів:

— Пристріли цього собаку!

Але я кинувся далі — нехай англієць затьмить, що він уникнув люті штурмовиків.

Тож я поквапився до вузького коридору, з якого той вилетів мені назустріч, та зрештою дістався до позиції, звідки вже міг оглянути другу, більш залюднену траншею. Там я був уже не сам; багато тих, хто, як і я, пробився крізь короткі галереї або хто перестрибнув першу траншею і перейшов по накриттю, те-

пер бігли туди, трясучи зброєю та щось викрикуючи. Наша по-
ля викликала справжню паніку. Ті з оборонців, хто не міг на-
важитися на небезпечний стрибок через тильну стінку, мусили
тікати траншеєю, уздовж якої скрізь кипів ближній бій. Навіть
там, де я стояв, тривала ця гонитва, у якій англійці зупинялися,
падали та раптово перекидалися, пробігаючи повз мене. За лі-
чені секунди я вистріляв магазин свого пістолету, натискаючи
на спусковий гачок, наче уві сні, навіть після того, як остання
куля вилетіла зі стволу.

Біля мене один чолов'яга, справжній окопний боець, тягнув,
притиснувши до грудей, переповнені підсумки для гранат. Він
заскочив на накриття та почав кидати їх, наполегливо нахили-
ючись вперед із кожним ривком і намічаючи ціль витягнутою
лівою рукою. Прогримів перший удар, і високо здійнялася ку-
рява від вибуху. Став розлітатися різний мотлох; кружляючи,
піднявся високо в повітря плаский сталевий шолом, на якому
бовтався порваний ремінець. Однієї миті по всій лінії траншеї
пролунала низка вибухів, дим від яких зливався воедино, не-
мов крони дерев на якійсь пекельній алеї. За декілька секунд
було зроблено всю роботу. Ми відчували в себе під ногами глу-
хі коливання землі від вибухівки, використаної, аби викурити
зі штолень рештки проклятих оборонців.

І тоді ми вперше змогли поглянути на місцевість, яка лежала
перед нами вдалині. На декілька сотень кроків попереду, чор-
ний і полум'яний, прокотився наш власний вогневий вал, який
протягом того часу, поки тривав штурм, зачепив уже нашу на-
ступну ціль. Ми намагалися розгледіти під мерехтливими хма-
рами диму яр, який він саме мав минати. Цим яром зараз уті-
кали, скільки його було видно, солдати в жовтих одностро-
ях. Це були залишки англійського батальйону, розбиті нашим
страшним ударом. Їхні довгі колони, їхні непевні рухи й те, як
вони збивалися до купи, все це нагадувало стадо тварин під час
довгого переходу. Завдяки відкритій місцевості з їхньої кілько-
сті вперше стало зрозуміло, які маси зіштовхнулися тут.

Але ці втікачі були не єдиними, чий рух оживлював місцевість. Зовсім поруч, можливо, на п'ятдесят кроків попереду, людьми кишіло, немов на відкритті ярмарку. Вони утворювали маленькі групи; серед лічених жовтих одностроїв виокремлювалися землисто-сірі шинелі офіцерів. Тим часом атакуючим довелося далі штурмувати вершину насипу фактично наосліп, над головами англійців, які досі утримували другу траншею. Таким чином ми опинилися просто серед супротивників, що тікали, і декого одразу взяли в полон, тоді як з іншими ще билися врукопашну. Це дійство здавалося зверху немов пластичним барельєфом на темному фоні. Було видно всі позиції та переміщення, які відбувалися в достатньо тісному просторі. Все це мало вигляд якогось неймовірного, фантастичного пейзажу, який, з усіма його деталями, затьмарював почуття, захоплював та, водночас, засліплював. Та лише коротку мить ми стояли так, наче нас спаралізовано, та намагалися усвідомити, що відбувається.

Потім ми ніби прокинулися, щоб поринути в іншу водозверть посеред цього вогненного світу. Я вирвав гвинтівку з рук унтер-офіцера, який стояв поруч зі мною відкривши рот і витріщаючись вдалину, та поцілів одну з жовтих тіней. Куля увійшла англійцю в плече; я побачив, як він падає: це був уже не швидкий рух, із яким кидаються до укриття, але м'який та байдужий, як падає людина, коли її застрелили. Двоє атакуючих, які переслідували англійця, на мить загальмували та озирнулися, а тоді знову кинулися вперед.

Тоді до вершини насипу дотягли кулемети Фалленштайна, і зі швидкими, тисячу разів повтореними рухами стрільців, вони запрацювали, підсилюючи вогонь по ворогу. Немов люті удари багота, їх було чути попри весь галас. І тоді ми побачили, як ці смертоносні коси сильними змахами знищують втікачів. Стрімголов англійці кидалися до вирв і падали. Їхні лави рідшали; невдовзі вони бігли лише по двоє чи троє, і їх теж наздоганяли кулі. Вкрита жовтими одностроями, місцевість нагадувала поле після жнив.

Насип був у наших руках.

Перед нами височіла стіна з вогню та сталі — наша найпотужніша зброя. Зараз вона нагадувала нас самих: цілісна й водночас така, що складається з палаючих атомів. Її гаряче, голосне дихання звало нас; вона закликала нас злитися з нею воедино, немов рука та знаряддя. Скоро вона прокотиться далі, як блискуча колісниця знищення, углиб цього чаклунського пейзажу. Кожен чує її клич, кожен розуміє його, кожен переповнений сп'янінням від успішного ривка. Вперед, аби він зрештою став проривом! Вже виблискують у далечі лаври перемоги, вже готується їх схопити сильний кулак. Туди, за вогневим валом, за цим тупотом битви, подібним до тупотіння слонів, туди, щоб людина проявила свою вдачу, приховану за бронєю!

Як багато людей загинуло й залишилося мовчазно лежати позаду нас, один біля одного, як багато інших повільно стікають кров'ю в самотніх вирвах, поки їх не знайдуть медики з дивізій, що підуть за нами, — ми нічого про це не знали. Та ми не тривожилися через це; для плачу та похоронів потім ще буде час.

І знову воля до перемоги народжувалась у страшних муках, які ритмічно повторювалися й охоплювали кожного, хто брав участь у битві. Поодинокі або скупчені в підрозділи, атакуючі ставали націлені, наче постріл. Кожен немов розпалився до білого полум'я.

Скрізь струмував людський потік, понад вирвами, понад тілами, що билися ще в агонії, туди, у глибину, яка, здавалося, більше не має нічого людського. Знову тут і там стали з'являтися силуети тих небагатьох, хто уникнув нашого вогню, сховавшись у вирвах та траншеях. Тоді найближчі з атакуючих на мить спинялися та стріляли з позиції стоячи, наче мисливці, що не хочуть втрачати час. Невдовзі ми опинилися на випале-

ному пустищі, де обстріли поступово зрівняли ландшафт і де фонтани від вибухів гранат підіймалися так близько один до одного, наче гейзери на вулканічних плато Ісландії.

Від цієї скаженої гонитви мені стало неймовірно спекотно й тіло немов пересохло. Я вже позбувся шинелі та скинув краватку, але все одно здавалося, ніби я щомиті можу померти від спраги, тож я вирішив повернутися, щоб знайти когось, хто дасть мені напитися з фляги. Коли я озирнувся, то зрозумів, що зараз опинюсь якраз посеред нашого вогневого валу. Розриви були не лише переді мною: також з обох боків і позаду лютували вугільно-чорний, молочно-білий, коричневий, мов азот, жовтий, немов хлор, та вогняно-червоний. Мене ще дужче кинуло в жар; але відстрибнути назад — це вже здавалося божевіллям. Тому я вирішив залягти на землі та чекати, поки вогневий вал знову прокотиться вперед. Це було схоже на те, ніби хтось впав під потяг та лежав би, розтягнувшись між рейками, чекаючи, поки він проїде. Утім, я зауважив, що я не один опинився в такому становищі. З однієї з вирв, що були поблизу, хтось виглянув та помахав мені рукою. Я кинувся туди й застрибнув до нього; це був молодий офіцер, якого я ніде не бачив раніше, але тут ми заприятелювали так, наче побраталися ще багато років тому. Він простягнув мені свою флягу, і ми поплескали один одного по спині: справи не такі вже й кепські!

Зрештою вогневий вал прокотився далі повз нас. Не прощаючись, ми з цим офіцером кинулися кожен слідом за своїми: один праворуч, інший ліворуч, аби ніколи більше не зустрітися. Так я знову опинився серед довгої шеренги людей, які повільно та рівномірно просувалися вперед із гвинтівками наперевіс. Раптом у полі перед собою ми побачили зайця, який стрибав зигзагами між вогняними спалахами; чоловіча поруч зі мною зарядив гвинтівку та вистрелив кудись біля нього. Це було кумедно, і мене потішив цей жарт.

Поступово навколо розвиднилося, і деталі пейзажу постали перед нашим поглядом. Невеликий пагорб у далечині, над вер-

шиною якого окреслювались обриси розбитого літака та зруйнованого будинку, я обрав як ціль. Звідти, напевне, вже можна було стежити за укріпленнями в яру, який незабаром знов мав виринути на горизонті. Край вогневого валу якраз дійшов до узвишся. Тепер тільки вперед, аби не відставати від нього!

Це означало зробити ривок, адже нові хмари вже згущувалися над землею: десь поблизу залишалося вціліле ядро спротиву. Неущкодженим я досяг пагорбу, вздовж гребеня якого тягнулась траншея, де я зустрів командира нашої першої роти Гюнтера фон Ведельштедта і офіцера з сьомої роти на ім'я Шульте. Оскар також поквапився туди, адже кулі та снаряди вже розрізали повітря над нашими головами своїми вигнутими лезами. Вістовий Ведельштедта, який відстав від решти, тепер міг дістатися сюди тільки повзком, від нас його відділяла коротка відстань. Та щойно його голова виринула зі стін траншеї, неначе удар струму пронизав його тіло, і він безвільно впав додолу. Куля влучила в око, тут вже нічим не зарадиш. Мабуть, він був старим приятелем Ведельштедта, адже, побачивши це, той поклав руки на бруствер та схилив на них голову, і з того, як тремтіли його плечі, я зрозумів, що він плаче.

Прокляття, і звідки вівся такий лютий вогонь? Я дістав із футляра бінокль та подивився в нього над краєм траншеї. Оце так халепа! Вогневий вал відірвався від нас, і якраз підіймався іншим узвишсям, вже далеко звідси. Але просто перед нами, менш ніж за п'ятсот кроків, через рівнину пролягав цей яр, оборонці якого знову прийшли до тями та цього разу стріляли безперервно. Його перетинала широка западина, на обох схилах якої були укріплені кулеметні гнізда. Одного погляду вистачало, аби зрозуміти, що навіть коли ми сягнемо яру, спершу треба буде подолати нищівний перехресний вогонь із цих двох земляних валів по флангах, чії сірі обриси міг розрізнити тільки гострий зір окопного бійця.

Ха, так ось де вони сидять, точнісінько там! З краю одного земляного валу, такого крихітного на цій відстані, високо підій-

малися тонкі білі смуги. Це був пар від води, призначеної для охолодження кулеметів. Тепер вже неозброєним оком можна було побачити три голови у пласких шоломах, які причаїлися над насипом. Двоє рухалися, один стояв на місці. Це мав бути кулеметник. По тому, як він тримав позицію, не вистрибував, не метушився, було видно, що за кулеметом стоїть холонокровний хлопець, правильна людина на правильному місці.

Тепер ми могли вдатися лиш до одного: спокійно залишатися там, де були, та чекати, поки наша важка артилерія накриє супротивника і бомбардуватиме його доти, доки на тому боці все буде знищено або виведено з ладу. Це міг легко зрозуміти кожен із нас, маючи ясний розум. За наявності ясного розуму — безсумнівно. Але що ми зробили натомість? Ледве ми вгледіли ворога, то одразу перелізли через бруствер та, наче одержимі, кинулися з траншеї простісінько на цей мурашник.

Тепер нам справді йшлося про життя та смерть, і це стосувалося кожного. Серед цієї лихоманкової гонитви у свідомості виринали червоні блискавиці попереджувальних сигналів та демонічні вигуки, які нагадували про найвище призначення часу й простору.

Одразу після першого ривка я випередив інших та опинився близько до кулеметного гнізда на лівому фланзі. Щоби не стати легкою мішенню, ми кидалися вперед зигзагами, роблячи короткі перебіжки найбільше в десять кроків, що не давало супротивнику часу прицілитись. Кожна така перебіжка була стрімким ривком від вирви до вирви, в якому людські тіла намагалися займати якомога менше простору. З кожної вирви ми робили декілька пострілів; у мене досі була гвинтівка, яку я під час штурму насипу відібрав у того унтер-офіцера. Тепер біля мене постійно тримався один із наших бійців. Він щоразу ділився зі мною патронами, адже декілька пакунків, які були в кишнях, я давно вже використав. Ми підходили дедалі ближче і вже бачили перед собою загорожу з колючого дроту. Де раніше я бачив цього хлопця? Ніяк не міг згадати, адже під час руху

я весь час мусив точно цілитися, у найвищій напрузі всіх чуттів — можливо, в такій напрузі, що для пам'яті більше не лишалось місця.

— Патрони! Патрони!

Я озирнувся через плече. Мій супутник лежав на спині та тремтів, звиваючись на землі, наче ошелешений ударом гальванічного струму. Я знову подивився вперед. Дві чи три жовті тині зникли на позиції за кулеметним гніздом. Далі ліворуч, вже в самому яру, було видно, як декілька наших обходять цей пост, закидаючи його гранатами. Над правим гніздом так само здіймалася біла курява. Гранати — ось єдине, що нам залишалось!

Я зробив останній ривок та перечепився об колючий дріт на валу. За ним пролягав добре розбудований окоп. Я знову відчув жахливу спрагу, яка змусила мене геть забути про англійські гранати, як і про те, що мене відділяє від зайнятого ворогом яру лише цей земляний вал. Наче сновида, я пішов уздовж загородження та раптово нашттовхнувся на тіло кремезного хлопця, який лежав, розтягнувшись в окопі. Ага, це і є той кулеметник, якого ми бачили. Кулю, яка влучила йому в око та пробила череп, я міг записати на свій рахунок. За тілом англійця, біля бруствера, стояв кулемет, з якого цей хлопець, поки міг, обстрілював нас. Тринога кулемета майже тонула серед блискучої гори гільз. Повітря досі мерехтіло над тліючим дулом.

На почорнілому від гарі, як у коваля, обличчі цього молодого велетня витікало з очниці білосніжне очне яблуко, і це мало справді огидний вигляд. З відразою я переступив через нього. Перш за все — знайти воду; я помирав від спраги. Я зробив декілька кроків уперед та натрапив на вхід до штольні. Мабуть, там внизу є щось випити. Але щойно я почав спускатися, як побачив там англійця, який сидів на нижній сходинці та, здавалося, зовсім не помічав моєї присутності. Він був зайнятий тим, що розклав у себе на колінах кулеметну стрічку і заряджав у неї патрони. Ага! Напевно, він думав, що його побратими наверху досі утримують окоп. Вони ж тим часом, скоріше за все, налякані

раптовою смертю кулеметника, за кілька секунд покинули пост і в шаленому поспіхові навіть не згадали про свого товариша.

Я обережно підняв пістолет, прицілювся у нього і тільки тоді закричав униз:

— Come here, hands up!

Він підхопився, зиркнув — на мене, мов на привида, і миттєво зник у темряві штольні. Тепер я розлютився. Мені слід було відразу стріляти замість того, щоб балакати з ним. У кожному разі я не мав жодного бажання його вистежувати. Я жбурнув у штольню гранату та повернувся назад.

Спрага наштовхнула мене на одну думку. Я знову підійшов до кулемета та став нищпорити навколо нього, аж мені в руки потрапила цистерна. Дякувати Богу, вона була наповнена: під час стрільби вони використали не всю воду. Я підняв цистерну та перехилив маслянисту рідину, так що в одну мить із мене градом полився піт. З-за загородження вигулькнув незнайомий чоловік із гранатою в руці та закричав мені:

— Ми їх перестріляли, усіх!

Я дав йому води та не став ні про що розпитувати, адже в нас не було часу на балачки. Мабуть, він з'явився з іншого боку; тепер він стояв якраз перед тильним виходом зі штольні на випадок, якби моєму англійцю або ще іншим разом із ним заманулося б вилізи назовні.

Невдовзі окоп з усіх боків заповнили атакуючі. Тепер ми могли побачити результати прориву. У яру, на краю якого ми тепер були, ворог досі оборонявся. Видно було, що це хвацькі хлопці, відважні навіть у захисті, інакше вони вже давно б запанікували. Шолом до шолома, оборонці стояли у вогні, і за ними метушилися силуети інших; вони рухалися збуджено, мов одержимі.

Кулемети сюди! Ми спробували повернути англійський та націлити його на яр, але щастя відвернулося від нас. Куля влучила в голову молодшому лейтенанту, а інша — дістала унтер-офіцера, який стояв на позиції біля нього. Натомість інший наш

розрахунок зумів перенести свій легкий кулемет до бруствера перед закругленим виступом окопу. Зброя хрипко затаракотіла яром, для оборонців якого настала остання година.

Я досі стояв за покинутим кулеметним гніздом. Крізь бійницю мій погляд брав участь у всіх моментах останнього штурму. Тепер вже в ролі спостерігача я побачив, з якою люттю вівся бій. Одразу після перших пострілів англійці почали відстрілюватися, розуміючи, що вони приречені на поразку. Було чути їхні крики, які доносилися з яру; це нагадувало екіпаж корабля під час кораблетрощ. І тієї ж миті, немов приведені в рух чарівною силою, з усіх вирв піднялися атакуючі загони, яких я перед цим зовсім не помічав. Після перших спалахів зброя знов стихла і, стрічені лиш окремими пострілами, вони кинулися до яру. Голосне «Ура!» залунало над землею. Беззбройні, без шоломів, із високо піднятими руками їм назустріч виходили оборонці. Їх зустріли вогнем, стріляючи від стегна з гвинтівок та цілячись із пістолетів з позиції стоячи. Це було безжальне дійство. Ті, у кого не влучили, кидалися бігти навсібіч, аби кулі поцілили їх вже деінде.

Тепер важлива частина нашого завдання була виконана — ми проклали жахливий, відвойований крок за кроком шлях. Ми стояли, збившись у великі групи та гуртуючись навколо окопів. Офіцери намагалися зібрати свої роти, але безуспішно, адже серед нас опинилося багато людей, чії підрозділи брали участь у штурмі десь на флангах. Дивовижно, але такого великого успіху було досягнуто зовсім без впорядкованого зв'язку. Не наказ, а сама мета вказала нам напрямок та забезпечила єдність усіх бійців, яких, як здавалося, змусив до руху лише випадок. Але тепер, коли стихійна сила проявила себе, втрутилося командування, аби дати нове завдання. Є дві царини: напруження чуттів та холодний розсудок, темна кров та світлий вогонь — велика гармонія, яка оживає в битвах.

Тіло також висувало свої вимоги. Сонце стояло високо в майже безхмарному небі; був саме час перехопити чогось. Нам

не хотілося ані хліба, ані м'яса, тільки трохи шоколаду, воду, яку пили довгими ковтками, та цигарку на додачу. Скрізь з'являлися знайомі обличчя. Оскар вигулькнув з-за кулеметного гнізда на правому фланзі; ад'ютант розповів, що командир другого батальйону, мій хороший друг Фріц фон Золемахер загинув під час штурму насипу від поранення в живіт. Батальйоном тепер командував лейтенант Лінденберг.

На правому схилі западини ми спостерегли видовище, яке нас збадьорило. Лейтенант Бреер, який нещодавно потрапив до нас із госларських егерів, марширував туди, в супроводі вістового, ніби вони збиралися самостійно провести наступний штурм. У своєму зеленому однострої, із егерською люлькою в зубах та вузлуватим дрючком у руці, він ішов уперед, тримаючи іншою рукою гвинтівку за дуло та перекинувши її через плече — немов під час полювання на кролів. І тоді ми теж відчули, що більше не можемо затримуватися. Уже було видно щільну масу військ, які йшли за нами.

Ціпками та пістолетами командири вказали напрямок, і тоді людські маси, які наповнили яр, заворушилися й важко покотилися туди, де рівнина поступово переходила в узвишшя. Оскар був знову поруч зі мною, і ми вирішили більше не губитися. Через декілька кроків ми побачили на краю узвишшя якусь метушню, і одразу ж вогонь затопив яр. Ми відразу залягли. У поспіху я не міг дістатися до жодної з вирв, яких тут було обмаль, і тому впав на землю, затиснувши голову поміж ступнями Оскара, що лежав поруч. Неподалік від нас чоловік отримав наскрізне поранення в голову попри шолом. Але невдовзі вогонь припинився, вочевидь, стрільці на тому боці самі опинилися в небезпеці. Ми продовжили рух до узвишшя. І тут з окопу, який пролягав праворуч від нас, вискочив англієць, якого ми одразу взяли на мушку.

Узвишшя ми сягнули без подальших перешкод. Далі воно переходило в широке плато, на якому виднілися численні окопи, над якими було насипано купи землі, наче кротові нори.

У небі над нами вилетіли на полювання літаки, та один із них впав і зайнявся вогнем зовсім близько до землі, перетворившись на червоний палаючий смолоскип. Ми розсіялися по окопах. Хмари диму, які пропливали скрізь, свідчили про те, що справу зроблено. З однієї з хмар виповз молодий англієць із сильним подивом на обличчі; я крикнув йому, щоб він здавався. Але чи то він не зрозумів нашого бійця, який безцеремонно вимагав у нього цигарку, і відчув якусь загрозу, чи то прочитав у наших поглядах залишки духу битви, чи то він все ще збирався чинити спротив, у кожному разі, він раптово знову зник у напрямку свого сховища. Це коштувало йому життя. Добрих півдюжини гранат полетіли йому услід. А ми рушили далі, не чекаючи вибухів. На інших позиціях оборонці здавалися в полон, не намагаючись нічого зробити. Вони змушені були повіддавати цигарки, шоколад та фляги, і тоді їх направляли у бік нашого обозу.

Та ось знову я опинився сам, точніше, лише вдвох з ад'ютантом. За нами рухалися численні силуети в тонкій димовій завісі, перед нами було порожнє та безлюдне поле. Вперше ми відчули необхідність обирати напрямок самостійно, тож дістали з підсумків мапи. У нас не було жодного орієнтира, і ми не бачили ані Еку-Сен-Мен, ані Норей — сіл, які мали бути десь поруч.

Величезні клуби диму обмежували видимість; вони утворювали коричнево-червону заграву. Нарешті я помітив на роздоріжжі вкопаний знак, на якому можна було розібрати назву «Врокур». Понад рік тому я квартирував у майже всіх селах цього округу — тоді це був тихий і затишний відпочинок. Хоч ми дотримувалися правильного керунку, село Морі, наша сьогоднішня ціль, все ж опинилося трохи далі праворуч від нас.

Ми пішли вздовж ґрунтової дороги, яка вела вниз. За поворотом ми змогли оглянути долину. Перед нами розкрився новий пейзаж, розмальований землісто-жовтими фарбами, відтінки якого робили обриси кожного предмета гострими та чіткими. Унизу розташовувалося село Врокур, і стіни його бу-

динків, що залишилися без дахів, тісно тулилися одна до одної вдалині. Селище добряче постраждало від обстрілу, над ним здіймалися густі клуби диму, які вітер відносив убік. Скрізь стіни завалювалися під потужними ударами, але з такої відстані ця зменшена в перспективі картинка мала аж ніяк не загрозливий вигляд — наче картковий будиночок, на який дмухнула дитина.

На краю села, в лощині, що формою нагадувала котел, різко та яскраво спалахнули чотири залпи. Ми збуджено схопилися: отже, там розташована артилерія ворога! Ці залпи стали нашою ціллю, яку дуже рідко випадає побачити піхотинцю; це вже щось кардинально інше, ніж метушіння тіней у ворожих окопах. Ми побачили язика полум'я, які вириваються зі стволів гармат, та широкі сірі диски захисних щитів, і помітили також, як за цими щитами збираються та поспішно відступають у напрямку селища артилеристи. Напевно, на них чигала загроза з іншого боку, бо нас вони точно побачити не могли. Вогонь гармат стих.

Грунтова дорога вела просто до села. Здалеку її відрізок, наче просіка, проходив крізь цю лощину. Ми помітили, як один чоловік повільно повзе на дорогу з чорного провалля на лівому схилі, і взяли гвинтівки наперевіс. Тоді він, напевне, загледів нас, адже відразу підхопився та стрімголов кинувся до села. Я взяв на мушку бліндаж. Виліз другий, завмер та залишився стояти прямісінько на лінії прицілу. Мені лишалось тільки натиснути на спусковий гачок — і він впав просто поперек дороги. Тоді троє або четверо інших побігли слідом, перестрибнули через мерця, і миттєво зникли. Даремно ми стріляли їм услід.

Тепер підійшли вже наші. Вони вибігли на дорогу та вдивлялися з неї вперед, немов із хвіртки витріщаючись у повну небезпек далину. Серед них був новий командир батальйону, а також капітан з іншого полку. Біля мене з'явилися люди з моєї роти. Я спитав у них про Шпренгера та Фінке, у рюкзаку якого були деякі мої мапи та шоколад, але ніхто не зустрів його по-

близу. Шкода, я зрадив би і просто побачивши обличчя старого приятеля.

Безсумнівно, тепер ми мусили перш за все взяти штурмом село. Ми вистрілили зеленою сигнальною ракетою у повітря, щоб спрямувати далі вогонь нашої артилерії, яка досі була націлена на Врокур та останній відрізок дороги. Окрім цього, ми вислали в тил вістових, щоб налагодити зв'язок. Після цього ми вирушили.

Буквально за декілька кроків ми відчули на собі прицільний вогонь близького, але незримого ворога. Ми залягли. Але що б там не було, цей перший, неочікуваний удар супротивника вже не міг збити нас із пантелику. Довгий і страшний шлях пробудив нечувану силу. Попри все, ми продовжували рухатися — почасти повзком, почасти зігнувшись у три погібелі, і в такий спосіб ми дісталися майже до самої лощини, на яку тим часом сипались удари наших важких гармат. Крізь лощину нам назустріч рухалася група німецьких солдатів; ми побачили, як між ними раптом упав снаряд і деякі з-поміж них вже не підвелися знову. Інші розсіялися та попадали на землю. Це були хлопці зі 164-того полку. Вони закричали до нас, що вони майже оточили селище зліва, але через цей вогонь не можуть просунутися далі. Тут-таки, на краю лощини, розірвався новий снаряд. Нічого не поробиш — волею-неволею ми мусили відійти назад та чекати, поки прибудуть із наказом наші вістові. Прокляття, ось і виникла перша затримка.

У нас були втрати. Серед інших від удару нашої ж артилерії загинув і Гюнтер фон Ведельштедт. Однією з її батарей командував його брат.

Та нічого вже не вдієш, ми мусили абияким чином відійти до узвишся. Під час цього відступу я побачив біля бліндажа на схилі лощини одного з загиблих — це був мій англієць. Я схилився над ним: юне, сміливе обличчя. Куля увійшла йому просто в скроню, тож він, напевно, помер одразу. Його очі ще не встигли скам'яніти.

Мабуть, найкращою ідеєю було залишитись у тому ж бліндажі, з якого він тоді виліз. Зі взведеним пістолетом я застрибнув туди, обидва хлопці з моєї роти пішли за мною. Там нікого не було. Ми посідали на декількох складених до купи шинелях та плащах, притупилися спинами до стінок бліндажа та слухали, як постріли з обох сторін перехресшуються над нашим укриттям.

Поступово очі звикли до слабкого світла, яке проникало всередину, і тоді ми роздивилися, що там панував жахливий безлад. Біля стінки стояв велосипед, і з цього я зробив висновок, що це укриття належало вистовим артилерійської батареї. Ранді, кашкети, каструлі, кружки, бляшанки та газети були хаотично розкидані на землі, так що не можна було стати кудись і не наступити на якусь річ. Роздивившись усе як слід, ми знайшли хороший свіжий хліб та великі шматки шинки — такого в нашій роті ми не бачили вже з тиждень. Ми знайшли величезний кухоль, наповнений по вінця вишуканим напоєм із ароматом імбиру. Нам дуже хотілося вірити, що він не отруєний. Загалом, це якраз був час для обіду; такі скарби були напрочуд доречними, адже наші запаси провізії відповідали духу старої пруської тверезості. У хід пішов широкий похідний ніж, і почалося безтурботне бенкетування. Один нарізав товстезні скиби шинки, інший відламував шматок м'яса, третій намазував червоне варення, у якому цілі фрукти застигли в цукровій масі, на золотисті бісквіти, ціла коробка з якими стояла в кутку. У перервах ми пускали по колу кухоль. Зрештою, ми відкрили маленькі, міцно запаяні бляшанки, де були щільно складені цигарки, серед розсипного тютюну, колір якого коливався від світло-жовтого до найтемнішого чорного. О так, це вже щось зовсім інше, ніж наша марка «Бухенлауб»! Ми повикидали консерви та справлений із картопляних висівок хліб, який мали з собою, та наповнили наші підсумки кращим провіантом, знайденим тут. Тоді запанувала тиша, лишень цигарки тліли, і здіймалися блакитні хмари диму. У кутку пролунав чийсь задоволений голос:

— З таким провіантом я воював би ще років десять!

Після цих слів інший хрипко засміявся:

— Друже, видихни, дай-но я теж втягну цей войовничий дух!

Поки велися ці балачки, я піднявся до виходу та роззирнувся навколо. Наша артилерія досі поливала вогнем Врокур. Нас вже давно могли накрити з тилу. Що це означало для нас? — ми були відрізані від усіх та не могли зірвати вже дозрілі плоди перемоги, але натомість були чудовою мішенню. Я похмуро вмостився на коробці з-під бісквітів, закурив та став гортати англійські газети, які рясніли прокльонами на адресу «гунів». Що ж, сьогодні ми насправду не зганьбили це прізвисько.

Зрештою нас почала розбирати нудьга. Ми захотіли пересвідчитись, що ще до вечірніх присмерків наступ хоч трішки просувався вперед. Тож ми залишили наше укриття, знайшовши трохи вище, на ґрунтовій дорозі, ще один підрозділ. Знову до нас приєдналося декілька людей із моєї роти. Також я зустрів одного з вістових, якого послали в тил: він повернувся з незрозумілим для мене повідомленням про те, що артилерія отримала наказ вести вогонь на далеку відстань. Цей наказ видавався нам дуже дивним, але не можна було заперечити, що зараз наша артилерія обстрілювала сектор просто перед нами. Таким чином наші об'єкти перетворилися на кайдани, що стримували нас, — залишалося тільки сподіватися, що це не надовго.

Тим часом ми вже не бачили тієї небезпеки, яка перед цим приводила нас у рух. Наступ розчинився в серії окремих атак, які досі мали успіх, хоча їм і бракувало тієї люті, що раніше супроводжувала кожен наш крок.

Праворуч від нас начебто знову почалося просування вперед. Звідти знову залунало «ура!», і почали гриміти розриви ручних гранат. Можливо, якщо ми зробимо ривок, то зможемо захопити селище з правого флангу. Ми поспішно кинулися через узвишся, з якого ми перед тим закидали гранатами бліндажі. Після цих вибухів вся місцевість укрилася тілами загиблих та поранених мешканців із цих укриттів, про яких ми нічо-

го не знали. Також від вибухів загорілася земля; великі ділянки висушеної полуденним сонцем тогорічної трави зайнялися полум'ям, розкидані патрони із тріском злітали в повітря. Ми пробігли крізь вогненну завісу. За нею ми наштовхнулися на солдатів з 76-го полку, які саме готувалися до штурму ворожих позицій. З радісними вигуками ми кинулися до них. Нас почали обстрілювати, але ми нікого не побачили. Розсіяні, але все ж рішуче налаштовані залишки супротивника, мабуть, засіли у вирвах перед нами. Та щойно ми впритул наблизилися до брустверів ворожих траншей, цей клаптик землі почала обстрілювати наша власна артилерія. Тричі ми намагалися подолати цю відстань, поки не відмовилися від ідеї закріпитися там, і тоді заскочили у розташований справа довгий окоп. Там ми були вимушені зробити зупинку.

Ми опинилися у величезній вирві. Вона нагадувала море, на чийх хвилях землястого кольору колихалися пожитки затонулих кораблів. І ми тут відчували себе так само, як людина, яка пережила кораблетрощі та якій все здається хистким і рухливим із тієї дошки, за яку вона тримається. Гвинтівки та кулемети вигравали свою смертоносну мелодію, яка стихала та підіймалася, а тоді раптово обривалася, щоб згодом знову взяти люте фортіссімо, яке занурило в шал усі клавіші. Було важко сказати, що визначає ритм цієї мелодії.

Нас почали обстрілювати невідомо звідки. Поодинокі солдати з дивною байдужістю підіймалися з укриттів та ставали легкою мішенню для куль. Якби це було на спокійних позиціях, ми би закричали до них, щоб вони залягли, але тут про це не могло бути і мови. За мною з'явився ефрейтор із моєї роти, та як тільки він випрямився в окопі у повен зріст, його поцілили прямісінько у живіт. Ми з Галлером, який щойно знайшовся та опинився поруч, кинулися до нього, аби перев'язати рану. Перша перев'язка за цілий день, яку я робив сам.

Уже починало сутеніти. Наша артилерія все ще вела вогонь. Нічого не залишалось, окрім як облаштуватися на ночівлю.

На жаль, ми так і не взяли селище Морі, але це була не наша провина. Позаду нас, у тумані, чути було, як офіцери викрикують номери своїх підрозділів. Настав час підвести підсумки. З моєї роти на позиції наразі було до дванадцяти чоловік, серед яких — усі чини, від рядового до фельдфебеля. Найкраще було би, якби ми заночували в бліндажі, який ми знайшли перед цим, та надіслали гінця до штабу батальйону.

Ми обережно прокралися назад та повільно вирушили ліворуч полем, устеленим пораненими, які ледь чутно стогнали. Вони безперервно просили «води!», і тоді ми перелили все, що залишалось в наших флягах, до фляг санітарів, які то тут, то там схилялися до землі, аби надати комусь допомогу. Але це були тільки краплі, які падали на гарячий камінь. Залишалось сподіватися, що підійдуть ще санітари з носилками. Всі з нас не раз отримували поранення та знали, що це таке: лишитися лежати на самоті під ворожим вогнем.

Невдовзі ми розшукали ту саму ґрунтову дорогу. Мертвий англієць правив нам за вказівник до бліндажа, який ми знайшли в тому самому безладі, у якому його й залишили. Ми почали готуватися до ночівлі, розстилаючи плащі та шинелі. Лежати було дуже тісно, проте так ми не мали змерзнути. Ми знову поповнили наші запаси; усюди задиміли цигарки.

Я ніяк не міг заснути. Ззовні було ще не зовсім темно, і мені згадався дивний спалах від гармат, який побачив сьогодні ввечері над землею, всього за декілька сотень кроків від цього місця. Цей спалах мав такий незвичний вигляд, що я досі гадав, що це могло бути. Завдання на цей день ми виконали, то чому б на його завершення не наважитись на маленьку особисту авантюру? Мені страшенно хотілося розвідати, що відбувається там, унизу. Але я не хотів іти зовсім один — як не як це було надто ризиковано. Галлер сидів біля мене та відрізав великий шмат шинки. Це був чоловік, який колись, у Лотарингії, після нашої нічної вилазки, сам-один залишився на позиції, яка кишла французами, та зняв кулемет з лафета, щоб не вертатись з

порожніми руками і не залишати після себе згадки. Я до сих пір бачу, як у ранковому тумані він біг до нас через нічийну землю зі здобиччю в руках, на ходу лаючись та проклинаючи все на світі, після того, як ми вже загубили його, як і інших, що залишилися там назавжди. Так, він мав правильну вдачу, і було б непогано взяти його з собою. Я виклав йому свою пропозицію і, звичайно, він одразу погодився.

Фельдфебель Кумпарт лишався за старшого; довго ми не барилися. Обережно, з гвинтівками наперевіс, ми прокралися вниз крізь лощину. Дорогою нам ніхто не траплявся. На краю лощини ми нашттовхнулися на ще один бліндаж, викопаний у схилі; він розташовувався над землею і навіть мав вікно. Перед тим, як заходити, ми спершу гукнули декілька разів, погрожуючи кинути у вікно гранати, які стискали напоготові в руді. Ніхто не озвався: бліндаж здавався покинутим. Якщо той, що нагорі, належав вістовим, то у цьому, без жодних сумнівів, мешкали офіцери артилерії. Це житло було напрочуд затишним і навіть не без певного шику, який порівняно з нашими вбогими умовами здавався нині чимось фантастичним. Зручні плетені крісла, одне з яких було перекинута, вочевидь, під час поспішної втечі, стояли навколо маленького комину, на ребрі якого лежали відмінні люльки. У нас так не жив жоден командир дивізії. Мій погляд упав на шкіряний підсумок для мап. Оце так знахідка, довгенько я мріяв про такий! Ми вже кілька років не мали таких речей, користуючись папками з картону. Англіїці залишили нам навіть срібний келих, від якого тут, на жаль, не було жодної користі. Краще вже було забрати ці маленькі металеві фляги, наповнені віскі. Також було вдосталь білизни, особливо шкарпеток із шотландської бавовни; я пошукав очима підсумок, у який можна все це скласти. Але що це, що стоїть у кутку? Напевно, це грамофон, і Галлер вже встиг його ввімкнути. Заграла весела мелодія. Ні, ці веселощі зайшли вже занадто далеко; ми були тут чужими, і залишався ризик, що невдовзі англійці зазирнуть до нас у вікно. Я стукнув цим ящиком об землю, і він з хрипом замовк.

Поруч було ще одне приміщення, маленька кухня, вигляд якої справляв приємне враження. Там-таки стояв великий кошик із сирими яйцями. Ми накинулися на них та висмоктали так багато, як тільки змогли. Після цього ми прийнялися змити все з широких полиць, де у бляшанках, коробках, банках, пляшках та пакунках зберігалися продукти, про які ми кілька років вже могли лише чути з чийось розповідей. Знадобився ще один підсумок, щоб умістити все це.

Тоді ми обережно вибралися з бліндажа, який змусив нас позаздрити англійцям, та рушили в напрямку артилерійської батареї супротивника. Там мовчазно стояли гармати, за кожною з яких височіла гора гільз від снарядів. Біля них ми раптово побачили чоловіка в німецькому шоломі, який наче рухався зі сторони селища. Наблизившись до нас, він завмер та поспішно кинувся геть; здавалося, йому тут було так само не по собі, як і нам. Звідки він ішов та куди? Не злічити шляхів, якими ми пройшли сьогодні, і цей шлях — лише крихітний їхній відрізок. Якби хтось лишень бачив усі ці несамовиті блукання, з їхньою тисячократною напругою, з якою доля окремої людини влітала свою темну нитку у вогняний килим цього пейзажу, — все це пасувало би для ілюстрації батальних сцен із поем Гомера.

Ми відшукали уламок крейди та позначили сіру сталь гармат номером нашої роти. А по тому поквапилися покинути те моторошне місце.

З останнім зблиском сонця ми досягли нашого бліндажа. Там вже були виставлені вартові. Ми лягли вниз та загорнулися в плащі та шинелі, які належали загиблим, і поснули, тримаючи гвинтівки в руках, як найкоштовніший скарб. Іноді до нашого бліндажа проникало сріблясте сяйво вогняних спалахів. Крутом, на широкому просторі, розриви полум'я ще раз злилися у скажену бурю, щоби так само раптово стихнути знову. Поступово монотонна мелодія розривів гранат заколисала нас до сну.

Так завершився цей перший день наступу.

З глибини важкого сну мене витягло раптове відчуття страху. Навколо було темно, мов у льоху. Що сталося? Неподалік від нашого бліндажа розривалися постріли, лунали крики. І тут я почув чийсь голос ззовні:

— Пане лейтенанте, пане лейтенанте, томмі⁶ наступають з правого флангу!

Тепер і в нашій землянці можна було почути далекі вигуки «ура!». Що це — ворожий наступ, контратака? Ми лежали тут самотні, як покинуті діти у грозовій ночі. Я підповз до виходу та кинув погляд на дорогу, освітлену спалахами ракет, наче це було вдень. Біля тіла мого англійця стояли дві тіні. Це були німці — з тих, кого відкинули назад під час штурму селища Врокур і яких ми спершу мали за англійців. Але що саме тут відбулося? Вартовий не міг нічого пояснити, окрім того, що почув крики та відразу почав стріляти навсібіч. Тим часом стало доволі змно, і я сильно змерз. Це було найгірше. Позаду ми почули вигуки «хто тут?». Нам довелося довго гукати у відповідь, аж поки нас там зрозуміли і поки ми змогли забрати з собою поранених.

Ми були ніби затиснуті між двома жорнами, і якщо дійсно почалася контратака, це означало тільки те, що ми вскочили в халепу. Тож ми вирішили, що краще буде повернутися назад до німецьких позицій, якщо дорогою туди не знайдеться якесь тепле укриття. У супроводі далеких вигуків, ми піднялися з лощини та знайшли в глибокій траншеї в полі шістдесят чоловік на чолі з лейтенантом, які скупчилися там; це всі, кого цей офіцер зумів зібрати разом із усіх сотень нашого полку. Лейтенант захрип і не міг видавити з себе ані слова, до того ж його лихома-

---

⁶ Так німці узагальнено називали англійців під час Першої світової

нило, тому що під час штурму насипу він упав на засіку, і заго-стрений залізний кіл рогатки, яку в нас називали «іспанським вершником», пробив йому руку. Я переконав його піти в пер-в'язувальний пункт і взяв на себе командування всім підроз-ділом. Після цього я знайшов у найближчому окопі плащ-па-латку та загорнувся в неї.

На ранок стало геть зимно. Із землі підіймався крижаний ту-ман. Я послав вістових по їжу, в сподіванні, що їм пощастить знайти польову кухню та принести звідти гарячу каву. Після нескінченного очікування стало розвиднятися, і незабаром, ще в ранкових сутінках, знову запрацювала артилерія. Тепер їхні снаряди падали ще ближче до нас; один снаряд, після першо-го ж залпу, прямим попаданням потрапив до окопу з нашими кулеметниками. Це було доволі красномовно. Марно я вистрі-лював у повітря одною сигнальною ракетою за іншою. Нам за-лишалось тільки зігнутися до землі та чекати.

Нарешті з тилу прибіг вістовий із наказом. Від нього я діз-нався, що командир полку вчора отримав поранення і що з решток від дванадцяти сотень піхоти формують три нові сотні, однією з яких маю командувати я. У міру того, як світлішало, з усіх кутків рівнини до нас стікалися солдати, які повідставали, і ми записували їх у нові підрозділи.

Я став ходити вперед і назад траншеєю, щоби прогнати з тіла нічний холод. Тим часом з'явився другий вістовий. Він прибув із наказом про наступ. Укріплення ворога, на які ми наткну-лися вчора по обіді, в цьому плані звалися «позиція Врокур». Штурмові групи 76-го полку мали вклинитися в лінію оборони супротивника та пробити в ній коридор. Це виконуватимуть зокрема і ті хлопці, яким ми вчора ввечері склали компанію в трьох їхніх спробах перейти в атаку. Нашим же завданням буде закріпитися на цьому плацдармі та почати просуватися з нього вглиб. Про артилерію в плані не було ані слова.

Звісно, це вже матиме інший вигляд, ніж вчора у той са-мий час. Ми прекрасно знали, що це таке — атакувати укріпле-

ні траншеї. Великих втрат супротивнику завдати не вдасться, радше нас прикінчать після першого ж ривка. Ворог перестріляє нас, як куріпок; ми вже майже відчували легкий присмак крові в роті. Сіра тверезість ранку тільки підсилювала почуття безнадії.

З офіцерами та сержантами ми вирушили вперед крізь туман, щоби вперше оглянути ворожі позиції. Рядовий склад мав іти за нами, щойно їм подадуть сигнал. Можливо, нам вдасться знайти якийсь вихід, адже це безглуздо — просто жертвувати людьми.

Нам пощастило, адже одразу після перших декількох кроків ми наштовхнулися на нового командира полку. Я виклав йому свої міркування. Є тільки два можливих шляхи для наступу — або ми йдемо ліворуч чи праворуч доти, доки не обійдемо з флангу їхні позиції, а тоді штурмуємо траншеї з ручними гранатами; або ми чекаємо, поки наша артилерія накриє їх, щоб уможливити наступ по фронті. Одне слово, ми не проти заварити кашу, однак для цього треба додати трохи перцю.

Дякувати Богу — командир полку виявився справжнім фронтовиком. Він наказав мені вести роту на штурмові позиції й там чекати, поки він повідомить про новий план артилерії.

Кулі, які продзижчали рівно між нами, мов осиний рій, закінчили цю розмову. Всі заскочили в траншею та скупчилися там, і лиш одна людина залишилася лежати зовні й стогнати від болю. Це був фельдфебель Кумпарт із моєї роти. Мені вдалося ухопити його за комірець та затягнути до траншеї. До нього підбіг санітар, розрізав йому штани над чоботами та, перед тим, як перев'язувати рану, витягнув блискучими щипцями фрагмент колінної кістки і красномовно протягнув щипці в мій бік. У будь-якому разі це мало кепський вигляд та могло не лише призвести до втрати ноги, а й узагалі коштувати Кумпарту життя. Це засмутило мене набагато сильніше через те, що я давно знав його, цього прусського педанта, який повчав мене стільки разів під час занять на подвір'ї казарми та навіть на фронті на-

бридав зі своєю стройовою підготовкою. Коли я ще був новачком у полку, а він щойно прибув до нас, він здавався мені схожим на лева, з таким самим гарчанням, але згодом я зауважив, що він не образить і мухи. Я до сих пір пам'ятаю, ніби це було сьогодні, як після служби він сидів у маленькій переповненій їдальні та витирав рукою білу пивну піну з вусів. І ще, як після Камбре, коли на перше травня я почепив на шинель мій Залізний Хрест, він став переді мною на витяжку та сказав:

— Пане лейтенант — моя школа!

Тоді ми обидва від душі посміялися. Тепер санітар закидає його собі на спину та зникає разом із ним у стіні туману. Ще на одного старого вояку менше; поступово вони доберуться до нас усіх.

Вихідну позицію було легко знайти; вона розташовувалася на узвишші між Еку та Морі, де ми захопили бліндажі вчора ввечері. Мені подумалося, що цього разу втрат буде більше. Рота рухалася вперед та розсіювалася окремими групами в траншеях.

Сонце повільно пробивалося крізь хмари. Із його першими променями в небі з'явилася зграя англійських літаків, які обсіпали рівнину кулеметними чергами. Ми побачили, як здіймаються хмари пилу. Перед нами поступово відкривалися обриси великої перепони — це і мали бути укріплені позиції селища Врокур. Здавалося, що з літаків добре нас бачили, до того ж нас стала обстрілювати малокаліберна батарея. Невдовзі її снаряди почали лягати на переповнену людьми рівнину.

Чорт забирай, скільки озброєння було тут зосереджено! Якщо його дотепер не побачили на тій стороні, англійці мусять зовсім не мати очей. Ось вже декілька людей, поруч з якими впав черговий снаряд, сліпо заметушилися, біжучи в різні боки. Старі солдати потрясали кулаками з траншей, погрожуючи невидимому супротивнику; якщо так триватиме далі, через півгодини тут нікого не залишиться. Ще один снаряд зі шрапнеллю спалахнув та розірвався над нашими головами. Вибух

пролунав майже одночасно із залпом — гармата мала бути десь неподалік від нас. Я відстібнув із портупей в одного з мерців штик-лопату та став ретельно поглиблювати свій окоп. Землю я викидав перед переднім краєм окопу, що вже забезпечувало певний легкий захист проти цього калібру. Але що буде, коли снаряд перелетить і впаде на тильний край? Я став копати ще один, менший окоп. Тепер нехай стріляють; все одно вони не можуть нічого більше зробити на цій площині.

Тим часом на сонці стало досить тепло. Я витяг із підсумка та натягнув на ступні пару тонших шкарпеток. Потім я взявся снідати: вже давно слід було поїсти і до того ж, дочекавшись на решті спокійної хвилини, коли тебе точно ніхто не підстрелить, зазвичай швидко згадуєш про голод.

Земля позаду нас затремтіла — це нам на допомогу котили важкі гармати. Кінна батарея зупинилася неподалік, щоби скакуні випорожнилися; загалом, це була картинка, яку раніше ми бачили тільки в газетних ілюстраціях. Велика й рухлива мішень завжди викликає на себе сильний вогонь — за декілька секунд можна було побачити лише заплутаний клубок ніг. Один-єдиний кінь нісся галопом через самотній, запилений пустир. Все це відбулося досить швидко.

Та в рази більше мене непокоїло те, що вже протягом тривалого часу відбувалося на тому боці лощини. Там рвалися ручні гранати і повільно але вперто повзли до селища хмари вибухів. Іноді можна було побачити, як над бліндажем виростає чийсь силует і відразу ж знову зникає. Отже, нам вдалося пробити діру в обороні англійців; артилерія попрацювала на славу. Я послав мого денщика до сусідніх окопів, щоби той подав солдатам сигнал готуватися. Хмари диму від гранат вже здіймалися прямо у ворожих окопах. Я підняв у повітря сигнальний пістолет, який протягом всього походу стискав у кобурі на поясі або тримав у руці, і вистрелив; тієї ж миті заворушилися усі окопи та траншеї навколо. Ми вирушили, ідучи нога в ногу та навіть не відкриваючи вогонь, вирушили, щоб сягнути се-

лица Врокур та просочитися всередину укріплень. Біля ворожих окопів ми почули чийсь вигуки. Це мала бути наша ударна група.

Вже на краю укріплень я зіштовхнувся із незвичайною по-статтю — беззбройним юним хлопцем із голими колінами під шотландською спідницею. Це був досить рідкісний птах у цих полях. Я відштовхнув його вбік та кинувся до траншеї, яка вигиналася вліво, у напрямку Морі, та з якої я вже чув, як доносяться, крізь нескінченні вибухи, короткі та збуджені вигуки ударної групи. У цей момент англійські гармати відкрили загороджувальний вогонь. За нами, немов прорване водосховище, щільними масами спускалися зі схилу інші бійці. Вони рішуче групувалися в підрозділи. Та, мабуть, англійці могли спостерігати за цим, бо на кожен наш крок вони відповідали тієї ж миті. Скоріше за все вони стріляли прямою наводкою.

Перехилившись через бруствер, я побачив ударну групу за роботою; для нас прокладали шлях зовсім небагато людей. Але було помітно, що вони вже мали великий досвід, бо працювали спокійно та злагоджено. Вони робили довгі ривки й поступово розтягувалися, а коли раптом із хмари пилу завидніла й стала збільшуватися чорна точка, яка формою нагадувала яйце, вони миттєво все зрозуміли та, мов пантери, кинулися вбік, а потім знову вперед. Але цей вибух все ж змусив атакуючих затриматися, і тепер вони вже просувалися повільніше, беручи окоп за окопом у важкій боротьбі. За кожним бруствером чи бійницею лежали жертви їхніх безпомільних ривків, шотландці у їхніх беретах та усі в спідницях; утім, здавалося, що грім вибухів не налякав тих, хто вижив, — вони міцно трималися за свої позиції.

Англійська артилерія пильно спостерігала за цією битвою і вступила у неї зі снарядами шрапнелі, які розривалися над головами солдат та лягали так щільно, що ми опинилися якраз посередині киплячого котла. Про укриття годі було й думати: позаду нас лежали траншеї, заповнені людьми вщерть, наче су-

цільна стіна. Те, що вчора відбувалося у відкритому полі, сьогодні повторювалося на вузькому просторі. Залишалося тільки одне — якомога швидше кинутися від однієї небезпеки до іншої. Тож ми рвонули вперед, прокладаючи собі шлях у супроводі гуркоту та спалахів.

Ворожі позиції розташовувалися таким чином, що спершу нам здалося, наче вони ще добудовуються. Коли ми швидко та обережно перемахнули через бруствери, то побачили, що ці позиції складаються з великої кількості поодиноких окопів. Коридор, який мав їх з'єднувати, був лише намічений, і вгадати його розташування можна було тільки за прим'ятою травою. Це було місце, де земля блистіла, мов жовтий гравій садової доріжки. Шотландці, за якими переслідувачі гналися по п'ятах, мусили або здатися, або вибиратися звідти. Як сміливі чоловіки, вони обрали шлях смертельної небезпеки. Раптом вони повставали в повний зріст та кинулися у відкрите поле довгими ривками, наче звірина зграя. Це була чудова мішень. По всій довжині траншей, що лежали за нами, загриміли націлені вперед постріли. Деякі з утікачів впали, інші миттєво зникли в найближчій вирві.

Нині настала наша черга прориватися крізь це смертоносне вікно. Ззаду напірали свої ж, попереду виблискували вогневі розриви шрапнелі. Тож вперед — пішли! Ось що означає стиснути зуби. Ми вискочили з окопів, щоб гонитва розпочалася. Тепер гуркотіло вже звідусюди; між нами висвистував батіг смерті, отруйно шипів над шоломами та шмагав людську плоть. Наші загиблі падали на землю поруч із шотландцями.

Так тривало й далі в цій боротьбі не на життя, а на смерть: шалені ривки, у перервах між якими обмін гранатами з ворогом здавався майже відпочинком. Також і ті, хто йшов за нами, мусили пройти через град уламків, які невтомно пожинали своїх жертв.

Зрештою ми сягнули місця, де окопи знову розташовувалися дуже щільно. Там ми нашттовхнулися на потужний спротив.

Чорні краплі куль утворювали нездоланну стіну, і з різким свистом у наш бік летіли рушничні гранати, схожі на стріли з масивними наконечниками. Ми помітили якусь метушню та вигуки на тому боці, наче супротивник готувався до контратаки.

Непомітно розповзлося на всі боки похмуре відчуття страху, ніби щось раптом змінилося в траншеях. Чи то двоє, чи то троє людей кинулися повз мене. Я обернувся до найближчого бруствера: окоп за ним був порожній. Я подивився назад: там також не було нікого. Раптово мені стало ясно, що я залишився зовсім сам, можливо, на відстані витягнутої руки від ворога, від якого мене не відділяла жодна перепона. Коли стоїш лицем до лица зі смертю, відчуваєш немов крижане дихання на своїй шкірі. Мене охопило жахливе передчуття, без жодної причини, або вірніше, викликане видовищем смерті, що гралася тут із нами. Якщо на тому боці якось відчують цей настрій — тоді ми програли.

Я поквапився назад та побачив лише паніку. З передньої лінії люди бігли назад, а звідти інші бігли їм назустріч, і вся ця юрба була одержима страхом. Деякі навіть намагалися бездумно піднятися з траншеї, що означало для них вірну смерть. Вони відразу ж падали назад, на інших, або повисали на краю траншеї. Неначе дивом мені та одному фельдфебелю з 76-го полку, який безжально бив панікерів по головах затиснутою в руці рукояткою гранати, вдалося розплутати клубок тіл та пробити собі шлях. Адже нам потрібен був коридор, щоб усі могли розійтися без перепон. Ця плутанина не виникла б, якби люди не почали залишати позиції та тим самим не підбурювали інших чинити так само.

Ми укріпилися за одним із брустверів. Я викопав перед собою неглибоку яму та поклав у неї з десяток товстих англійських гранат; вони лежали там, немов яйця в гнізді. З деяких постів кулемети були спрямовані в бік ворога, і наші стрілки обмінювалися кулями з невидимим супротивником. Тепер нехай підходять, якщо справді цього хочуть. Вони лише проламають собі голови.

Наді мною, на посту, стояв за кулеметом хлопець з 76-го полку, викапаний портовий вантажник з Гамбурга, огрядний, із почервонілим обличчям. Я все ще дивився просто на нього, коли йому в голову влучила куля, із гучним тріском, немов врізавшись у товсту дошку. І тоді я побачив, як він повільно осідає на коліна, і його тулуб сповзає по стінці бруствера. Я втупився на криваву пляму, яка збільшувалася із загрозливою швидкістю, поки не потекла маленьким струмком по траншеї.

Весь час те, що відбувалося на тому боці, всі рухи супротивника видавали, що поки що наші сили були рівними. Шотландці стріляли рушничними гранатами і одна з них навіть впала якраз посередині між двома нашими солдатами, які лежали на посту перед бійницями; якимсь дивом обидва уникли поранень. Інша граната просвистіла поруч та зловісно впала на стелю бліндажа, у якому я сховався; від цього удару серце у мене ледь не вискочило з грудей. На щастя, вона вибухнула надто рано, вниз полетіли лише маленькі уламки, і тільки її хмара пилу ще кілька секунд стояла переді мною. Раптом двоє солдатів, які лежали трохи далі попереду, вискочили зі свого бліндажа. Перший одразу звалився в окоп із кулею в голові, інший почав повільно повзти до нас, поранений у живіт.

Поступово траншеї наповнювалися мертвими та пораненими. Скрізь працювали снайпери, так що було вкрай небезпечно показатися навіть на один дюйм над краєм окопу. І все ж підкріплення, яке йшло повільно, але прибувало до нас безперервно, забезпечило нам вогневу перевагу. Наш малий Шульц прибув зі своїми людьми та чотирма крупнокаліберними кулеметами, і роти легкої піхоти, що розташовувалися в тилу, підійшли та зайняли позиції в найближчих траншеях. До пізнього вечора на всій довжині траншей стояли один кулемет за іншим. Їхній вогонь пробив зрештою вузький коридор у все ще не захоплений край.

Тепер в мене нарешті з'явився час, щоб послати в тил вістового з донесенням; до цього я мусив думати про зовсім інші

речі. Я вліз до окопу, в кутку якого все тулився до стінки мертвий хлопець з 76-го і в якому тепер був встановлений легкий кулемет. Кам'яні обриси села Врокур наразі мали бути ліворуч від нас, на певній віддалі. Попереду й правіше, приблизно за сто кроків від нас, паралельно з нашою, тягнулася ворожа траншея, у якій ми вдень чули вибухи та з якої тепер знову підіймалися хмари диму. Мабуть, це була робота іншого підрозділу, який діяв так само, як ми. У той самий час прямо перед нами, де ця траншея обривалася, починалася алея потрощених та сплоторених дерев, яка зникала десь у Врокурі, на тлі червоного неба. Колись це був шлях між селищами Врокур і Морі. Між крайніми деревами натягнули брезент, який, утім, так щільно прорізали постріли, що крізь дірки можна було спостерігати за жвавим рухом позаду ворожих траншей. Було це підкріплення? Або супротивник повільно почав відступати? Я став за кулемет та взявся стріляти, поки вказівний палець не почорнів від диму, а вода для охолодження стволу не випарилася. Тоді один з кулеметників підбіг до мене з порожньою цистерною з-під води та залишив її, порадивши наповнити найприроднішим способом — все одно усі фляги з водою давно спорожніли.

Поки я був зайнятий цим, намагаючись досягнути зробленої синім олівцем позначки на внутрішній стінці цистерни, з'явився наш полковник. Він привітав нас та відзначив, що до кінця дня вже можна відпочивати. Мені теж так здавалося. За сьогодні ми зробили менше, ніж за вчорашній день, але навіть менший успіх коштував нам набагато більших зусиль. Я сподівався, що завтра, за підтримки свіжих підрозділів, ми зможемо остаточно захопити укріплення, які поки що утримував супротивник.

Настав вечір. Сонце вже зникло на заході, прямисінько перед нами, за криваво-червоною завісою, і ескадрилья німецьких літаків, яка зависла над полем бою, виблискувала в його останніх променях. Ми поквапилися розгорнути білі вивороти наших мап, та вистрілили в повітря сигнальними ракетами, щоб із літаків було видно, наскільки далеко вперед ми проринулися.

Ставало вже прохолодно. Ми мали заночувати просто неба. Це було не вперше та, звичайно, що не востаннє. Я наказав денщику, який мене супроводжував, зняти шинель із убитого англійського офіцера, та закутався в неї. Міцний матеріал жовтого англійського однострою — це була хороша заміна моїй тонкій шинелі, яку я викинув вчора під час штурмування насипу.

Вистовий приніс мені до того ж металевий значок, який він відірвав з кашкета мерця. Цей значок був нашитий на чорну стрічку та складався з тернового вінця та напису «Аргіл енд Сазерленд», який оточував кільцем голову вепра з відкритою пащею. Дуже гарний трофей; чоловіки, яким належав цей символ, завдали нам серйозних клопотів. Я поклав значок у підсумок на спогад про левів, які так мужньо билися сьогодні.

Якби це не звучало так дивно, я сказав би, що на душі тепер стало зовсім спокійно. Було таке відчуття, ніби це вечір святкового дня. Ми з Шульцем сіли, притулившись до бруствера, та вели тиху розмову. Перед всіма постами сиділи молоді хлопці зі сміливими, загартованими в битві обличчями та з великими темними очима. Здавалося, що вони сплять, наче рослини, в очікуванні ночі. Кожен тут відчував, як міцно вріс у нове товариство. Це такі миті, коли спізнаєш щастя, закладене в братерстві крові, у порубіжжі життя та смерті.

Після заходу сонця притихли поранені; юнак, якого поцілили в живіт і який лишень нещодавно намагався підповзти ближче, щоб погрітися в останньому теплому промінні, тепер, здавалося, міцно спав. Так само не чути було крестання стариганів. Увечері після битви захоплює іноді відчуття цілковитого спокою, який можна спізнати, здається, лише під час безболісної смерті наприкінці довгого життя.

Але що це? Вечірній вітер доносив від Врокура звуки чисельних розривів ручних гранат, за якими залунало довге, розлоге «ура», наче під час успішного наступу. Також і в траншеях справа від нас знову запалало. І артилерія почала працювати на повну силу, ніби хтось раптово натиснув на гашетку.

Одразу ж ми підірвалися, ніби від підбадьорливого сигналу. За якусь мить все мало вже зовсім інший вигляд.

— Вони оточені, вони оточені!

У кожного була зброя в руці, кожен стояв напоготові до ривка. І як тільки ми наважилися встати на повен зріст на самісінькому краю траншеї, коли нещодавно ми не могли показатися навіть на півмакїтри? Ми цього не знали. Ми відчували тільки те, що цієї миті робимо все правильно і що нас не здолати. І дивно, навряд чи хоч один постріл пролунав у наш бік, коли ми розтягнулися і зграєю кинулися вперед. Те саме відчуття, що нас окриляло, змушувало нашого ворога запанікувати.

Знову виникла ця невільна єдність у битві, ця широко розгорнута дуга, де підрозділи, люди з яких не знають один одного і ніколи не бачилися, все ж починають гуртуватися в один ставлений кулак. Ми опинилися майже в його епіцентрі; справа і зліва від нас так само палав шум битви. Перед нами бігли до дороги шотландці. Ми подалися за ними, дихаючи їм у потилицю. З шаленими вигуками «ура!» ми увірвалися туди, де починалася дорога, за якою панував справжній безлад.

За якусь мить відбулася низка хаотичних подій. Ми порівнялися з пагорбом заввишки в кілька метрів, що утворював край дороги, та залягли біля нього. З канав на тій стороні були прокопані траншеї, за якими у декількох кроках останні з оборонців все ще чинили опір. Правий бік окопу, де ми залягли, розташовувався якраз навпроти їхніх позицій, які раніше мали належати німецькій армії — ми розпізнали довгу та щільну загороду з колючого дроту. Горці, які невпинно неслися вперед, стали стрибати вниз, у траншею; більша частина нашого підрозділу полізла за ними. Але, наштовхнувшись на колючий дріт, шотландці заплуталися та змішалися, поки ми розтягнулися по схилу і взяли його під свій контроль. Ми опинилися за десять кроків від решток горців — та найбільше в п'ятнадцяти від тих із них, які зараз втікали і першими кинулися нам в очі.

Втікачі мусили пробігати перед нашим сформованим за секунду фронтом, перед цією довгою ланкою гвинтівок у них на фланзі. Тож ми ніби приймали якийсь смертельний парад. Дуже близько від нас було чути їхні дикі зойки, що змішувалися з нашими. Вигуки «ура», які під час просування лунали заглушено та хрипко, тепер були гучними й розлогими, немов грізне гарчання лева. Уздовж дороги щільно стояли ті, що атакували, зі скаженими поглядами та роззявленими ротами, з яких виривалися загрозливі голосні. Це безперервне «Ха-ха-ха!» відбивалося від землі, як жахливий, тріумфальний сміх.

За кілька секунд лави шотландців немов прорізала бойова колісниця. Вже висунуті вперед кулеметні розрахунки, вже виблискують у своїй гонитві стрічки патронів і з вогняним спалахом з лиця землі стирається все, що не зроблено з заліза.

Після перших кількох пострілів моя гвинтівка заклінила і, лаючись, я став бити по затвору, щоб його зсунути. Цієї миті я відчув удар у плече і, озирнувшись, побачив перед собою чиюсь гримасу. Це був Шульц, який витягнутою рукою показував на ворожі позиції та кричав:

— Вони ще стріляють, прокляті свині, вони ще стріляють!

Так, тепер я теж їх побачив, зовсім близько від нас, таких, що стояли в півкорпуса над траншеєю та гарячково то викидали гвинтівки догори, то цілилися униз. Коли я побачив це, мене охопила невгамовна злість. Вона й змусила мене утнути дещо геть божевільне: я відкинув гвинтівку вбік та одним стрибком опинився прямо на дорозі. І хоча досі все обходилося завдяки моєму везінню, до якого я звик як до чогось очевидного, нині цьому везінню мав настати край!

Поки ноги ще пружинили від стрибка, я знову отримав сильний удар у груди, який миттєво протверезив мене. Посеред всього гвалту, між двома оскраженіми арміями, я зупинився та став пригадувати. Це був лівий бік, якраз те місце, де мало бути серце, тут вже нічим не зарадиш. Скоро я впаду, як вже багато інших падало на моїх очах. Це кінець. Я витріщався

на дорогу та розпізнавав у її жовтому ґрунті камені, чорний антрацит та білу, відшліфовану гальку. Посеред жахливого хаосу я сприймав кожну найменшу деталь і їхні поєднання закарбовувалися в мені. Я більше не брав участі в смертельній гонитві навколо. Я не відчував жодного болю та помітив, як розмиваються думки; вони розчинилися у радісному подиві: «А це не так вже й страшно». Цей стан та відчуття тривали досить довго.

Раптово зі схилу до мене кинувся один із солдатів та закричав: «Пане лейтенанте, ваша шинель!». Різким рухом він зірвав її з мене. Авжеж, на мені досі була шинель шотландського офіцера, і я геть про це не подумав. І оскільки на мені був тільки капелюх, а не шолом, з нашого боку теж стріляли по мені. Тож я стояв між двома фронтами як велика, у натуральну величину, мішень кольору хакі. А втім, здається, все знов обійшлося. Я тільки впіймав рикошет. І після цієї безкінечної паузи, яка, здавалося, тривала кілька годин, хоча насправді пройшло навряд чи більше декількох секунд, я повернувся до траншеї.

Знову вигуки «ура!» сколихнули цю страшну місцину. З бічного ходу сполучення, у якому ми ще вдень чули підготовчі роботи, вирвався штурмовий загін, який полетів уперед, трясучи ручними гранатами, немов булавами. Знову, ледь не під моїми ногами, з ворожої траншеї запрацював шотландський кулемет. Та він умить затих — під кулями й гранатами, якими метали наші солдати зусібіч. Згори на схилі з'явився Оскар зі штурмовим загоном; наступної секунди я вже побачив, як вони стріляють. Одразу по перших пострілах він зістрибнув на дорогу. Колюча загорожа, через яку він перечепився, врятувала йому життя.

Набагато меншим везунчиком видавався малий Шульц, який упав, поранений, біля ворожої траншеї зліва від нас. Один із горців, який нашттовхнувся там на нього беззбройного, прочитав у Шульцевих очах, на що той чекає, і тоді нахилився, підняв із землі його заряджену гвинтівку — і використав ту мить, поки Шульц був ще живий, для смертельного пострілу. Різня набула жахливого вигляду. Щойно вибуховою хвилею одного з

шотландців підкинуло вгору і він злетів над окопом, мов риба. До сих пір нічийна дорога була вкрита трупами. Одначе безлад уже запанував у траншеях, що вели до тилу супротивника.

Поки все лютувало навколо, я, будучи досі наполовину оглушеним, ще кілька секунд вештався на дорозі перед траншеєю. Нарешті мені вдалося обірвати смертельне марення та одним стрибком опинитися всередині. І вже вдруте під час цього наступу я ледь не звалився на голову Оскару, що якраз стояв там. Ми потисли руки посеред цього задимленого укриття, із бурхливою радістю людей, яких наче дивом викинуло з повного небезпек моря на берег. На фронті, неподалік від нас, виблискували гармати батарей, які ми мусили захопити. Наші вигуки стривожили ворога, і тепер жажливе полум'я насувалося над нами на траншеї, з яких ми прийшли сюди.

Раптом я почув, як Оскар запитує:

— Тебе поранили? Ти весь у крові!

Я опустил голову та побачив, що на однострої виступили темні плями. Я розстібнув кітель та сорочку: так і є, в мене таки поцілиди. Два маленьких отвори зяяли на грудях вище серця, менший — де куля увійшла, і більший — де вийшла з тіла. Куля пройшла рикошетом трохи нижче Залізного Хреста, який я ніколи не знімав. Вхідний отвір був ближче до того боку, яким я був повернувся до схилу, де розташовувалися наші. Цілком імовірно, що той хлопець, який підбіг зірвати з мене шинель шотландця, і був тим, хто в мене поцілив. Яке щастя, що його рука дала маху!

Мені треба було потрапити в тил, поки я ще мав достатньо крові, аби йти самостійно. Оскар перев'язав мене та на прощання потиснув мою руку.

— До зустрічі у Ганновері!

Чи здогадувався він, що настала його черга? Так ми і розійшлися. Я взяв із собою стрільця-невдаху та ми вдвох рушили через наші старі траншеї, поки Оскар очолив тих, хто вів запеклу боротьбу проти ворожої батареї.

Дорога, яку мені знов доводилося перетинати, лежала під щільним вогнем англійського кулемета, який бухкав з-за схилу. Одначе, я витратив кілька секунд, щоб підібрати захоплений вчора підсумок для мап, який лежав біля фатальної шинелі. Всередині був мій щоденник.

У траншеях творилося справжнє пекло. Все, що потрапило під обстріл батареї англійців, було охоплено полум'ям. Мені знайомі ці довгі коридори, які звиваються землею та через які сполучення і зв'язок між підрозділами відбувається, наче через артерії. Частенько вранці я проходив однією з них, і коли повертався ввечері, то на її місці можна було побачити тільки широку канаву з рихлого піску. Це був ненадійний притулок. Тепер ми пробігли цими траншеями, неначе нас гнали крізь стрій батогами. Лиш тоді, як минули їх, ми могли зітхнути з полегшенням, що найважче залишилося позаду.

Після короткої перебіжки ми зупинилися в бліндажі. Щойно ми протиснулися крізь вузький вхід у бліндаж, як над нашими головами, на рівні краю траншеї, проgrimів звук розриву. З вогняної хмари вибуху розліталися навсібіч шматки землі та металеві уламки, один з яких із силою ковальського молота врізався у стінку бліндажа неподалік від мене. Оглушливий удар вибухової хвилі поклав мене обличчям на землю.

Оговтавшись, я зрозумів, що лежу розпростертий на тринозі кулемета. Голова звисала вниз, а очі дивилися прямісінько в калюжу крові, яка розповзалася з моторошною швидкістю. Я не відчував жодного болю, та в мене було набагато неприємніше відчуття, ніби мене важко поранили — у стократ гірше, ніж тоді під Камбре, коли куля зачепила мене, пройшовши крізь шолом.

Дивно, як у такі моменти відчувається власне тіло. Неначе напружуєш найбільш сокровенні життєві сили заради спроби втекти від себе самого та відчуваєш бажання відвернутися від себе, як від якоїсь огидної картини. Саме так я пояснюю собі, чому так часто можна спостерігати вираз певної відрази

або жахливої втоми, який, немов гримаса, завмирає на обличчі мерця.

Я обережно спробував гукнути солдата, який був зі мною. Є такі відповіді, які людина не здатна витримати, та які все одно жадібно прагне дізнатися. У відповідь почув, що куля ковзнула мені по потилиці; але обидва отвори були так близько, що, здавалося, можна було не хвилюватися — це не глибока рана. Втім, я мусив поставити ще одне питання: я лишень попросив сказати, чи це справді все.

Ні, більше нічого немає. Я вислухав цю відповідь, як хтось, хто очікує на смертельний вирок, а натомість чує рішення про виправдання. Поки він робив мені пов'язку на чолі, я відчув, як життя знову починає нуртувати в мені. Мені вдалося оговтатися. Хоч у мене досі паморочилася голова і я чув у вухах пронизливий дзвін, все ж, це можна було стерпіти. Тож вперед, ще далі, туди!

Стрибаючи, як зайці, ми кидалися від одного бліндажа до іншого та робили в їхньому затінкові короткі перепочинки, поки згори сипався пісок впереміш із маленькими камінцями. За одним із вигинів траншеї я наштовхнувся прямісінько на штаб полку, де все було в бойовій готовності. З пістолетом у руці, в розстібнутому кітелі та із закривавленим обличчям я подався негайно всередину.

— Ми прорвалися, прорвалися, томмі тікають! Ми вже біля самісіньких батарей!

Вони дивилися на мене, немов на привида, але ми вже застрибнули на край траншеї та зникли в полі, над яким саме стала схилатися ніч.

Позаду нас спалахував вогонь наших батарей. Тепер ми йшли повільніше крізь цілий ліс важких розривів, що оточили нас, наче звірів, аби накинути свою сітку — поки ми ще були в зоні їхньої досяжності. Навколо не було ані душі. Але нам вдалося пройти крізь цей вогняний ліс, під чиїми чорними, тремливими кронами ми здавалися крихітними комашками.

Ми сягнули села або принаймні місця, на якому раніше було село. Це мав бути Норей. Величезні вирви, схожі на кратери, зяяли у нас під ногами, скрізь виднілися руїни стін. У мерехтінні вогню це нічне марення нагадувало гігантську майстерню з чорними наковальнями. Але що саме тут так полохало? Мороз пробіг у нас поза шкірою: це ж склад ручних гранат, дерев'яні стінки якого тепер були охоплені світлим полум'ям. Якщо він злетить у повітря, тоді навколо не залишиться нічого живого. Ми кинулися геть звідти, і нас підганяв тріск пожежі.

Нас поглинула темна просіка, переповнена піхотою та гарматами, які котилися в бік передової. Вістовий крикнув мені, що ця дорога веде у Кеан. Біля входу до штольні, перед яким у землю було вткнуто древко вимпелу, я впізнав солдата з гібралтарського полку. На моє запитання, він відповів, що охороняє ставку бригадного генерала. Тільки я встиг відрепортуватися, як побачив, що сходами підіймається сам генерал. Я побачив над червоним комірцем змарніле, але суворе обличчя, на якому закарбувалися безсонні ночі та тисячі клопотів. І я зрадив, що явився з поля бою та можу повідомити свіжу новину, яка інакше дійшла би сюди набагато пізніше: «Ми сягнули дороги Врокур-Морі!».

Звичайно, що й казати, для всієї бригади ця маленька цятка між траншеями та дорогою, яка коштувала життя кільком сотням чоловік, важила не більше, ніж одне число у зрівнянні. Тут я міг сказати: «Ми сягнули дороги!», але на передовій важило інше: «Ми їх розбили».

Генерал розповів мені, що вже з учора я зарахований до загиблих. Він сказав також, що взяття дороги протривало набагато довше, ніж розраховували за планом, але він вірить, що ми зробили все можливе. Тоді він побажав мені щасливої дороги, але поспішно, як людина, яка й без того згаяла багато часу.

Ми рушили далі в бік Кеану та зустріли дорогою двох поранених англійців, які теж собі шукали медиків. Вони нерішуче попрямували нам на зустріч. Вочевидь, вони почувалися

так само непевно посеред цього темного пейзажу, в якому все навколо здавалося ворожим.

Один із них плентався із раною в животі, і тоді ми взяли його під руки, щоб понести далі. Дорогою ми розмовляли кумедною тарабарщиною. Вони розповіли, що на тій стороні знали про наш наступ, але очікували його тільки на тижні.

Ми обігнали віз, який їхав у тил, та попрохали, щоб нас підібрали. Я зробив що міг, щоби допомогти обом нашим англійцям, яких не хотіли брати з усіма.

У Кеані, біля грудн розвалин на місці церкви, ми висадилися. Як змінилося це велике село з тих пір, як я бачив його востанне! Тоді, взимку 1915-го, ми надзвичайно затишно провели тут час. Ліворуч від дороги, де нині зяяла вирва від снаряда тридцятого калібру, тоді стояла хатинка, де ми, з новими погнонами на наших кітелях, давали розкішний обід, який протривав до пізньої ночі, ми — я і малий Шульц, який лежить тепер, холодний та мовчазний, на дорозі Врокур-Морі.

Скільки загинуло знайомих і друзів! І скільком із них ще належить загинути?

Зрештою ми натрапили на перевалочний пункт, до якого в чотири колони стікалися автомобілі, люди, боєприпаси та провіант. Там черговий офіцер посадив мене на один із возів. Я попрощався із моїм супутником і проінструкував його щодо моїх речей; тепер він був вільним і міг повернутися на передову.

Тоді я поклав голову на подушку, і неначе завіса накрила калейдоскоп яскравих, страшних та дивовижних образів битви, якими, як сном із темно-кривавих та полум'яно-червоних фарб, серце випробувала глибина.

Das Wäldchen 125

Ернст Юнгер

ПЕРЕЛІСОК 125

З хроніки окопної війни 1918-го

Передня лінія

Щоразу, коли я знову беруся писати в цьому тонькому зошиті, який так зручно вміщується у підсумок для мап, я думаю про те, чи дійду колись до останньої сторінки. Я вже багато списав цих сторінок підсумками днів, короткими роздумами, біглими замітками, щоби потім, сидячи вдома вже в спокійні часи, гортати їх у повній тиші та згадувати: так ти колись проводив свої дні одного особливого року.

Іноді записи зроблені рівним та охайним почерком, так що відразу зрозуміло: тоді я сидів у затишку на маленькому фландрському або північнофранцузському хуторі, або на геть спокійній позиції біля бліндажа, покурюючи люльку та тривожачись тільки через гул останніх літаків у небі, які вилетіли у свій вечірній патруль. Потім ідуть під нахилом криві та кострубаті рядки, видряпані в тісняві перед пекельною атакою або під час нескінченних годин важкого обстрілу за мерехтливого світла свічки. Зрештою, трапляються збуджені фрази, нерозбірливі хвилясті лінії, виведені немов під час поштовхів землетрусу, а останні літери зроблені нашвидкуруч довгими штрихами, — це писалося після бою, в окопах або траншеях, над якими досі нависала смертельна небезпека влучно прицілених гармат.

Так, мабуть, добре буде в спокійні години, які зараз важко уявити собі, поринути в ці спогади, турбуючись лише про те, як провести вечір. Лише заради цього я хотів би тепер вижити. Вдома нас часто уявляють людьми настільки мужніми, що не бояться нічого; але я прожив достатньо довго серед воїнів, аби знати, що не буває людей без страху. Без нього не мала би сенсу й мужність; страх є темною завісою, за якою яскраво та виключно світиться пригода.

Але є ще одна причина, чому мене лякає думка про смерть від кулі, яка частенько підстерігає в годину роздумів. Ми так

тісно зжилися з війною, що нам тепер годі уявити картину миру. Ця війна — це як праліс, який із роками з дедалі більшою міццю утримує нас у своїх темних хащах, так що зрештою починаєш сумніватися, чи є у нього взагалі край. І якщо хтось помирає тут — це має вигляд, ніби його покликали посеред захопливої партії, коли гра йде на величезні ставки.

І нині, здається, ми знов опинилися на новому та цікавому відрізу війни. У нас позаду були потужні бої ранньої весни, якими увінчалось протистояння в окопах і гостріше за які ми навряд ще колись побачимо. Але вони не завершили цю війну. Після них почалися нудні й монотонні бої на виснаження, які були повною протилежністю тим лютим битвам. Скрізь спостерігалися знаки розпаду: під час зміни позицій, під час прибуття підрозділів із Батьківщини або зі Сходу, і це не дивувало нікого, хто на собі знав про те, що на бажання воювати впливає стан здоров'я, запас сил та віра в успіх.

Тут, у полку, який складався майже виключно з молодих людей та з представників одного племені, чия жорстка незграбність обернулася в окопній війні впертістю, це постало в дещо іншій формі. Замість розпаду тут панувала стара добра надійність, але без жодних очікувань, я би навіть сказав, без сподівань, коли продовжують робити свою справу далі суто з обов'язку. На перший план виступає механічне. Можна помітити в словах і поведінці виснаження, яке поступово перевтілюється у смертоносний стиль. Товариство старих окопних бійців, які примостилися біля нагрітого сонцем бруствера та ліниво ведуть розмову, в якій відобразилося все спільно пережите за роки — це такий союз, дух якого потім навряд чи хтось зможе собі уявити.

У цьому товаристві я і живу. Позиція, на яку ми повертаємося сьогодні вночі, здається, має бути спокійною — принаймні так нам хотілося б. Можливо, бог війни приготував для нас за тишню та гаряче літо на чужині.

Ще позавчора я був у великому місті, а тепер знову оселився в лисячій норі, де над головою лише півтораметровий шар зем-

лі. Коли вчора я повернувся з відпустки, то знайшов батальйон у забутому Богом північнофранцузькому селі, яке вже чотири роки належить здичавілим тваринам, і чия назва вистежує нас уже давно, ніби ми раніше жили в ньому або колись брали його штурмом. Зрештою, це було цілком імовірно, бо так багато крові, як між Аррасом, Бапомом і Камбре, ще не проливалось в жодному куточкові світу. Коли я прибув, батальйон знову готувався до відправки.

За дві години я відрепортував, узяв на себе командування ротою та перевдягнувся. Коли я знову відчув на тілі стару, зручну, сотні разів укриту плямами шкіряну підкладку шинелі, я вже майже не сумував за казковим краєм білосніжних постелей.

Мої пожитки також були спаковані; мій денщик Август Шюддекопф, щирий і неговіркий уродженець Гайде, якого доля тримала біля мене набагато довше, ніж його попередника, вже був знайомий з усіма моїми звичками: він знав, які речі мають бути в рюкзаку і які можуть мені знадобитися одразу по приїзді. Тож денщик склав поруч мій пістолет, сталевий шолом, бамбуковий стек та протигаз, спитавши в мене тільки одне: «Які книжки берете з собою цього разу?». Оскільки позиційна війна — це найбільш нудна та виснажлива форма бойових дій, можна дозволити собі трохи розкоші в таких речах.

Мені він подобався; його попередник був надто балакучим підмайстром: колишній офіціант, він часто доводив мене до відчаю тим, що, коли я хотів щось з'їсти, він розповідав мені ціле меню, хоча достеменно знав, що є тільки хліб та варення. Люди мають добре розуміти одне одного, якщо вони живуть у тіснязі одного бліндажа. Постійна присутність людини, яку по-тайки недолюблюєш, може бути нестерпною, навіть якщо ви майже не розмовляєте.

З настанням сутінок прибули вантажівки. Коли підрозділи вишукувалися в шеренги та завантажилися, я всівся на сидіння поруч із водієм останньої машини, і ми поїхали на короткій дис-

танці та без зупинок, на межі можливостей автомобілів; у такі моменти згадуєш, що маєш серцевину в кістках і кров у венах.

Це була надзвичайна червнева ніч, у ясному небі сяяли в темряві тисячі зірок. Ми їхали без фар, але нам не потрібно було світло; запилена дорога чітко вирізнялася на фоні полів. У вузьких фургонах дзвеніли гвинтівки та шоломи, мотори заводили свої дикі наспіви, від яких наші чуття загострювалися виразніше, ніж під час будь-якого маршу, та які несли нас назустріч небезпеці, немов пульсування сталевого серця. Певно, вони кричали нам: «Ніколи ще люди не брали участь у таких битвах, як ви, у битвах зі сталевими птахами та дивовижними машинами, за стінами вогню та хмарами смертоносного газу. Земля бачила багато небезпечних та страшних звірів, але жоден з них не був озброєний страшніше та небезпечніше, ніж ви. Жоден клин лицарів та жоден корабель вікінгів не відправлявся ніколи в такий сміливий похід. Перед вашою атакою відкривається земля; вогонь, газ та залізні велетні ступають попереду вас. Вперед, вперед, без пощади та страху, адже на кін поставлено володіння світом!»

І наче супроводжуючи цю монотонну та жахливу пісню, з обох сторін на нашому шляху впливали руїни будинків та селищ, спустошені гнізда з білого каменю, знищені безжальним катком війни та позбавлені самої своєї суті. На них падав мовчазний та металевий світ місяця, ніби в чаклунському лісі, і проріджені обстрілами дикі сади стояли схожими на привидів, наче великі цвинтарі, тихо й непорушно. Над цим фантастичним пейзажем смерті панував важкий і густий запах тління. Скрізь на полях та перед в'їздами до сіл стояли вкопані в землю маленькі хрести, зроблені над насипами, де валялися простріляні шоломи, згорілі гвинтівки та дрантя, яке залишилося від уніформи. Ми всі звикли до цього пейзажу, який тепер проїздили на шаленій швидкості, і ледь не в кожного з нас лежав там у землі друг, який лиш кілька тижнів тому загинув під час великого наступу і тепер назавжди лишився у цьому краї.

Тепер починалася вже звична потужна гра фронту, чия широка мережа обплела всю місцину. Ми мусили зупинитися, щоб не видати себе, оскільки високо в нічному небі, невидимий, пролетів над нами літак, з якого скинули освітлювальну ракету, що кульовою блискавкою зависла над дорогою. Тремтливі промені прожекторів одразу почали намацувати темне склепіння неба, аж поки один не затримався на чужакові, що нагадував мерехтливу маленьку бабку, та торкнув його своїм білим світлом. За першим променем потягнулися інші, ніби щупальця величезного восьминога, і зрештою вони вполювали літак. Після цього його спробувала на смак важка батарея; зі зміни траєкторії вогню можна було здогадатися про лихоманкову роботу гармат. Зенітки високо закидали свої снопи вогню, і навіть кулемети послали рої смертельних світлячків у небо, щоби хоча б одному з них вдалося пробити корпус цієї проклятої істоти та скинути її на землю, підпаливши або розірвавши на шматки. Кожна маленька гармата, навіть шестиміліметрові, заповнені горючим фосфором, а й ті намагаються поцілити, аби показати: «Ми маємо приціли дивовижної сили, таблиці стрільби, створені завдяки холодній і зловісній математиці, та стрільців із орлиним зором. Ми в повній бойовій готовності: тільки насмійтеся наблизитися до нас!».

Раптом літак, який немов граційний метелик завмер поміж вогняними квітками, зробив несподіваний поворот, майже перевернувшись на одне крило, та зник у темному просторі. Ми могли їхати далі.

Дорога погіршилася; на узбіччях виднілися розбиті автомобілі, закидані вапном скелети коней, величезні купи порожніх ящиків від боєприпасів. Іноді ми петляли між глибокими вирвами від гранат або між уламками стін, відкинутих вибухами на дорогу. Все виглядало покинутим і залишеним у поспіху; у цій місцевості відтепер велася праця, яка вимагає виключно боротьби. Деревя стояли голі, з поламаними стволами або обрубаним гіллям. Ми проїхали повз величезну гармату, яка в

очікуванні вирішальної години мовчазно стояла в укритті. Неначе небезпечний звір притаївся у хащі: назовні стирчало лише потужне дуло, що погрожувало небу. Щоби замаскувати гармату, її зафарбували кольоровими плямами та накидали навколо штучного гілля.

Нарешті вантажівки зупинилися. Ми сягнули зони ураження далекобійної артилерії, де вже не можна було пересуватися як групова мішень і в жодному разі не мав їздити транспорт. На високому насипі, де став вартовий загін, нас чекали провідники. Солдати спішилися, вишикувавшись у довгу колону, нарешті всі покидали цигарки і почався марш через пустище.

Ми йшли хвилястими пагорбами, що поросли сухою травою. У багатьох місцях земля була перекопана, на ній утворилися вирви — деякі, здавалося, з'явилися сьогодні чи вчора. Я йшов поруч із провідником, досвідченим воїном — я зрозумів це не з його нагород, серед яких був Залізний Хрест, а з того, як звучали його фрази, короткі, уривчасті, завжди точні.

Він зауважив, що цим позиціям не варто довіряти: погані бліндажі, прогнилі траншеї, надто активний супротивник — і, як наслідок, багато втрат за короткий час. Однак, у мене поки що не виникло враження, ніби це небезпечна місцина. Спалахи на горизонті були незначними, і лише час від часу підіймалися в небо ракети. Раніше ми бачили в стократ потужніші обстріли.

Далі справа, здавалося, було краще місце для того, щоб закріпитися. По інший бік безперервно гриміли важкі розриви, так щільно, що їх ледь вдавалося розрізнити, і в небі закипали криваві рани; зліва, де лінія укріплень вигиналася дугою так, що проходила майже за нашими спинами, було неймовірно вітряно.

У кожному разі треба було квапитися; під час маневрів на невідомій території завжди може спіткати неприємність. Ми могли потрапити під обстріл і втратити нашого провідника; тоді нам довелося б усю ніч кружляти, і хто його знає, може, ми зайшли б, врешті-решт, простісінько до ворожих окопів, як воно

часто трапляється. До того ж сам вигляд цього дикого пейзажу викликав в уяві цілу низку жажливих образів, які мозок намагався відігнати як неможливі; зрештою, це вдалося з великими зусиллями.

Тому ми зраділи, коли нарешті дійшли до зруйнованого селища, яке розташовувалося відразу за передовою лінією. Вузька, витоптана доріжка зміїлася в залишках дворів, садків та парканів. У таких місцях зорова омана має особливу силу. Чуття пригнічені виглядом руйнувань, а тому вони намагаються домалювати картину й заповнити простір якимись видіннями. Це можуть бути ясні й чіткі образи: так перед зором підіймаються блискучі палаци, тоді як у реальності стоять темні й низькі будівлі або вартує на самоті розстрощений млин. Форми вирують і тонуть у небутті або перетікають одна в одну. Мабуть, це бліде місячне світло породжувало цю химерну архітектуру, яка, немов мелодія, захоплювала думки. Покинуті хатинки випромінювали якийсь сумний та примарний подив; здавалося, між руїнами стояв якийсь великий лемент.

Перед селом простиралося величезне поле, щільно всіяне вирвами. Ми зникли в низькій і частково зруйнованій траншеї. Ще кілька підрозділів рухалися траншеєю нам назустріч. Наспів та не промовивши один одному й слова, ми минули їх. Мереживо траншей було щільним і заплутаним, постійно нам траплялися бліндажі, а з їхніх провалів тягнувся димок вогнищ. Ми перетнули потужну, добре розбудовану траншею, у якій непорушно стояли вартові — це була головна лінія оборони. Залишалося пройти ще підступи до передової; нарешті ми досягли нашої цілі.

На місці! Але ми надто рано зраділи — авжеж, адже до цієї миті все йшло так добре! Я раптово опинився на спині в кутку окопу, прямисінько біля нашого провідника, нічого спершу не зрозумівши. І ще раз! Розліт шрапнелі, який із пронизливим свистом розрізав повітря, яскраві спалахи вогню майже одразу над окопами, вибухи, рої куль і фонтани землі, і все це вод-

ночас. Ядучий утарний дим потягнувся вздовж траншеї. Позаду нас було чути крики та прокляття, через мене перечепився хтось у повному спорядженні, підвівся та кинувся далі. Шюддекопф з'явився з темряви з моїм шоломом. Здається, він знову легко відкараскався. Я зрозумів, що досі сиджу у своєму кутку, і подумав, що в нас є лічені секунди для того, щоби знайти укриття та сховатися там.

До цілі залишалось всього лиш кілька кроків. Мій денщик зупинився перед бліндажем, провалля якого закривало бавовняне полотно, подекуди продірявлене та обірване. На вході до бокової рами було прибито дерев'яну табличку: «Командир роти». Зсередини струменіло світло.

— Агов!

— Що там, зміна?

— Зміна!

Внизу було чути галас. Я зайшов усередину, Шюддекопф та вістові, які скинули свої речі назовні, спустилися слідом.

Там нас чекала знайома картина: крихітний стіл, ящики з-під гранат замість стільців, пічка з бляшаних листів та три пружинистих ліжка, які стояли вздовж стіни. Між двома перекриттями стирчав у стіні багнет, у рукоятку якого вставили свічку; на мотузці висіли сигнальні пістолети та гранати. У ніші стояв телефон; він був запечатаний, і ним мали скористатися тільки тоді, коли оголосять про наступ. Загалом, це була одна з тих нір, де ось вже кілька років мешкає молодь багатьох народів, одне з тих тісних та прокурених укриттів, які так часто перетворюються на братські могили.

Лейтенант, якого я мав змінити на цьому посту, сидів за столом, підперезаний та з шоломом на голові. Після короткого вітання я підсів до нього, аби перейняти командування над сектором, адже я знаю, що після проведення тривалого часу в окопах будь-хто захоче якомога швидше здихатися їх. Він передав мені польовий журнал, аерознімки сектору та план позицій, поки вістові перераховували амуніцію.

Поки він ще розповідав якісь деталі, з'явилися його вістові, щоби передати записку, в якій йшлося про те, що всі пости здані та прийняті без інцидентів. Один із них відрепортував:

— Під час ротації двоє чоловіків отримали легкі поранення.

Отже, незначний обстріл все ж таки трохи зачепив нас. Нам залишалося тільки написати таку саму записку та поставити два підписи, аби надіслати її до штабу батальйону.

Тепер все було готово: мій попередник побажав мені спокійного дня та попрощався. Підвівшись, він знову обернувся, аби ще раз нагадати про укріплення, які він збудував власноруч. Я знав це відчуття своєї позиції, яка попри все стає вам близькою, адже ви працювали над нею так багато і так достеменно знаєте її переваги та недоліки, що майже зріднилися з нею, ніби з живою істотою. Раніше, ще перед Соммою, коли ми жили у величезних траншеях, які впродовж місяців ми заливали залізобетоном та в яких проривали цілі мережі тунелів, це відчуття було ще сильнішим.

Нарешті я залишився сам. Я закурив цигарку та знову піднявся назовні, аби ще раз погледіти на нічний пейзаж. Місяць вже заходив, темною та мовчазною була рівнина, яку я, поставивши підпис, взяв під свою відповідальність; цей уривок землі, тисяча кроків уздовж та п'ять сотень кроків углиб, із його мереживом окопів та траншей, де вартують сто п'ятдесят озброєних чоловіків, здатні одним тільки натиском пальця перетворити фронт перед собою на палаючу завісу.

Цей уривок землі, який за одну мить може стати вогняним кратером, є полем, яке ми тепер маємо обробити і яке ми самі можемо усяяти, немов сходи. За нами, на Сході, лежить наша Батьківщина, чия воля до життя втілилася в нашій волі до смерті, а перед нами, у блиманні світла, там, куди вказують дула наших гармат, стоїть наш ворог. І це ніби величезні ваги, між якими ми є стрілкою, що коливається, у цій нічній землі, за якою спостерігають тепер тисячі незримих очей.

Все тихо. Попереду, час від часу, зі зміїним шипінням підіймалася ракета — офіцер окопної служби, який хоче ви-

вчити навколишню територію. Я міг нарешті полежати кілька годин; біля бліндажа стояв вартовий, який за найменшого поруху мене розбудив би. Для певності я ще раз запитав у нього про дії під час загороджувального і прицільного вогню та штурму, а також під час газової атаки; тоді я знову спустився до бліндажа, в якому Шюддекопф тим часом трохи прибрався. Зранку мали принести «Військовий оглядач», цю найтовстішу та найлаконічнішу газету в цілому світі, де можна прочитати тільки короткі замітки про посилення вогню на окремих ділянках фронту. Я ліг на пружинисте ліжко та наклав ковдру на голову.

Передня лінія

Першого ранку я зайнявся тим, що оглянув позиції, щоби змогти відразу зорієнтуватися в них як удень, так і вночі, і не розгубитися ані під дощами, ані за сильного вогню.

Сектор був позначений літерою «А», він складав правий фланг позицій полку. Перед ним лежала трохи горбиста місцевість, на якій ледь вирізнялися коричневі груди землі перед англійськими траншеями і яка завершувалася широким переліском. Справа наш сектор з'єднувався тунелями з позиціями сусіднього полку, зліва він межував із сектором іншої роти нашого батальйону. Я відвідав обох командирів сусідніх позицій. Мереживо широких, але напівзруйнованих ходів сполучень вело назад, до головної лінії оборони. Позаду розташовувалося, відділене від нас лише кількома пагорбами, селище, яке ми проходили вчора. Воно називалося Пюєсьє-о-Монт і тому, якщо тільки мої знання мови мене не підвели, між собою ми прозвали його Бергбронн. Ми бачили тільки його верхні обриси, з білими руїнами стін та оточеними гіллям дерев залишками церкви, яка перетворилася на грудю каміння. Здавалося, що англійці цілять саме в цю висоту, яка підіймалася над усією рів-

ниною, адже цілий ранок вони накривали її важкою артилерією, і гранати завивали високо над нашими головами.

Наші траншеї, низькі та широкі, розвалювалися і були розмиті дощами. У багатьох місцях, щоби вони зовсім не розсипалися, були зроблені дерев'яні підпорки. Ці траншеї склали лише частину величезної мережі позицій, побудованих ще перед битвою на Соммі, після якої ми кинулися в наступ та залишили всі укриття — і знову захопили їх лише через довгий час, у безрезневих битвах. Ця місцевість дійсно бачила вже багато. Вже не залишилося жодного клаптика на рівнині, в якому не було би заглибин чи вирв. Більшість із них із того часу встигли порости травом, але її прорізали чисельні нові рани.

Тож плетиво траншей вже було готовим, а тому вони мали одну неприємну властивість: вони могли поєднуватися, через низку ходів сполучення, із ворожими позиціями. Ці ходи сполучення перегородили колючим дротом та рогатками, які прозвали «іспанський вершник», у них виставили пости з кулеметами, але вони все одно залишалися нашим слабким місцем. Інша особливість цих позицій полягала в тому, що в одному з ходів усе ж не було колючого дроту. Певно, це мав бути шлях для нашого наступу, та все ж вигляд цих коридорів викликав у мене двоякі почуття. Три секунди, які потрібні для тих, хто атакуватиме, щоб перекусити колючий дріт та виявити себе, це важлива перевага для тих, хто захищається, і відмовляються від такої дуже неохоче.

Також мало приємного можна було сказати про бліндажі. Це були зігфрідбункери¹: укриття із напівкруглими отворами-входами, яке прокопали в стінах траншей, заввишки в людський зріст і під потужним захистом шару землі товщиною майже в два метри. Стінки цих бліндажів були завішані бляшаними листами, які ледве витримували тиск ґрунту, а всередині

¹ Назва, яка позначає особливий тип бліндажів, що будувалися на Лінії Зігфріда — німецькій оборонній лінії під час Першої світової.

залишалося достатньо місця, щоб там могли лягти двоє чоловік. У кожному разі люди, які тільки робили цю клітку, були в гіршому становищі, адже вони під вогнем встановлювали там оцинковані стінки, які при першому влученні важкого снаряда могли здавити їх, як мишоловка. Домаер, якого я під час візиту до сусіднього сектора по лівий бік від нас застав за відпочинком після чергування, поруч зі своїми товаришами, також звернув увагу на переваги:

— Якби не такі речі, — зауважив він, — було б страшенно нудно.

Я зайняв єдине укриття у всьому секторі, який із поблажкою можна було назвати штольнею. Та навіть якщо не зважати на його невивідне розташування позаду правого флангу сусіднього сектора, були й інші причини помінати його на інше, щойно випаде можливість.

Безпечність нашого житла також суттєво зменшилася порівняно з попередніми позиціями, де ми зарилися в землю на глибину десять метрів, а то й ще глибше. Що за потужні позиції в нас були! Із розгалуженими штольнями, довгими й затишними, немов романи Діккенса, з яких ліворуч і праворуч відходили житлові помешкання, зброярні, виходи на позиції та перехресні тунелі, і якими ми, немов кроти, могли пересуватися усім сектором, майже не виходячи на світло. У Монші в спокійні години я любив сидіти біля одного затишного бліндажа, куди проникало денне світло, заливаючи променями письмовий стіл; це була справжня підземна квартира, до якої вели сорок вибитих у вапняку сходинок, так що навіть найважчі снаряди на такій глибині давали знати про себе лише приємною вібрацією, коли ми сиділи там і грали в карти. В одній зі стін того бліндажа я облаштував нішу, величезну, як пічки в селянських будинках Вестфалії; у ній я спав, віддалившись від найменших звуків, оточений важкими дубовими дошками, посеред м'якого і висушеного вапняку. В узголів'ї ліжка стояла лампа, так що я міг спокійно читати поки аж не стомлюся; стіни були прикра-

шені картатими сторінками газети «Югенд», і все це леже було завішене темно-червоним, з кільцями, покривалом, яке відділяло його від зовнішнього світу і яке гостям з інших підрозділів демонстрували як вершину гріха, з відповідними жартами. Тоді, захищені колючим дротом шириною у п'ятдесят кроків, ми ще могли дозволити собі спати в піжамах, і сигнальні пістолети, які лежали наготові біля портсигару, використовувалися тільки коли хтось хотів розбавити нудьгу раптовим набігом. Це були чудові часи.

А зараз? Війна стала мобільнішою, в таких укріпленнях більше немає сенсу. До того ж треба визнати, що, коли наступ під Верденом приніс низку великих позиційних битв, контраст між безпечним існуванням у величезних штольнях і боями в окопах, які випалював вогонь і прорізали уламки снарядів, був надто великим. Але навіть якщо взяти це до уваги, все одно якби тепер перед наступом ми мали такі бліндажі, то за ворожої атаки нам довелося би долати такий самий шлях наверх, як тому, хто піднімається сходами на четвертий поверх будинку. Так що вже на середині шляху нас чекала би тепла зустріч із гранатами та вогнеметами, і ми не змогли б нічого вдіяти, особливо в тому випадку, якщо вони одразу розібралися б із виставленими на горі вартівими, перш ніж хтось це помітив.

Саме тому одного дня, після надто прикрої поразки на висоті Вімі, з'явився наказ по війську висадити всі штольні в повітря, а надалі не будувати бліндажі в землі на передній лінії більше двох метрів углиб.

Що означав для нас цей залізний наказ, зрозуміло було тільки тим, хто знає міць артилерійських батарей, які впродовж тижнів, часто без упину, обстрілювали траншеї. Тоді мусиш без жодного бліндажа безперервно сидіти під вогнем, яким тебе поливають гармати, кожна з яких може спустошити селище середніх розмірів, і в цей час тобі не залишається нічого, окрім як механічно й майже збожеволівши рахувати важкі удари вибухів — це випробування на межі того,

що може витримати людина. Такий наказ, що залишає сотні тисяч голими й беззахисними під вогнем, є одним із найстрашніших смертельних вироків, які лиш можна витерпіти. Але час працює лише з крупними величинами, і в цій битві за жадливі руїни, де зустрічаються два світи, йдеться не про порятунок тисячі чоловіків, які, може, все одно загинуть, але про те, що дюжина тих, хто виживе, матимуть такі вигідні позиції, що зможуть використати свої кулемети та гранати у вирішальний момент.

Повернувшись до бліндажа, я почав вивчати польовий журнал сектора. Ці журнали нагадують про заляпані маслом та іржею зошити «Про запобігання нещасних випадків», які на заводах вішають біля машин і які хтось знімає з цвяха тільки від надто нестерпної нудьги. Цей я знайшов інформативним, оскільки він був написаний дуже лаконічно і там оцінювалися результати останнього наступу. Висновок мого попередника зводився до того, що захист має розташовуватися глибше. Ті, що атакують, не мають більше зустрічати одну чи декілька ліній траншей, але суцільний вогневий простір, у якому їхні сили поступово захлинуться. Цей простір у журналі названий передпіллям; він тепер пролягає між передніми вартовими постами та головною лінією оборони.

Тож ми виставили аванпости, які під час серйозного наступу мають із боєм відійти назад до головної лінії. Наше завдання нагадувало хвилеріз, який подрібнює та зменшує удар валу, що наростає, аж поки той не розіб'ється об пристань.

Передня лінія

Сьогодні зранку я переселився до бліндажа, який знайшов учора, коли обходив покинуті в метушні окопи за передньою лінією. Переселення відбулося доволі швидко, і я послав туди Шюддекопфа, щоби привести там усе до ладу.

Так що тепер я оселився в просторій літній землянці, без сходів та дверей. Мабуть, вона була збудована ще наприкінці 1914, адже всередині все здавалося покинутим на тривалий час. Там не було нічого, крім напівзогнилої, складеної з трьох вузьких дошок лавки, на яку я постелив солом'яний матрац, кислий запах від якого відразу заповнив повітря.

Після того, як Шюддекопф мітлюю змів купу запліснявілих консервних банок, порожніх пляшок, уривків газет та цілий шар сталєво-голубих жучків, я остаточно став володарем цієї робінзонівської хижі, в яку крізь барвисту бавовняну завісу падали сонячні промені, і знайшов її цілком затишною.

Також навколо бліндажа все було облаштовано досить затишно. Зокрема, відразу біля входу, в стіні траншеї було прорубано нішу, краї якої треба було лише трохи підрихтувати, щоб поставити там стіл та лавку з дошок — кращу місцину годі собі уявити на будь-якому літньому курорті. Позаду бліндажа важкий снаряд залишив після себе величезну вирву, до якої я прокопав хід сполучення, де можна було б лежати та засмагати, відпочиваючи від постійного обміну повідомленнями, який ось-ось мав початися.

Головну траншею належало ще вирівняти та поглибити, аби ніхто не спіймав кулю в голову, а також продовжити її до найближчого проходу, щоб усі ходи сполучення вели до передньої лінії. Через пару бліндажів від мене Шюддекопф та Шмідт, наш вістовий, облаштовували й собі домівки, а біля них розмістилися кулеметники, аби, зайнявши позицію на узвишші, ми мали свої вагомі аргументи в бою.

Навряд чи ми колись усвідомлюємо, як нас використовує сама битва. І все ж ми залишаємося на тому шляху, яким ідемо, на кожному кроці відчуваючи загрозу. Ми майже не помічаємо цього, але землю, по якій ми ходимо, пронизує якась прихована осторога, при світлі й темряві, під вогнем і в укритті. Так ми рухаємося у природі, неначе звірі, що залишають свої нори, постійно стурбовані тим, щоб залишатися незрими й бачити

все самим. І якщо раніше, під час наших навчань, нам коштувало зусиль, щоб увявити себе в умовах війни, то тепер все навпаки. Ця дійсність вросла в нас так міцно, що тепер для нас уже неможливо дивитися на цей край очима мандрівників.

Так що сьогодні я майже змушував поглянути на цю рівнину, де ми окопалися, не як на сектор, а як на пейзаж, який бачить перед собою подорожній. Мені дуже подобається дивитися так, адже в нашому становищі все дивовижне й неповторне проявляється ще чіткіше. У певному сенсі воно отримує тло, на якому вперше стає зримим. Після того, як ми закінчили з шанцями, це стало кращим дозвіллям.

У ці ранкові години сонце посилало палаючі промені на безлісу землю. Поля, де вже кілька років не було сходів, вкрилися дикими квітами; їхній аромат лився до окопів, немов гаряча ванна, в якій змішано тисячі ароматичних есенцій, чия текучість поєднується зі стійким терпким запахом вигорілої на сонці трави. Армія комах також була в доброму гуморі, коли життєві сили перебувають у найбільшому піднесенні. Здавалося, саме комахи є змістом і серцевиною цього пейзажу. Цілі хмари кришталевих і барвистих крилець танцювали над окопами, а їхнє мільйон разів повторене дзижчання, гудіння та цокотіння заколисували, наче великий наспів, який чуєш та забуваєш, немов уві сні. Повітря мерехтіло фарбами, які були яскравими та вогняними, мов плівка на рідкому свинці, та чий блиск порушував тільки матовий коричневий колір землі з нескінченних проваль. На горизонті виблискували залишки Пюїсьє; через вигляд цих білих руїн, із заваленими дахами та оточені скелетами дерев, здавалося, що ми бачимо посеред пустелі міраж примарної та вимерлої оази. Жодної ознаки життя, куди тільки могло сягнути око; здавалося, тут заснула навіть сама смерть, і жоден постріл не рушив полуденного спокою фронту. Ані звук, ані порух не видавав, що тут ховаються цілі полки солдат. Це справляло враження цілковитого спокою, коли лише природа розмовляє сама з собою.

І все ж глибокий розлад не може ввести в оману погляд, який розрізає цю землю, що була створена такою прекрасною, аби сіяти й збирати врожай. Саме тут має проходити межа між Артуа і Пікардією, двома заможними, старими графствами, чие населення поєднує у своєму характері галльський темперамент і фламандську серйозність. Це давнє плато, яке легко й слухняно тримає широку та спокійну рівнину з низькими пагорбами, багату на водойми й густо всипану селищами. Парки з нескінченними маєтками, які ще випромінюють ауру антиєн гегіте, хоча, можливо, тут уже давно проводили свої літні відпустки промисловці або паризькі банкіри, були почасти витримані у світлому та урочистому садовому стилі Ленотре; багато маленьких церков, якими колись зі свого архієпископського престолу в Камбре м'якою рукою керував Фенелон, були досі переповнені неділями, а містечка, в яких життя тече глухо й повільно, досі розгортали ті самі сонні пейзажі, у дзеркалі яких бальзаки та стендалі знаходили такі ж палкі страждання та закручені інтриги, як і всюди у світі.

Але зараз це все стерлося, немов тимчасова постель, і сталевий стилос пройшовся через цей край, звідси й до Фландрії вниз та до Вогезів на узвишші. Твердині пролягали через його поля, і в зруйнованих селищах стояли потужні артилерійські гармати. На рілля, де о цій порі року мав би достигати золотистий і багатий врожай, накинули маску, побачивши яку, сторонній спостерігач затремтів би. Так само якби хтось, хто не знав би про всі приготування, раптово опинився тут — його чуття мали би вловити дух знищення, який був прихований у цій землі та чий холод проникає своїми чорними променями навіть мерехтливе сонячне сяйво.

О краю сонячної Франції, куди нас закинули вищі сили! Не думай, що ми стоїмо з холодними серцями посеред цього спустошення! Це було би зовсім нестерпно, якби лиш ми не помічали, що за цим знищенням тягнеться також нове життя. Ти мусиш стерпіти цю долю, яку ти не заслужив, так само,

як ми. Тобі не буде пощади, як не пошкодують нічого там, де ідеться про життя народів. Адже в одному з твоїх тихих, забутих селищ, яке сьогодні беруть штурмом та назву якого вже завтра знатимуть у всіх країнах світу, розігрується частина історії, у якій вирішується доля земель та держав. Тому ми мусимо відігнати смуток, адже поля знову будуть оброблятися, селища знов відбудують, і народять людей більш ніж потрібно — але час і доля являють нам себе лише одного разу.

Передня лінія

Роботи завершилися раніше, ніж ми думали. Я облаштував житло, і траншеї знову тримали мене у своїй повсякденній рутині.

Ми потрапили в досить непогану місцину й були цілком задоволені зі свого становища. Загублений закуток, у якому ми знайшли притулок, здавалося, був майже непомітним для артилерії. Ми лежали в тіні її гармат, які схрестилися над нами, аби гатити кудись удалину. Здебільшого вони були спрямовані на осердя цих позицій, Перелісок 125, який лежав двома секторами лівіше від нас і в якому часто бувало надто гаряче. Усі ходи сполучення, особливо ті, що перетинали селище, тримали під сильним вогнем. У ранкові та вечірні години деякі траншеї, в яких було важко приховати рух, накривали потужними вогневими ударами, так що майже миттєво вони зникали під хмарами пилу й диму. Тому, окрім втрат при ротації, скоро ми отримали ще трьох пораниених, які потрапили під вогонь, поки несли їжу з польової кухні через село.

Також завдавала клопоту поява важкого грипу, флюїди якого вночі віяли з ворожих окопів і який виснажував своїх жертв та позбавляв їх усіх сил. Майже кожного ранку ми мусили відсилати в тил двох чи трьох чоловік, які бездіяльно валялися в лихоманці у своїх бункерах, і після того довго ще їх не бачили.

Якби так пішло далі, ми мали би зменшити число постів — доволі ризикований захід, враховуючи, що оголилися б загорожі з колючого дроту.

Мені було вже не вперше місяцями лежати в окопах. Згідно з планом, рота мала шість днів перебувати в передпіллі, потім два дні на головній лінії оборони, усіяній глибокими штольнями, а ще чотири дні — на відпочинку, в селищі Аш'є, де нас тоді чекали наші провідники. Час у передпіллі, який уже на наступний день мав спливати для нас, був найбільш виснажливим, адже на головній лінії оборони виставлялися лише кілька постів.

Свій день я проводив приблизно так, лише з незначними відхиленнями.

О п'ятій мене будив Шюддекопф, який вже вертався з Пюісьє, куди щонаочі польова кухня підвозила каву, воду, пайки і пошту — назустріч нашим посильним, що чекали в сутінках. Я підіймався і за один крок опинявся в траншеї. На кам'яній лавці стояв наготові наповнений водою сталевий шолом, біля нього — кухоль і все, потрібне для вмивання. Освіжившись, я сідав на лавку назовні та у цілковитому спокої пив каву, про яку, на жаль, не можу сказати нічого хорошого. Також і пайок не надто спокушав; до хліба останнім часом давали сіру кашу з подрібнених м'ясних волокон. Зрештою, це було набагато краще, ніж жовта маса, яку ми прозвали мавпячим жиром і про яку потім казали, що вона зроблена з голів оселедця, і якої, на жаль, завжди було вдосталь. У кожному разі треба було стерегтися, адже великі блискучі мухи, яких тут було повно, просто ошаліли й використовували кожну можливість, аби відкласти туди яйця. Декілька разів їм це таки вдавалося, хоча я зберігав пайок у закритій скляній банці. Я пояснював це тим, що вони виприскували свої яйцеклади навмання. Також уже першого вечора я помітив, що мій хліб погризла миша. Це була одна з тих цікавих подій, які хоч якось перебивають нудьгу, тож я одразу вдався до контрзаходів. Я поклав маленьку при-

манку, потім дістав з одного патрона кулю, висипав майже весь порох та замінив його дробом, а тоді — причаївся в найтемнішому кутку бліндажа. І справді, незваний гість не змусив довго чекати на себе та був упольований точним пострілом. Здається, це справило враження на всіх тамтешніх мишей, бо з тих пір я не бачив жодної.

Після кави я набивав люльку, яка диміла майже безперервно, і перевіряв пошту. Це найприємніші півгодини за цілий день. Листи з дому, з мирних міст, які тут дуже важко уявляти собі, думаючи, що там життя триває звичайним ходом, спогади про останню відпустку — одразу в голові постає приємна картинка дозвольного ранкового настрою, з яким ступаєш по холодній і свіжій бруківці великого міста. Потім надходить черга газет; я читав про політику, яку ми тут, згідно з Клаузевіцем, продовжуємо іншими засобами.

Під час цього мирного ранкового читання починалася гра артилерії. Важкі снаряди прокладали собі шлях на такій висоті, що їхній літ звідти доносився тільки як протяжний шурхіт. Потім лунали на короткій відстані розриви, вже у селищі; між руїнами високо здіймалися фонтани пилу. Також усе по-жвавлювалося в Переліску; розривалися дві чи три важкі міни, ніби на землю рушилися кам'яні глиби. Наша артилерія посилала відповідь; смертоносні, гуркігливі залпи, за якими надходив зловісний наспів, що тягнувся вдалину, можливо, у Фонкевілле або зруйноване селище Де ля Ефарм, де на мапі позначені позиції ворожої артилерії. Глухо й нерозбірливо вітер повертав звуки розривів. Між тим хмари шрапнелі, мов ватні кульки, розліталися над землею. Ці розриви звучали, немов удари по бляшаних листах, і маленькі спалахи вогню виглядали зовсім невинно; але хто хоч раз стояв у їхньому шиплячому вирі, той знає, наскільки це небезпечно і як вони націлені на все живе.

Між тим над бліндажем пурхали метелики-червінці та пташки, які спускалися на брудні калюжі біля вирів, і зграя жайвонків виводила свої безтурботні трелі. Мене теж нічого не

тривожило, поки я сидів на своїй лавці, адже я вже давно так звик до відголосків битви, що для мого слуху вони звучали так само, як гудки трамваїв або сирени автомобілів для мешканця великого міста. Тільки іноді, коли особливо різкий удар лунав десь в околицях, я тішився, що цього разу ми отримали такий глухий закуток. Раніше траплялися часи, коли ми не могли навіть достатньо швидко вийти на позиції, які обстрілював ворог.

Тим часом наш вістовий Шмідт повертався з окопів та клав на стіл маленьку книжечку, вимоклу під дощами та вимазану землею. Це польовий журнал офіцера окопної служби, який під час кожної ротації передається разом із сигнальним пістолетом. Можливо, якщо хтось збереже її вже після війни, з неї набагато краще, ніж із будь-якої гарної оповідки, можна буде зрозуміти, що відбувалося на цій позиції. Після вказівки про час, через кожні дві години йдуть, часто розмитим через дощ по черком, лаконічні замітки про погоду, обстріли, незвичні звуки, діяльність ворога та виняткові події. З цих заміток я складав короткий звіт, який вістовий передавав до штабу батальйону — так званий ранковий звіт. Перечитуючи цей журнал, я не відкривав нічого нового, адже про все важливе мені повідомили би безпосередньо.

Потім я вдягав шолом, підперезувався та йшов до окопів, де вже кипіла діяльність. Тут розподіляли або планували роботи, там перевіряли пости, а офіцер із сержантом окопної служби обходили кожен кутік траншеї. Хтось із солдатів копав окоп, хтось працював молотком, хтось носив речі, інші сиділи біля своїх нір на сонці та штопали одяг або чистили зброю, а були й такі, від кого видно було тільки цвяховані підошви чобіт; вони лежали у своїх бліндажах, мов хлібці в пічці, та відпочивали від нічного чергування. Майже у всіх юні, худі, проте засмагли обличчя та ясні погляди. Після запровадження протигазів, довгі бороди, які багато хто, можливо, носив із благочестивих спогадів про своїх дідусів у 1871-му, тепер зникли, і вузькі, чітко окреслені обличчя під напівтінню масивних шоломів, більш пасу-

вали до тієї справи, якою ми тут займалися. Важко уявити собі штурмовика, який носив би таку гриву.

У цей час з'являлися командири, офіцери генштабу та спеціалісти. Сапери натягували колючий дріт, фельдшер обходив вбиральні, уповноважений офіцер перевіряв протигази, респіратори та фільтри. З усіма цими людьми треба спілкуватися; якщо з ними разом старші за званням, то їм треба відрапортувати і провести їх до сусіднього сектора. Так що ранкові години пролітали доволі швидко.

Також я частенько навідувався до командира сусідніх взводу та роти, з якими мене пов'язували ще давні спільні спогади. Після великих втрат щоразу з'являються нові обличчя, але у той самий час і старі знайомі, які отримали поранення, повертаються назад із лазарету. З ними почуваєшся ніби вдома, навіть якщо вони теж живуть у бункері з дводюймовим дахом над головою. З ними я не лише обідав у лотаринзьких селянських хатах, пив у фландрських шинках або сидів за барними стійками десь у Брюсселі; я також міг спостерігати за ними там, де людина є тільки тим, що у неї всередині. Я бачив, як вони довгими днями лежали у своїх окопах, або в дивовижні та збуджені моменти перед наступом, коли весь світ мерехтить і витанцьовує неймовірними червоними вогниками. Я бачив також, як дехто з них отримував поранення, так що його треба було витягати з поля, і він знав, що може загинути будь-якої миті. Кращого випробування годі собі уявити.

Так, ми пов'язані через переживання, працю і кров — що може бути міцніше? Серед них були чудові хлопці, деякі мовчазні та спокійні, інші хвалькуваті та елегантні, неначе вони торкаються окопної багнюки тільки в рукавичках, треті грубі та агресивні, так що їх можна уявити собі тільки серед чоловіків — але за всіма ними ховалися одна й та сама мужня сила. Тому розмови тут велися теж переважно прості й лаконічні; нам не потрібно було багато слів, аби порозумітися.

І коли я замислююся про оточення, в якому перебуваю тепер, багато років потому, — між вискокками на службі, офіце-

рами тилу, літераторами в прокуреному кафе — я думаю, що ще півроку — і я продам усі свої пожитки, аби поїхати в Конго або в Бразилію, або в будь-яку іншу місцину, де природа ще не підкорена людині. Там ще триває війна, якою вона має бути: така, що виховує чоловіків та знову повертає цінностям їхнє значення, яке вже майже забуте.

Тим часом сонце стояло в zenіті над окопами, від чого ставало спекотно і навіть задушливо. Ходіння туди й сюди втомлює, і я засумував за своїм бліндажем, який залишив далеко позаду. Тож я вертався назад через мішанину закинутих, прокладених уздовж і впоперек тунелів. Тут не так і просто знайти дорогу; для цього треба мати чуття, яке набуваєш тільки з часом. Нарешті мені це вдавалося, я допивав холодну каву, яка ще залишалася зранку, та з'їдав трохи хліба. Потім я стелив покривало у великій вирві біля бліндажа, щоб погрітися на сонці за пообіднім відпочинком, хоча і був ризик, що за раптового обстрілу мені доведеться рятуватися втечею у геть негодящому костюмі. Оскільки незабаром ставало дещо прохолодніше, я повертався за свій стіл та брався за вивчення товстої теки, в якій були різноманітні циркуляри, листи та накази, що регулювали внутрішній розпорядок та сполучення з командними пунктами. Цю теку привозили зранку з польовою кухнею, а ввечері її треба було відіслати назад.

Потім я з усім затишком займався своїми справами, читав або розважався часто геть дитячими іграми на кшталт полювання на мишей, щоб убити час до вечірньої зорі. Так, наприклад, я виставляв декілька порожніх пляшок, мов кеглі, і потім намагався збити їх англійською гранатою Міллса, так що при кожному потраплянні вони дзвеніли, наче розбита вітрина. Або ще я робив з пороху, запалу освітлювальної ракети та паперу маленькі петарди. Коли вони бухкали надто гучно, вічно мовчазний Шюддекопф, як розбуджений кріт, із докором висовував свою голову з бункера, де він намагався поспати після обіду.

При заході сонця, коли важкі снаряди розривалися десь у тилу і над хмарами пилу між позиціями кружляв останній літак, я робив короткий обхід окопів, у яких починало прокидатися життя. Брязкав посуд, і підіймалися перші нічні пости. Тепер ми говорили тихіше та обережніше, не тому що нам щось загрожувало, а тому, що до цього часу пильність була вже в нас у крові. Все було в порядку; я прямував назад до бліндажа, щоб написати вечірнє зведення.

Час повідомлень тут був зручним. На інших позиціях ми мусили щоденно надсилати чотири зведення, у тому числі два вночі. Я згадав про одного старого вояка, який особливо дратувався через це. Зараз він вже кілька років в англійському полоні. Одного разу вночі він сів та записав: «Від неприятеля нічого нового. Тільки гарчить кулемет. У бліндажі командира роти тихий дзвін келихів».

Коли ставало так темно, що годі розрізнити навіть стіну окопу, з'являвся Шюддекопф із мискою. Часто дорогою він потрапляв під вогонь, але все ж він жодного разу нічого не розплевкав, адже належав до тих, кого цим неможливо збентежити.

Після вечері я підіймався на дах бліндажа, біля якого чатував вартувий, і ще раз вдивлявся в темну долину. Танець трасуючих куль був у самому розпалі, бухкав кулемет, і рій куль гостро та різко свистів у траві. Граншеї наповнювалися людьми, що кудись бігли; ніч загрозливо нависала над землею. За старою звичкою, я шукав у небі мого яскравого друга, Оріона — що ж, сподіваюся, що побачимося знову вже взимку. Я ішов униз, лягав на лавку, падав на солом'яний матрац і натягував покривало на голову, щоб захиститися від землі, що осипалася, та комах.

Починався полохливий сон, населений примарними образами, які можуть снитися тільки в такому місці. Час від часу я прокидався, чув високо в небі співочий літ куль та важкі глухі розриви в ночі. Може, там проривалася з боєм колонна з боеприпасами, а може, обстрілювали якусь позицію. Я скручував

собі цигарку й оглядав цю глуху діру, цю маленьку, закинуту нору в землі, чиїх стін я міг торкнутися витягнувши руки і яка була освітлена тільки мерехтливим блиманням свічки. Але назовні в цей час було страшно й небезпечно, у цьому полі, над яким війна випасає свої втомлені табуни. І хоча це крихітне темне гніздо теж лежало посеред рівнини зовсім беззахисно та перебувало під загрозою, все ж я у ньому відчував себе у безпеці, оскільки це було єдине місце, яке слугувало мені домівкою. І тому пізніше я навіть пошкодував, що застрелив цю маленьку мишу; я би залюбки слухав знову її шурхіт і фиркання.

Зовні доносилися кроки. Це мав бути Шмідт, який мусив супроводжувати мене під час нічного обходу. Я діставав пістолет та виходив. Місяць уже вийшов; його біле світло втягувало всі фарби, всі предмети та огортало їх пеленою. Вони були тими самими і все ж здавалися іншими. Навіть обличчя вістового здавалося білим, мов череп. Ми йшли повільно; іноді я заводив балачку з кимось із вартових, які беззвучно стояли на своїх постах. Тільки холодне світло на шоломі, гранатах та готових до стрільби гвинтівках виділяло їх із тіней перед брустверами. Траншея звивалася, як біла, завмерла в русі змія, яка від найменшого поруху може перетворитися в чудовисько, що дихає вогнем. Через правий фланг я проходив до порожньої траншеї, яка відділяла нас від сусідів. Вістовий ішов слідом за мною на відстані кількох кроків; він мав кидати гранати, якщо перед нами винирне патруль, що пробрався, аби вступити в рукопашну. Але все було тихо; коли я зупинився та завмер, щоб дослухатися, я почув тільки власне дихання, колихання трави та приглушені постріли, які лунали десь у Переліску. Тож я міг знову вертатися й відпочивати.

Але найімовірніше, мені вже не хотілося спати, адже через таке життя я давно втратив міське уявлення про час. Я лягав, коли був стомлений, і мені нічого не вартувало піднятися будь-якої потрібної мені години. Тому я залишав свічку горіти та діставав із рюкзака одну з книжок, які туди поклав Шюддекопф.

У такі години читається, немов уві сні, до якого я зовсім втратив жагу, тому що мене міцно тримало у своїх обіймах інше, міцніше життя.

Мабуть, ніде людина не відчуває так сильно, як тут, під вогнем, що дух часу розпадається на шматки, мов крихке вбрання. Є щось моторошне в тому, як ідеї, які ще нещодавно приймав за чисту монету, стають порожніми та байдужими; це має вигляд, ніби посеред величезного кам'янистого плато людина зустрічає свого померлого приятеля та заводить із ним химерну розмову.

Передня лінія

Ранковий обхід сектора відбувався під час легкого обстрілу. Поступово ми знову при звичайних вибухів гранат. Зовсім звикнути до цього, звичайно, неможливо, так само, як до холоду, зубного болю або до будь-якого іншого неприємного відчуття.

Тому, коли знайомі під час відпусток ставлять це вічне запитання: «Мабуть, вам там уже нічого не страшно?», ніхто не стане перечити, щоб не псувати їм цей приємний острах, а також тому, що знаєш: вони ніколи не зможуть відчути себе в шкірі людини, яка лежить під вогнем. Але ти остерігатимешся розповідати те саме досвідченому воякові, якщо він до того ж твій давній приятель, адже йому добре відомо, що від гуркоту розривів завжди здригається навіть найбільш холоднокрівний солдат і йому теж доводиться кланятися смерті.

Новачок поводить тут набагато спокійніше. Вибухи його мало лякають. Тільки коли він затямить, що один такий розрив може вирвати дерево з коренем, висадити кам'яну стіну в повітря або знести комусь голову, мов качан, він буде вже обережнішим. Кожен кривавий спогад, свідком якого він стане за цей час, залишить у його пам'яті відтиск, і коли навколо співа-

тимуть кулі, всі ці жахи знову постануть у нього перед очима. Небезпека і пов'язаний з нею образ смерті завжди сприйматимуться ним через слух, а не зір, і втілюватимуться саме в такій невиразній і загрозливій формі.

Поступово він навчиться розрізняти з низки шумів ті, які загрожують йому особисто; вже з першого вібруючого звучання кулі він здогадуватиметься про її траєкторію. Він навчиться розпізнавати небезпечні місце і час та, зрештою, перетвориться на того, хто спізнав війну, а нині непомітно, мов змія, звивається щілистою землею та постійно тримає слух із зором насторожі, як скрадливий звір, що далеко відійшов від свого лігва. Тільки цією обережністю, з якою старий вояк майже сомнамбулічно намагає найкращий шлях у небезпечній місцевості, можна пояснити те, що таку кількість куль мають випустити намарно, поки один постріл не відбере в нього життя.

Один постріл із десяти тисяч — така цифра уявляється солдату щоразу, коли він дивиться на вкриту снарядами рівнину, над якою підіймаються і падають коричневі глиби землі та повзуть білі хмари диму, поки свистяче та розпалене залізо наповнює поля своїм суворим наспівом. Але на що годяться всі підрахунки — збуджені чуття переймаються серед усіх десяти тисяч можливостей лише тією єдиною, яка може стати згубною. Врешті-решт, хоробрий говорить собі так: «Ну що ж, іди і все буде добре», — і це сподівання є тим, що штовхає його вперед.

Небезпека також притягує з величезною силою. Вона нагадує запаморочення, за якого дика спокуса падіння зростає попри весь страх безодні. Коли серце довго живе у затишку та надійності, воно стає неспокійним та вирушає на пошуки цієї небезпеки, немов до якоїсь незнайомої країни. В середині всіх нас живе демон, який розправляє свої крила, щойно нашому життю щось загрожує.

В одній книжці, яку мусить прочитати кожен солдат, у спогадах французького генерала Марбо, є момент, де він під час облоги стоїть на кам'яному містку, перед яким щосекунди

проносять важкопоранених. Як він писав, йому хотілося відчувати там жажливу насолоду від того, як ядра гармат пролітають повз.

Те, що такі схильності є майже в кожного, я помічаю щоденно на людях, які, повертаючись зі своїх патрулів, лізуть зі шкіри для того, щоб описати, як близько та гостро смерть знову просвистіла повз них. Оскільки більшості з них бракує безрозсудності Марбо, вони помічають цю збудженість і розпізнають у ній насолоду не під час самого переживання, а тільки згодом. Так чи інакше, навряд чи людина зараз уявляє смерть страшнішою, ніж тоді, коли за допомогою чорного пороху стріляли круглими гарматними ядрами і коли Гете при Вальмі міг неспішно вивчати на своєму власному тілі дивну хворобу, яку прозвали «гарматною лихоманкою»².

Увечері нас замінили, щоб ми зайняли головну лінію оборони, на якій мали залишатися всього-на-всього два дні. Оскільки вона проходила заледве за сто метрів від передньої лінії, ротація була зручною. Ми мали жити в добре збудованих штольнях та виставляти лише декілька спостережних постів.

Я сподівався, що зменшиться кількість випадків грипу. Тішило те, що тут можна було рухатися вільніше; одного разу я захотів у спокійні ранкові години подивитися Пюїсьє, аби хоч ненадовго втекти з окопів. Власне кажучи, тут ми стояли на порохівій бочці навіть більше, ніж попереду, адже ми мали в разі потреби виступити до Переліску 125, у якому протягом усіх цих днів було дуже тривожно.

Головна лінія оборони

Від селища Пюїсьє у північно-західному напрямку тягнеться довга траншея, яка на значній відстані супроводжує зорану чисельними снарядами дорогу від Пюїсьє до Ебютерна, щоб потім

² Гарматна лихоманка (нім. Kanonenfieber) — страх новобранця перед боєм.

повернути праворуч до Переліску 125, після чого ця траншея перетинає багато інших сильних і слабких окопних позицій, а також головну лінію оборони. Її назвали «шляхом Пюїсьє», і ця назва вже вказує на те, що вона призначалася не для бойових дій, але лише для сполучення. На це вказувала також і звивиста лінія цієї траншеї, що зміїлася крізь рівнину. Нею мали перш за все добиратися до передових постів; вона не була надто широкою, щоби запобігти розлітанням шрапнелі. Але тут бракувало потужних брустверів, які розташовувалися уздовж усіх позицій та з яких кожна пара формувала маленьку твердиню. Не було ані брустверів, ані завішаного зброєю частоколу, ані міцної тилової стіни, яка відкидала би свою тінь у глибину окопу. Тому ця дорога зовсім не випромінювала ті темні чари, які властиві кожній бойовій траншеї.

Але ночами вона показувала своє дике обличчя, оскільки все ж вона була однією з великих ліній життя цього сектору, які позначені на ворожих мапах ніби сині та червоні кровоносні судини. Біля тих місць, де ця дорога сплітається з іншими траншеями в мережу, де поблизу стоїть примітне дерево або де пагорб сягає вищої точки, проставлені цифри, таблички з якими висять, разом з іншими числами, на бетонних стінах бліндажів артилеристів на тому боці. Навідник, який отримав наказ і виставляє координати згідно з цими цифрами, не знає, куди він посилає снаряди, коли натискає на гашетку. Але там, де спалахують розриви, розбігається навсібіч повністю споряджений взвод, який після ротації вже уявляв себе в безпеці, або група робочих поспішно кидає свої дротяні рулони та листи металу, щоб заповзти у вузькі ніші, які скрізь прорубано в стіні траншеї. А може, якраз ідуть двоє чоловіків, які несуть на плечах носилки з дивною ношею, адже з-під накидки стирчать дві висохлі та неначе воскові руки. Вони раптом відчувають, що смерть, яку вони несуть на собі, вже тримає їх за горло, і сліпо кидаються до порожнього окопу, де натрапляють на вхід до старої, затхлої штольні. Там вони задихано чекають, поки на-

зовні все стихне й вони знов відшукають свого товариша, який вже позбувся страху, а разом з ним і життя.

Так, уночі може радіти той, хто залишив позаду траншею сполучення, а тому він так поспішає, що мовчки пробирається повз темні фігури, які трапляються йому дорогою, хоча було б зрозуміло, якби дві людини, зустрівшись у такому місці, перекинулися б хоч кількома словами. У бойових траншеях все ж краще, адже там знаєш хоч щось напевно, тоді як тут панує невідоме.

Тому вже з першими ранковими сутінками, коли посильні вирушають у паломництво по каву до села, вся картина змінюється. Вони йдуть відкритим полем, і пом'ята трава на стежках їм приємніша, ніж звивисті канали окопів внизу, де вони постійно наштовхуються з посудом на глиняні стіни. Посильні теж відчувають на собі, що таке безсонна ніч; вони веселішають, коли можуть знову вільно крокувати відкритим простором. Тільки коли вони потрапляють під вогонь, то стрибають униз квапливо, мов польові миші, які шмигають до своїх нір, щойно у повітрі починає кружляти канюк. Кулі, які лишень іноді свистять повз них коротко й безцільно, їх не надто турбують, тому що навколо вже занадто туманно, щоби їх могли побачити з позицій неприятеля.

Але коли вони повертаються, вже за годину, в ту самісіньку місцину потужно б'є кулемет, а зовсім поруч із ними високо здіймаються пилові фонтани, так що цілять явно не в кого іншого, а саме в них. І тепер вони мусять спуститися в траншеї, адже за своїми розмовами вони геть проґавили, що навколо поступово розвиднілося і стало ясно, як у склі. Тому вони власне й були доброю мішенню для навідника артилерії, який сидів по той бік нічийної землі, похмурий та сонний. Він ставить хрестик на своїй мапі, пише біля нього час, і наступного ранку посильні сильно дивуватимуться зі страшного обстрілу, втративши трьох поранених і повернувшись назад із порожніми мисками.

Поки сонце стоїть високо в небі, ходи сполучення стоять порожніми, адже людина перетворилася тут на нічну істоту й видає себе вдень тільки під час великих битв. На заході високо кружляв аеростат спостереження, він застиг десь над Бю-ле-Артуа — жовта, крихітна пляма, і все ж із такої висоти з неї помітний кожен порух, і озброєним оком звідти можуть заглянути до траншей. Але їм не видно нічого, крім, мабуть, якогось вістового, випадкового офіцера або пораненого, який шкутильгає до перев'язувального пункту. Все інше має самотній вигляд, тільки пижма й деревій схиляють свої суцвіття над краями окопів, а подорожник високо підіймає на спорожнілих шляхах свої крихітні суцвіття. Скрізь чути свист цикад у траві, товсті жуки, які впали в окопи, дряпаються в пилу, чубатий жайворонок приймає пісочну ванну в старій вирві, у якій земля вже розрихлилася, і де можна не боятися шрапнелі, уламки якої врзалися в крихку глину канав.

Сьогодні зранку, якраз о цій порі, яку я неймовірно люблю, мені заблаглося прогулятися до Переліску 125, адже завжди приємно роздивитися у спокійний час якусь місцину, де майже постійно точаться бої. У такі миті кудись зникає напруга й невпевненість у місцевості та знову маєш важливу перевагу над тими, хто атакує. Оскільки не було обстрілу — до речі, цей зворот є свідченням того, наскільки війна для нас стала природним явищем — і я нікуди не поспішав, я сів на порослий травою схил траншеї та поснідав, спостерігаючи за комахами. Тоді я дістав ніж, який я звик носити в піхвах, пришитих до штанів, як у селянина, та вирушив до сумнозвісного Переліску, про який мені вже так багато розповідали.

Звичайно, він не виглядав затишно. *Ґрунт*, який покривав лише тонкий чорний шар гумусу, прорізали багато вирв, а білий попіл щільним шаром усипав жалюгідні залишки хаш, які здавалися тепер блідими й хворобливими, ніби росли в підземеллі. Вирвані з коренем кущі та гілля були хаотично розкидані та частково засипали зруйновані окопи, в яких у багатьох міс-

цях можна було пересуватися тільки повзком. Потужні стволи високих дерев, там, де вони не лежали на землі, стояли без гілок. Уламки позрізали кору й заболонь, і тільки продірявлена ядрова деревина ще піднімала армію голих щогл, які ніби поїла жаклива хвороба. Я спробував уявити собі картину того, що нас може чекати: цей скам'янілий ліс уночі, над яким нависають освітлювальні ракети, чиє яскраве світло заморожує сніжно-білий підлісок під своєю примарною тканиною. Під гігантськими гілками, чиї чорні тіні блискавично змінюються, полум'яніє битва гранат і кулеметів, з такою беззмисловою жорстокістю, яка мислима тільки в цьому простому та дикому пейзажі. Адже якийсь страшний дух перекреслив тут усе зайве, створивши тло, яке дійсно пасує до цієї картини. Тут людині не залишається нічого іншого, окрім як знову стати частиною природи та підкоритися її незбагненним законам, які вимагають істот із крові та мускулів, із зубів та кісток.

Я вже бачив декілька розтросчених лісів: один у Дельвіллі, у Сен-Пьер-Ваасті та могутній праліс Хутхольстер у Фландрії, який за декілька днів перетворився на крихітний гай; але жоден із них не мав такого зловісного вигляду, як цей Перелісок. Найбільше він нагадав мені Буа-де-Трон, чиї викорчовані пні підіймалися перед нами з землі під час битви під Гільмоном. Мабуть, причиною було те, що цей одинокий ліс надто сильно вирізнявся на голій рівнині та притягував на себе вогонь з усього периметру. Тому, можливо, було б краще не залишати в ньому жодного підрозділу та, під час загрози наступу, придушити ворожий вогонь своїм власним, так щоб жодна жива істота не змогла вистояти під ним, або ж, після того, як хтось увірветься до Переліску, накрити його ковпаком паралізуючого та смертельного газу — адже саме такі місця стають згубними й безслідно поглинають один підрозділ за іншим. У таких обставинах їх залишають, але ми дотепер утримуємо цей Перелісок — отже, на це є причини. Нашій роті довірили позиції, де вона має виконати важке, але чітко окреслене завдання.

Після того, як я дістався до місця, де шлях Пюїсьє повертає до Переліска, я пройшов траншеєю трохи далі та одразу наштовхнувся на унтер-офіцера окопної служби, який попередив мене, що ці місця дуже добре видно з того боку і швендяти тут означає вірну смерть. Оскільки зовсім нещодавно, коли я відвідував позиції сусідньої роти, я ледь не втратив життя у геть прикрий спосіб — заліз на барикаду, яка розташовувалася заледве за сорок метрів від позицій англійців, — я був радий зустріти цього доброго духа і попросив його провести мене. Як фенріх, який тільки-но кілька тижнів тому прибув із резерву, він зробив це старанно, що виявилось для мене дуже корисним.

За формою Перелісок нагадував прямокутник, до країв якого прилягали кілька пагорбів. Майже на перетині його поперечних ліній була висічена в землі глибока штольня. Від неї відходила низка траншей і ходів сполучення, які переходили в передню лінію. Ці ходи оточували Перелісок з трьох боків, утворюючи гострий виступ у фронті. Там, у довгій траншеї, яку часто засипало і яку було важко помітити, вдень завжди виставлявся пост.

Уночі цей пост переносився до штольні, заміна, яку щораз мали проводити надзвичайно обережно і яка вартувала багатьох втрат, адже в цей час англійці також сиділи у своїх розсіяних навколо важкодоступних окопах. До того ж з обох сторін вже були перші полонені. Становище цих залишених у небезпеці людей було досить неприємним, але їм принаймні більше не доводилося виходити на нічні чергування, коли на Перелісок нападали обстріли. Зранку вартові мусили точно визначати погоду, адже якщо було надто ясно, це означало, що ті, хто зник уночі, вже точно не повернуться живими. Та все ж, як мені розповів фенріх, його ротному, лейтенанту Форбеку, нещодавно це вдалося; у денний час, разом із декількома солдатами, він прокрався до англійських окопів та взяв у полон вартового.

Щоб особисто познайомитися з відважним капітаном цієї роти, який прибув до полку тоді, коли я востаннє лежав по-

ранений у лазареті, я повернув до великої штольні, куди вела низька траншея, якою ми мусили пройти, зігнувшись у три погібелі, а подекуди і повзком. Без цієї штольні не було чого й думати про те, щоб утримувати Перелісок. Чотири входи, розміщені на великій відстані, які, мов кролячі нори, були оточені голою землею, вели вниз до приміщення. Проходи були облаштовані під таким кутом, що давно вже померлі будівельники могли навіть не робити сходинок. До підлоги вони прибили планки, аби мешканці цієї нори могли вистрибнути нагору швидко та не перечіпляючись, як курки на сідало, адже у вирішальні миті рахунок іде на секунди.

Коли сильні обстріли обрушувалися на Перелісок, все живе стікалося до цього єдиного місця, де можна було укритися. Хоча це було суворо заборонено правилами, але тут не існувало інших настанов та інших наказів, крім тих, які кожен дає самому собі.

Дивлячись на цю штольню, я зрозумів перш за все, як можна взагалі тримати оборону в Переліску, який здалеку іноді здавався мені лише палаючою коловертю землі та диму, що високо підіймався над деревами. У такі миті оборонці тулилися в тіснях у проходах штольні, яку, втім, часто засипало і тоді її знову доводилося розчищати лопатами та сокирами. Тільки вартові з передових постів залягали у своїх окопах, але сюди через шум обстрілу не сягав жоден інший звук, тому ніхто не знав, чи вони живі, чи, може, вже стекли кров'ю. Одна освітлювальна ракета, яка дугою підіймалася вгору, означала: «Агов! Ми все ще тут», але цей знак був надто віроломним, коли він повторювався надто часто, до того ж командир передових постів ішлося більше про те, що відбувається навколо й перед ним, ніж про те, що у нього в тилу.

Так що найвища увага була прикута до тієї миті, коли вогонь стихав і, як залізний засув, опускався за Переліском. Адже тоді ставало видно, що наш ворог — це не лише матеріал, а й живі люди, ставало видно, чи хоче він не лише знищити, а й захопи-

ти. Раніше цей момент наставав разом із зловісною тишею між вогняним потоком артпідготовки та наступом. Сьогодні, після кількох кривавих уроків, ворог намагається будь-яким чином замаскувати цю мить та зробити її непомітною. Вони ведуть вогонь потужними хвилями, що схожі на приливи та відливи, щоби пригасити нашу уважність, натягують завіси зі шрапнелі через голови своїх власних штурмових груп, але все одно залишають сліди далеко попереду себе: це міни, що не розірвалися, снаряди уповільненої дії та димові гранати, які загрозово вибухають, не розлітаючись на уламки, — вони хочуть не дати нам часу на перепочинок, щоби поява піхоти йшла одразу слідом за артпідготовкою, як грім іде слідом за ударом блискавки.

Це вже доведений факт, що людина може витерпіти більше, ніж вважалося раніше, і що її можливості та сила спротиву лише примножилися в цьому протистоянні. Дедалі важче стає підступитися до супротивника; це вимагає такої підготовки, що межує з чаклунством. Блискавичне захоплення паралізованого вогнем неприятеля нагадує смертельний трюк, який вдається тільки найсміливішим та найбільш впевненим. Можна навіть сказати, що в цій боротьбі, де сходяться цілі армії та величезна кількість знарядь, починає проявлятися інша, вища форма війни: боротьба двадцяти чоловіків, які з-поміж десятків тисяч постали з землі та вогню і тепер здатні, в найпростішому та в найглибшому сенсі, на вирішальний удар, під час якого сходиться з ворогом лицем до лица.

Як я й уявляв, я знайшов у Форбеку одну з тих людей, які тут, дякувати Богу, трапляються не рідко. Мало слів, міцний кулак і відкрите серце. Так мала виглядати порода русявих, зухвалих та добродушних ландскнехтів, які під командуванням Фрундсберга³ вривалися в італійські землі та біля Павії добряче дали перцю швейцарцям: пекельні рубаки та чесні малі водночас.

³ Георг фон Фрундсберг (нім. *Georg von Frundsberg*; 1473–1528) — командир германських ландскнехтів на службі в іспанського короля та імператора Священної Римської Карла V.

У них у кістках грає життєва сила, яка змушує їх рубати й колоти за те, що вони вважають правильним, і яка справді діє, як свіже повітря, коли життя минає і згасає. Коли зустрічаєш їх, то досить скоро відчуваєш, як заразився їхнім здоровим сміхом.

Форбек, який зранку отримав велику посылку, саме сидів за сніданком, до якого я не відмовився приєднатися. Також він дістав із висіченої в стіні ніші пляшку та коробку з сигарами, так що година, яку я провів у нього в гостях, була справді приємною. Я помітив, що переді мною чоловік, на якому одному тримається ця позиція. Він розповів мені, що йому ще жодного разу не довелося застосовувати до своїх людей гасло: «Покажете мені спину — і я покажу вам зуби», бо всі вони проявили себе якнайкраще, але я був певен, що він справді міг би це зробити.

Звичайно, я спитав у нього про його пригоду, про яку почув від фенріха, і він розповів, що разом із командиром взводу, лейтенантом Кастнером, та ще одним товаришем, декілька днів тому вони справді прокралися до англійських окопів. Для цього вони обрали обідню годину — це міг зробити тільки той, хто добре знає вкриті вирвами нічийну землю та настрій вартових, які в цей час, приспані спекою, зазвичай лежать, притулившись до бруствера, і думають про що завгодно, крім мертвого, мерехтливого поля, яке тижнями маячить у них перед очима, завжди однаково безлюдне. Так що ідея використати одного разу цей час загальної млявості для того, щоб підкрастися ближче, насправді витала в повітрі. Але вона є настільки ж зухвалою, наскільки простою, і тому втілюється в життя вкрай рідко.

Полювання проти світлого дня вдалося на славу; непоміченими вони прокралися в англійську траншею та сховалися в порослому травою відгалуженні. Незабаром повз пройшов один-єдиний англієць, мабуть, із переднього поста. Щойно вони приготувалися накинутися та повалити його, він — чи то через якийсь дрібний звук, чи то просто відчув, що щось нечисто, — раптово обернувся, побачив їх і майже одразу ж кинув у їхній бік гранату. Хоча Форбек тієї ж миті пострілом із пістолє-

та відправив його до праотців, граната, яка розірвалася, порушила тишу в усьому плетиві траншей, які заворушилися, неначе сполоханий бджолиний вулик. Якщо вони хотіли вибратися звідти живими, то мусили використати момент переполоху, щоби якнайшвидше повернутися до своїх позицій на краю лісу.

Можна уявити собі здивування, коли раптово трое чоловік у повний зріст з'явилися в полі, на якому весь час панує тільки смерть. Це була крупна дичина і, мабуть, лише завдяки цьому здивуванню їх не взяли на приціл тієї ж секунди. Цього разу їм вдалося повернутися назад до того, як запрацювали кулемети й засвітили кулі гвинтівок. Тільки Кастнеру, коли він застрибував до свого окопу на краю Переліску, куля прорізала кітель на грудях та пробила лівий сосок. Про це досить екзотичне поранення сам постраждалий, худорлявий філолог, який теж сидів за столом, розповідав у тому ж сухому тоні, у якому він, мабуть, раніше коментував Лівія на своїй аспірантурі.

Про такі авантюри говорити справді цікаво, і я теж завжди слухаю такі розповіді з задоволенням, але я помітив, що одну річ ніколи не вдається висловити достатньо ясно: мить, коли в бою бачиш іншу людину впритул. Усе тіло пронизує тремтіння, яке не можна порівняти з жодним іншим відчуттям. Ще наші найдавніші пращури, які боролися проти гігантських тварин, мали зауважити, що людина все ж є ворогом зовсім іншого ґатунку, і для нас, які звикли цілими тижнями триматися посеред цього пекла, така зустріч до сих пір означає найкраще випробування сили. Тут також вперше стає очевидним занепад мистецтва війни: якщо солдати ще можуть вести бій із використанням машин, то витримати протистояння людини з людиною їм уже не під силу. Адже в бою перемагає не машина, але людина, яка її використовує, — і це дуже суттєва відмінність.

Задоволений своєю прогулянкою, яку майже не потурбував обстріл, я прогулявся шляхом Пюїсьє назад до головної лінії оборони. Я знав, що цим хлопцям із передових постів завжди залюбки прийду на допомогу, якщо тільки вона знадобиться.

Головна лінія оборони

Сьогодні я помітив дивний контраст — контраст між надзвичайним ландшафтом, у якому ми живемо та який ніколи не повторюється вдруге, та між наростаючою нудьгою, яка нами заволоділа. Із початком війни кожен із нас мав відчуття, що побачить на свої очі все, про що до того тільки читав у романах, де описувалася майбутня світова пожежа. Ми з нетерпінням прагнули побачити те, що на нас чекало, і ми радо віддали б усе на світі, аби не залишатися вдома. Це був час, коли кожен доброволець носив у ранці зошит, у якому, мабуть, були заповнені лише кілька сторінок, і який вже після першої битви залишався валятися на якійсь квартирі. Я часто бачив такі; зазвичай на першій сторінці жирним шрифтом було виведено слово «Воєнний щоденник», потім ішли накидані під час шиккування замітки, адреси, підрахунки і подібне. Важко передати, як швидко людям набридає брати участь в «історичних подіях».

Дивно: чим тільки не пожертвуєш, аби побачити на власні очі, скажімо, битву в Тевтобурзькому лісі або облогу Єрусалиму. Але думка про те, що ми самі проживаємо події, які, може, трапляються раз на тисячу років, нас майже не турбує. І все ж час від часу ми мали віддаватися цій думці, аби за межами болю, втоми та нудьги підкоряться стрижню, що невід'ємний від нашого життя. Здається дивовижним, що історія може існувати — якщо знати, як завзято людина чинить спротив вимогам часу.

На другий день, який ми відбували на головній лінії оборони, я на кілька годин залишив замість себе заступника, щоби прогулятися до села Пюїсьє. Надворі було свіжо й тепло. Я взяв із собою лише протигаз та тростину і змінив сталевий шолом на легкий кашкет. Знову я проходив шляхом Пюїсьє, тільки цього разу в протилежному напрямку, і коли обірвана жива огорожа на півшляху забезпечила укриття, покинув хід сполучення якомога швидше, щоб пройти навпростець та оглянути місцевість згори.

Все було тихо, лишень у небі впродовж якогось часу один літак наздоганяв інший, оточений хмарами шрапнелі. Я пройшов далі перекопаною польовою стежкою, яку перетинала траншея, що вела через село. Коли ми покидали цей край після великої битви на Соммі, тут не залишалося ані колосочка; широчезне поле бою було голим, як клаптик Сахари. Але коли нескінченні гранати вирвали та випалили кожен корінець, життя досі зберігалося в землі, у мільйонах насінин, та невдовзі відновилося на добре зораному ґрунті. Коли згодом великий весняний наступ 1918-го знов зупинився в цьому краї, робота знарядь почалася наново; спочатку рідко, потім дедалі частіше вони залишали свої коричневі палючі рубці на зеленому килимі. На те, що це відбувалося саме тут, вказували лічені розтроснені автомобілі, рештки яких були розкидані навколо, та вкриті вапняком конячі трупи, що вже почали розкладатися. Це була смілива ідея, знову повести наступ через цю пустелю, адже бездоріжні, всіяні окопами та дротяними загорожами смуги землі слугували оборонцям потужними твердинями.

Такий самий вигляд мало і село. На узбіччях лежали покинуті лафети, чії залізні деталі були зрешечені та погнуті, купи порожніх ящиків з-під боєприпасів, прострілені шоломи, згорілі гвинтівки, порвані рюкзакі — всі відходи великого наступу, чий залізний кулак зупинився тут; купи сміття, які змагалися з руїнами будинків, перегороджуючи вузькі вулиці. Скрізь валялися на додачу непотрібні предмети з мирного життя: плуг, розбита супниця або дерев'яна ікона, з якої дощі вже змили позолоту. Снаряди розтросили червону цеглу дороги, а інші випалили на низьких залишках стін чорні та сірчано-жовті знаки вогню.

Перебувати самому серед цих руїн — це справляло гнітюче враження. Щоб потрапити до саду, я забрався на купу каміння, яка була колишнім маєтком, і дуже обережно спустився вниз — через глибокий колодязь, провалля якого не було видно через зарослі та розбиті, ніби зрізані краї. Мабуть, дехто вже

відчував тут, як земля йде з-під ніг, та тонує або, з переламаними кістками, ставав кормом для щурів, які завжди метушаться в таких місцях.

Самотність садку, який, мов зачарований, стояв на спеці, мала більш приязний вигляд. Коли людські помешкання порожніють, невдовзі в них вселяється жах і з них починає тхнути, немов із відкритих могил. У подорожнього, який минає їх, завжди закрадається відчуття, ніби тут було знищено радість, яка ніколи вже не розквітне.

Натомість Мати-Земля зі страшною силою завжди триумфує над нашими зусиллями. Що означає для неї, яка розсилає десять тисяч насінин, з яких, можливо, проросте лиш одне-єдине, що означає для неї людина та її дрібні руйнування? Ось грушеве дерево, в яке влучив снаряд і розламав стовбур, але з обрубка вже проростає оберемок молодих пагонів. Вітри переплітали сухі гілки крони, прикрашені діадемою білих чашечок. Посеред городу прорізалася глибока вирва; її наполовину наповнила вода, в якій життя вже знову пустило коріння життя у вигляді водоростей та цілого війська мотилів-стрибунів. А туди, де ще зберігся міцний садовий ґрунт, проникли дикі рослини, які вели свою відчайдушну боротьбу за простір і світло. Чортополох, чиє листя немов вилито з металу, товста кульбаба й календула — всі вони буяли силою та вбили заледве не всі ніжні садові рослини. Подекуди росла капуста; вона знову набрала своєї старої форми та підіймалася вгору міцним паростком. Куц троянд визирає із трави, заввишки з людський зріст; зусилля вирватися з цього сплетіння переповнювали його настільки, що на ньому залишилося лиш кілька майже безлистих квіток. І він теж, який ріс на своєму місці, доглянутий та безтурботний, раптово зіткнувся із загрозою для життя. Добре, що за мистецтвом народжувати пишні квіти він не втратив свою первісну силу. Виростити квіти він зможе ще багато разів, але якщо в часи, такі як ці, він дозволить себе розчавити, це вже буде назавжди.

Всюди я бачив, як рослини займають простір. Вони проросли зі старих вирв; ромашка, смородина та жовтофіоль садова сховалися в залишках стін; крізь гори руїн проривалася кропива, і кам'яні плити садових доріжок тонули під золотисто-коричневим мохом. І я подумав, що якби цю жагу до життя і зростання ми могли би сприймати на слух, тут стояв би такий галас, який мав би заглушити шум будь-якої битви людей.

Коли згодом я пройшов у круглий прохід, пробитий у стіні гранатою, я знову опинився ніби в іншому світі. Це був погост, на який спустошення зійшло, мов Страшний суд.

Могильні камені були розколоті, чавунні хрести розламані, мідні плити, на яких стояли імена та набожні вислови, проколоті уламками шрапнелі та скатані, як листя. Важкі кам'яні плити над спадковим похованням, із гербами та девізами, тепер міць снарядів вирвала з їхнього оточення та розколола прямо по центру; у склепі, який вони покривали, лежали розкидані рештки металевих трун та пошматованих вінків із чорної проволочки. Посередині, біля статуетки янгола, підіймався темний конічний кипарис, який на диво добре зберігся. Ряди дитячих поховань були ніби розриті лапами хижаків, порцелянові лампади, виставлені в узголів'ях, вітер розкидав навсібіч. Скрізь шури пробурили свої ходи й витягнули на світло зотлілі клаптики дрантя. На гранітній плиті, викинутій на дорогу, було вигравіювано формулу: «*Concession à perpétuité*»⁴.

Коли я пройшов це незвичайне кладовище, яке нагадувало пляж із викинутими на берег трунами, я попрямував до найвищої точки села, аби ще побачити церкву. Від неї не залишилося нічого, крім сирого каміння. Широка кругла колона, яку наполовину було сховано під завалами, вказувала на романський стиль. Селища в цьому краї були дуже старими.

З місця, на якому я стояв, відкривався широкий краєвид. За білими обрисами села, яке, мов розколпана стоянка первіс-

⁴ «*Concession à perpétuité*» — вічна концесія.

них людей, лежало посеред рівнини, я розгледів на узвишші бу-ро-зелену траншею, через яку я сюди потрапив. Окопи розходилися навсібіч широкою мережею фронту, країв якого не було видно через яскраве полуденне світло. Хоча зір сягав далеко за позиції ворога, здавалося, що поле лежить вимерле аж до далекого обрію. Поодинокі хмари пилу, що подекуди підіймалися вгору, здавалося, прихованими природними сили, тільки додавали відчуття самотності.

Раптом, ніби посеред кратерного ландшафту на якійсь мертвій планеті, здійнявся чорний дим і за кілька секунд звідти донісся глухий гуркіт, вже після якого, в дивній зворотній послідовності, почулося завивання важкого снаряду. Якщо там хтось стояв, у нього не було часу сховатися у бліндаж, адже снаряд долетів швидше, ніж його звук. Коли широка завіса диму розвіялася, я побачив ряд стволів, і тільки тоді я зрозумів, що це був Перелісок 125, який там, попереду, стояв під вогнем. Тоді над верхівками дерев спалахнув, ще з меншим інтервалом, рій шрапнелі: крихітні мерехтливі вогники, від яких ішов білий дим і які рвалися із глухим звуком, як у іграшкових пістолетів.

Так, загублене в просторі фронту та відділене від мене великою відстанню, те, що відбувалося внизу, виглядало якимось карликовим та сміховинним, і мені здалося дивним, що вчора цей лісок справив на мене таке яскраве враження. Якби існували якісь велетні, які могли б одним поглядом легко охопити простір від Альп до моря⁵, для них ця метушня здалася б вищуканою битвою мурах — ніби тонкий молоточок у величезному механізмові. Але нас, які не бачили нічого, крім цього крихітного відрізка, наша маленька доля тягнула донизу, і смерть з'являлася нам у страшній подобі. Ми могли тільки помітити, що те, що тут відбувалося, було включеним в один великий порядок, і що нитки, на яких ми смикалися, начебто бездумно й хаотично, десь сплітаються в одну ціль, зміст якої для нас недоступний.

⁵ Мається на увазі лінія фронту від Альп на півдні до Північного моря на півночі

Аш'є

Ось вже два дні ми відпочивали на залізничному насипі біля Аш'є. Власне, це був не стільки насип, скільки глибокий виріз залізничної лінії, який на голій, хвилястій рівнині був на милі довкола одним-єдиним притулком від аеростатів спостереження та снарядів далекобійних гармат. Цей насип утворював круту ущелину, обидва схили якої поросли травою та щільним чагарником. У схилі, зверненому в бік ворога, було прокладено просторі штольні, перед входами до яких облаштували відкриті альтанки, де ми могли насолоджуватися гарною погодою. Коли починався обстріл, ми, як миші, зникали в глибині наших ходів.

Я вселився до маленької землянки, хоча перед цим мене й попередили, що днями зовсім поруч із нею впав снаряд і від уламків загинув фельдфебель. Та все ж після часу, проведеного в бліндажах, я відчував потребу в світлі та чистому повітрі, заради чого я міг багато чим пожертвувати, до того ж, у мене є забобон, що місця, де вже сталося лихо, є безпечнішими, ніж інші.

Своїм житлом я був задоволений; воно розташовувалося прямо посеред чагарника, сухе, захищене від вітру та побудоване з грубих колод. Поруч стояли, також із тих часів, коли тут господарювали англійці, кілька напівкруглих бараків із рифленого заліза.

Про краєвиди не було що сказати; ми бачили ті самі низькі та безлісі пагорби, що й скрізь. Позаду нас розташовувалася стоянка великого аеростату, який вчора англійський літак намагався підпалити, обстрілявши трасуючими кулями. Хоча зробити це йому не вдалося, ми побачили, як із аеростату одразу ж катапультиувався пілот. Він приземлився цілим попри сильний вітер, але парашут ще якийсь час протягнув його по землі.

Місцевість вкривала низка розбитих та обгорілих бойових машин, які, немов маленькі військові кораблі, зазнали руйнування під вогнем. Можна було, як на военній мапі, простежити

звивисті шляхи, прориті їхніми колесами в м'якій землі, поки влучний постріл не зупинив мотор. Зовсім неподалік лежало село Аш'є. Воно було зруйнованим, але тепер мало обстрілювалося, тому його стіни ховалися під масою листя, серед якого блистали тисячі білих суцвіть бузини.

Утім, під вогонь ми потрапляли і тут, хоч і не щоденно, здебільшого через важкі корабельні гармати, чий снаряди з нечуваною силою летіли за прямим наведенням. Ймовірно, в нас цілила далекобійна гармата, яка щоночі наводилася на цю залізничну лінію. Час від часу з літаків скидали бомби, які, втім, зазвичай не влучали, хоча нещодавно одна з них, за зловісним збігом, впала прямісінько на полкову каплицю.

Наші дні минали тут справді затишно. Мудре керівництво вимагало тільки вкрай необхідної роботи. Більше не було так, як у перший рік війни, коли в дні відпочинку відбувалася суворая муштра. Тут немає нічого гіршого, ніж переграти. Люди і так знають, як обходитися зі зброєю, яку вони застосовують щодня в боях. Так що достатньо лише невеличкої вольової жертви духові дисципліни.

Щодо підрозділу, то було помітно жажливу втому, хоча коричнева засмага на обличчях здавалася оманливим проблиском здоров'я. Серед останніх рекрутів більшість складав молодняк, і оскільки скромне продовольство не можна було покращити, краще було дати їм відпочити, щоб вони набралися сили для бою. Майже всім досі дошкуляв грип, який зустрічав менше спротиву, ніж зазвичай. Ось чим можна пояснити, що зовсім юні люди вмирали в шпиталях, гаснули, мов свічки, бо їхній організм мав недостатньо сили. Під цим знаком тепер скрізь проходила війна — ми просто виснажували свої сили. І ми всі сподівалися, що все радше закінчиться одним-єдиним спалахом, перемогою або загибеллю, ніж буде й далі тривати так само повільно.

Сьогодні ввечері я запропонував зіграти в лапту, в яку ще донедавна всі охоче грали. Цього разу гравці були млявими;

м'яч майже не рухався вперед і назад, ніхто не хотів бігати, і гру кілька разів доводилося поновлювати наказом. Всі просто були надто виснажені для цього. Тому краще було дозволити їм посідати на траві та балакати або прогулятися місцевістю, щоб подивитися на танки. Це була нагода добре поговорити.

І оскільки в ідальні мало бути пиво, а гляди навіть і шнапс, у землянках визрівало велике святкування, щоб вони могли розповідати жарти, якими потім дивізійний капелан просвістить всім вуха в тилу, у Кеані, та щоб підняли такий галас, щоб англійці подумали, буцім почався наступ. Також мав зібратися клуб ветеранів, де Шюддекопф знову розповідатиме стару історію про те, як під Сен-Крістом снаряд влучив у вбиральню, і сержант Маєр, який зазвичай говорив три слова на день, відпустить свій єдиний жарт, який потім усі вивчать на пам'ять. Я також вирішив не відставати і, з великою обережністю, дозволив бенкетувати у своїй землянці, аби наступного ранку вони казали: «Друже, ти бачив лейтенанта? Він знову в формі!»

Вільний від служби час я проводив різноманітно. Першого ранку я верхи подався до Сапіньє, де була лазня, захопивши свіжу білизну в сідловій сумці. Зовсім неподалік знаходився Канькур, звідки двадцять другого березня цього року почався великий наступ, подія, яка через нові переживання вже, здавалося, знову відійшла далеко в минуле. Я не відмовив собі у дивному ностальгійному задоволенні — проїхатися дорогою, на яку нас тоді штовхнуло радісне піднесення перших днів атаки. Вона починалася великим масовим похованням, де на хрестах стояли понад два десятки добре знайомих імен; це поховання свідчило про велику битву, яку не забуде ніхто з тих, хто тоді немов дивом вижив, — битву, що закінчилася біля того ж кривавого місця, де я двадцять другого березня отримав поранення, яке в шаленстві бою помітив лише за півгодини. П'ять кілометрів дороги ми тоді подолали за тридцять шість годин — вони пролетіли для нас, неначе палаючий сон, у якому поставали пейзажі та відбувалися речі, які неможливо описати.

Щодня я не міг їздити верхи, адже треба було берегти коней — їхній раціон теж був скромним. Часто я ходив гуляти, із Домаєром, Шпренгером або ще з кимось зі старої гвардії. Ми шукали на землі снаряди, що не розірвались, щоб постріляти по них — розвага, яка декому вже коштувала важких поранень. Поблизу насипу, в напрямку Аблензевіля, лежав великий закинутий табір англійців, наполовину прихований за високими, порослими кропивою пагорбами. Там залишилися купи гранат та патронів, які ржавіли серед трави та чагарника. Туди ми вирушали щовечора на велике полювання на щурів. Порох із патронів висипався у їхні нори та підпалювався, після чого звідти виривалося ціле кубло щурів, великих та жирних, як морські свинки. Їх ми добивали з пістолетів або тростинами.

Вечорами у моїй землянці ми картювали, як кажуть у Ганновері. Гроші тут навряд чи мали якесь інше призначення, ніж для гри. Також ми боролися з грипом, тобто випивали забагато шнапсу, який тут мав дивну назву «Обер Ост»⁶ і ще дивніший смак. Дехто казав, що це метиловий спирт, бо він змушував непритомніти вже після кількох стаканів. Коли тут вживали цей шнапс, відбувалися страшні речі. Так нещодавно, поки ми випивали, раптово через повітряну тривогу загасло світло. Коли воно знову з'явилося, компанія сиділа за столом у тому ж складі, тільки наш оберарцт мав велику криваву рану на голові. Інший, шукаючи свого бліндажа, заснув у чагарях на насипу, в цьому стані проспав потужну газову атаку та хвалився, оскільки не було жодних наслідків, що він відкрив новий спосіб захисту від газу. Це був Домаєр у його рідній стихії. Його ентузіазм приймав небезпечні форми; вчора ввечері він пістолетним пострілом продірявив чоботи фельдфебеля, із яким мешкав, вважаючи, що полює на щурів.

⁶ Обер Ост — скорочення від німецького *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*, що означає «Верховне командування всіх німецьких військ на Сході» під час Першої світової війни.

Аш'є

Один шкільний приятель, якого я вже майже забув і який тепер належав до відомої ескадрильї, дізнався про мою присутність та вчора ввечері запросив мене на маленьке святкування.

Я вибрався з Аш'є та поїхав до невеличкого замку, в районі якого був розташований аеродром. Це було святкування на честь того, що командир ескадрильї, юний оберлейтенант, збив свій двадцятий літак. Мене приймали по-товариськи попри своєрідну недовіру, яка мала місце між піхотою та авіацією і походила від того, що кожен вважав своє завдання небезпечнішим. Ми порозумілися справді добре, тільки одного разу я викликав обурення, коли сказав щось про «доїхати до Парижу», адже ці люди не їздили, вони розуміли тільки «літати»; так проявляється в них гордість за їхнє нове мистецтво, яку я розцінював як обґрунтовану. Окрім цього, я раптом зауважив, що тут панує єдність та згода, які можливі лише в товариствах, скріплених давньою традицією. Де спільноти з таким чітко вираженим обличчям постають за короткий час, мусить також бути міцний дух, який своєю силою створює собі форму. Такий дух має нездоланну міць — і я гадаю собі, що ця порода, оживлена війною, здатна в завтрашній Європі грати провідну роль у війні та мирі.

У цих чоловіках я відчував нову, ще незнайому расу людей, яку я останнього року і з часів битви під Камбре зустрічав дедалі частіше. Коли глядів на ці обличчя, мене ніби осяювало; це було привітання від нового, таємничого та небезпечного життя, яке приймаєш зі страхом і радістю.

Саме тому, що я знаю, що в таких товариствах ніхто не живе довше, ніж півроку, і їх члени не можуть знати один одного довше, я був так вражений їхньою єдністю та духовним принципом, який лежав в основі.

Ким були ці авіатори? Вони були відібрані з величезної армії, яка там попереду лежала під безперервним вогнем, і являли

собою еліту, яка об'єднувала потяг до найхоробріших форм війни. Такими ж були кавалеристи, худорляві вершники з гостро окресленими обличчями та блиском в очах. Вони втомилися від того, щоб сидіти у селлах та замках в тилу та бездіяльно чекати на відновлення наступу. По них було видно, що вони належать до родів, які крізь віки пронесли в крові дух лицарства, і що через це вони здебільшого дивляться на роботу з машинами та механізмами, як щось не гідне їх. Адже це про них кажуть, що вони більше тямлять у полюванні та стрільбі, аніж у роботі моторів.

Але тут були й інші, які зростали в задимлених промислових кварталах та з дитинства спізнали засоби та потужності нашого століття. Вони трохи більше заглибилися в наш світ, який під їхніми холодними поверхнями палає від таємниць та чудес; вони відчули первісний дух, який вирує в атомах сталі та чавуну та запускає в рух тріскучу іскру запалювання. І все ж таки для них це зводилося до простого; вони тримали свої літаки так само міцно, як австралієць — свій бумеранг.

Водночас інші, здавалося, втілювали нове переродження давніх вікінгів; наче не було жодної різниці, керують вони механічним птахом чи піратським кораблем, борти якого прикрашені яскравими щитами. Хоча відрізнялися часи та засоби, але збереглася та сама хоробрість перед обличчям смерті.

А втім, усіх них, звідки б вони не походили, об'єднувало найвище прагнення чину та дух боротьби і кривавої праці, дух, який, можливо, віднайшов у цьому маленькому товаристві своє найчіткіше відображення. Коли ступаєш на широке поле-летовище, де могутні машини, стоячи одна біля одної, гуркотять і тремтять, готові до бою, тоді сповна відчуваєш, що тут може вистояти тільки хоробре серце. Ніколи ще на воїна не чекали такі вогняні скакуни. Але тут недостатньо лише духу, щоби приборкати їх; він програє, якщо їхні громові голоси не відгукнуться в ньому радісно та зухвало.

Так, битва — це велика пристрасть і радість, радість кидати виклик долі та здійснювати її. Вони відчувають це, коли після

старту кидають себе в невідоме, мов дзвінку зграю хижих птахів. Коли вони підіймаються у височінь, з якої фронт здається тонкою сіткою, а окопи — лише крихітними точками, тоді в їхніх пригодах поєднуються шлюбом дух старого лицарства й суворості холодності наших робочих уніформ. Це їм випала нагода в новій царині, в затягнутій хмарами широчині безмежних просторів, випробувати свої сили серед найкращих екіпажів усього світу. Це смертельний турнір, де результатом є або перемога, або загибель. І саме тому зіткнення тут відбуваються з люттю диких звірів.

І вся ця коловерть із бризками трасерів, це полювання аж до самої землі, ці повороти, петлі, віражі та вдавані падіння — за цим стоїть не сліпа бравада. Під час безумного польоту відбувається ціла низка складних процесів; і, мабуть, важче, ніж блискавичне пікірування на супротивника, дається один короткий, обережний косий погляд, який у той самий час слідкує за тремтінням стрілок на циферблаті. Це передбачає існування раси, в якій поєднується холодний розсуд та полум'яне серце. Тому в тріумфі, з яким вони проносяться над супротивником, що падає в глибину, догоряючи та розпадаючись під тиском повітря, ховається також відчуття незрівнянної близькості. І водночас це відчуття переваги є тим, що завжди знову жене на хмари всіх, хто його спізнав.

Звичайно, багато в чому їм легше, ніж нам. Вони не знають, що таке тиждень маршу, не знають, що це таке — возитися в багні, гнилі та крові. Також їм незнайомі бої в дрімучій темряві та важкі поранення. Вони гасять цигарку, злітають у небо, маючи чисту форму, свіжу білизну та доглянуті руки, і за годину вже повертаються.

У балачках тут вважається добрим тоном говорити про технічні деталі та описувати пригоди, але не патякати про свої відчуття, як покоївка, яка побачила привида. Це надає розмовам сухий тон, який не допускає сумнівів та неясності, і я побачив, що вони дуже люблять сидіти так, у своїх легких, розстібнутих

плащах із м'якими комірцями та картатими краватками, які вони носять, дратуючи решту армії. Також можна було зауважити, що їм для того, щоб воювати, не потрібно розпалювати в собі ненависть. Між ними та супротивником натомість було щось на кшталт солідарності, яка переходила кордони розташованих на землі фронтів, солідарності спільних принципів та спільного мистецтва, яке об'єднувало цю активну й штурмову расу. Все-таки це був взаємний потяг.

Часто, а на жвавих ділянках фронту майже щоденно, траплялося так, що вони залишали когось на тому боці. Цим їхня служба відрізнялася від солдатської. У них був звичай відкладати гроші на випадок своєї смерті. Цей звичай знали вже наші пращури: весела п'ятіка — це найкращі поминки. Бо хіба загиблій не сидить теж за столом, де по черзі випивають на його честь?

Нехай у цьому сумніваються ті, хто тремтить за своє життя, тому що вони відчувають у собі тільки вмируще. Але щоразу, коли людина, яка літала, падає на землю, мов палаючий смолоскип, тут ідеться уже про інші питання, ніж бути або не бути.

Передня лінія

З учорашньої ночі я знову був на позиціях, при своїй літній альтанці. Оскар Кіус, який тепер очолював другу роту і з яким я всього чотирнадцять днів тому так добре проводив час у Ганновері, передав мені сектор та своє помешкання. Ми ще годину посиділи разом на лавці в темному бліндажі, викурили по сигаретці та поговорили про різні веселі речі, які тут здавалися нам особливо втішними.

Іноді на нас накочувало відчуття, що тільки коротка поїздка в потязі, тільки півдня у вагоні-ресторані відділяє нас від великих, завжди освітлених міст. Та все ж таки смерть здавалася нам найменш страшною з усіх пригод, ось тільки приємні-

ше було б померти не взимку, а навесні, коли вже накрито стіл для яскравих святкувань. Саме там, де життя оточене смертю, воно грає фарбами, як образи Бокаччо перед воротами зачумленої Флоренції, як кохання невиліковно хворих, як вакханалія на кораблі, що йде на дно.

Я завжди заспокоювався, коли ротація проходила без втрат. Вона чи не щоразу коштувала нам крові, і було прикро, що ця кров пролилася не в бою. Цього разу все обійшлося щасливо, хіба що я сам пережив неприємний момент, за декілька кроків від Пюїсьє.

Один із привілеїв командира полягає в тому, що у наш час масових рухів він може крокувати окремо. Я вирушав завжди трохи пізніше, аби застати свій підрозділ уже на позиціях.

Одразу біля насипу я побачив картину, яка, попри її серйозність, розвеселила мене. Командування артилеристів вирішило скористатися з ясної ночі, аби скосити траву на вершині пагорбу; люди за роботою, з їхніми возами та конями, підіймалися на тлі неба, мов вирізані ножицями. Щойно я залишив лоцину позаду та милувався цим видовищем, рій легких гранат впав між ними, і тепер всі коні та люди зникли, мов міраж, і тільки обриси розбитого воза виділялися на горизонті, немов вирізані ножицями.

Коли я досяг шляху до Пюїсьє, то помітив, що перед входом у село на доволі короткій відстані рвалися важкі снаряди. Луна від них ще довго гуляла рівниною, і мені стало моторошно на самоті. Тож я і прискорив крок, щоб якнайшвидше пройти це місце, яке не можна оминати без того, щоб не застрягнути в хащах садів, із прихованими в них колодязями, колючим дротом та розтрощеними будинками.

Я зауважив інтервал між вибухами та поділив шлях, який залишався, на окремі відрізки. Наступний крок полягав у тому, щоб підійти якомога ближче до небезпечної межі. Далі треба було почекати до наступного розриву, аби перебігти до великої

штольні санітарів на краю Пюїсьє, а там — перехопити підрозділ і пробігти селом, щоб зникнути зрештою у траншеї. Це все вдалося б здійснити, якби за першого ж ривка я не загубив підсумок для мап, який мені аж ніяк не хотілося втрачати, зокрема через те, що під час великого наступу він дістався мені як трофей, успадкований від англійського офіцера артилерії. Щойно я відшукав підсумок, одразу ж над селом знову загриміло, і в мене був час тільки для того, щоб зіщулитися за обрубком дерева, чий зрізаний снарядом ствол лежав на краю дороги. Три вибухи прогриміли в лощині, з якої поплив дим, а четвертий снаряд із різким свистом упав на дорозі, так що бризнули іскри й далеко розкидали землю та уламки. Хоча небезпека вже минула, від миттєвого переляку я скотився за повалений ствол дерева, але втратив рівновагу й упав у траншею, полетівши сторч на сухе гілля. Коли після цього я дістався бліндажа, від якого мене відділяло лише декілька кроків, я побачив, що посеред дороги, розкинувши руки, лежить чоловік. Це був вартовий, якого відкинуло вибухом із його поста. Я збіг сходами вниз та застав там медика з іншого полку, якого потягнув за собою та показав йому тіло.

— Тут вже нічого не вдієш, — зауважив він, тільки кинувши погляд, і вже не треба було бути медиком, щоб переконатися в цьому.

Великий уламок пробив потилицю, пройшовши крізь шолом, і зі спокійного обличчя загиблого було зрозуміло, що кінець настав одразу.

Я не став затримуватись у бліндажі, де пахло карболовою кислотою, лише дочекався наступного розриву, переконався, що дістався села, і зрадів, коли, мов крит, міг зануритися в траншею, що вела з Пюїсьє. І так само я зрадів, що зараз мені не треба було до Переліску 125, де, здавалося, знову заварилася колотнеча. Натомість я повернув праворуч до сектора А, де все ніби було спокійно.

Передня лінія

Коли зранку я сидів у своїй альтанці, в похмурому настрої від того, що був досі втомлений після ночі, я почув на свій подив, як Август Шюддекопф насвистує пісеньку. Коли чоловік із Люненбурзької Пустоші починає свистіти, це так само змушує замислитися, як коли неаполітанець мовчить. Тоді його мають переповнювати насправду особливі відчуття. Це справді був особливий випадок, ще й тому, що Шюддекопф був «на валізах». На світанку посильні принесли звістку, що надійшов дозвіл на відпустки. Так що Шюддекопф міг на чотирнадцять днів відвідати своє маленьке село, заховане десь між Целле та Ільценом у Пустоші, де на нього чекала його молода наречена.

Я дав йому цю відпустку від усього серця, адже з тих пір, як мій вірний Фінке отримав поранення у великому наступі, а його наступник, офіціант, не повернувся одного разу, вирушивши по харчі, у нас двох було зразкове фронтове товариство. Я розмовляю мало, він ще менше, і тому ми добре зжилися. Перш за все я знав, що можу на нього покластися. Це вартувало багато, адже в бою він стояв найближче до мене. За його попередника я кілька разів зауважував, що в небезпечні моменти той із незбагненною швидкістю кудись зникав. Коли ж після цього він знову з'являвся, то розповідав мені про такі геройства та авантюри, які він пережив за цей час, що порівняно з ним я почував себе жалюгідно. Але із Шюддекопфом я не мав оглядатися і міг бути впевненим, що він стоїть позаду мене, завжди з тим самим незрушним обличчям. Тому я побажав йому всього найкращого, коли в обідню пору, споряджений важким багажем, він відбув.

Його заступник, Отто, який тепер вже кілька днів піклувався про мене, належав до зовсім іншої породи. Він був хорошим воїном, але поганим солдатом, мав потяг до авантур та непослуху, так що «пруська дисципліна» була явно не для нього. Відзначитися тут він міг тільки з гіршого боку, і мені здавалося, що в мир-

ному житті він не часто покидав поліцейське відділення. Тож він міг радіти, що потрапив до мене, адже я завжди маю багато роботи для таких хлопців. Він належав до людей, які завжди трапляються серед добровольців, але які залюбки ухиляються від рутинної служби. Тому для фельдфебеля роти вони є постійним головним боєм; офіцер, який надає або мав би надавати значення поведженню під час бою, ладить із такими краще.

Я знав його вже близько року, з того часу, коли ми стояли у Лотарингії та отримали свіже поповнення після втрат у перших боях. Мабуть, у мене є дар із першого погляду розпізнавати людей, яких ще не покинула первісна сила, тобто відчувати їх, як один вільний каменярь відчуває іншого. Коли я побачив цього Отто вперше, мені спало на думку: «З ним щось не так». Це одразу ж підтвердилося, хоч і несподіваним чином, коли фельдфебель, який тримав папери на переведення, прошепотів мені з-за спини: «Цього разу ми отримали поганеньке поповнення, це все люди, яких хотіли відправити до резервних батальйонів; у цього в справі одна догана на іншій, а ще він уже побував у тюрмі».

Тому я зрадів, коли Отто через якийсь час зголосився на одну вилазку, яка мала відбуватися близько до французьких позицій. Я взяв його з собою, хоча тоді була ціла шеренга добровольців, і виявилось, що я зробив хороший вибір. Вилазка пройшла настільки безуспішно, наскільки це взагалі можливо, ми не взяли жодного полоненого й натомість майже всі, хто брав участь, отримали поранення. Щодо Отто, то його вважали зниклим безвісті, коли ще через півгодини він з'явився, тягнучи на собі кулемет, який він здобув сам-один. Були проблеми зі штабом, про операцію повідомили навіть у французькому армійському листку, і цей кулемет був єдиною втіхою у всій цій прикрій справі. З цього дня почалася дружба, яка для мене, звісно, мала багато темних сторін.

Я не хочу говорити про дрібні, хоча й щоденні, неприємності, які завжди переживаєш через впертого хлопця, який

вбиває собі в голову то одне, то інше. Я би давно спробував здихатися від нього під час якоїсь із частих передислокацій, якби між ними не відбувалися щоразу бойові дії, у яких він здобував собі нову славу. Без сумніву, є такі люди, які в повсякденному житті відчувають себе, як риба, винесена на берег; тільки в небезпеці вони оживають та поводяться, ніби в рідній стихії.

Після другої битви за Фландрію, у якій він знову відрізнився, мені спало на думку, що, можливо, нагорода тут могла би сотворити диво. У кожному ремеслі, як виняток, трапляються такі натури, які просто приречені на невдачі. І вони гинуть, якщо поруч немає таємного покровителя, який прийде на допомогу.

Я поділився з фельдфебелем, що думав подати Отто або на ефрейтора, або на Залізний Хрест Першого класу, і той одразу ж скривив обличчя, наче вкусив кисле яблуко. Але оскільки мене ніяк не можна було відговорити, він був змушений погодитись на Залізний Хрест, як менше зло.

Цій перемозі я, втім, радів не довго, адже вже наступного ранку, коли фельдфебель, як зазвичай, з'явився за моїм підписом, він додав зі зловтішною посмішкою:

— Між іншим, хотів би повідомити, що фузилер Отто з учорашнього вечора зник, залишивши свої речі, і сьогодні зранку також не з'явився на службу.

Звичайно, це була прикра невдача, і мені не хотілося, щоб він зник назавжди. Одначе, він таки з'явився за кілька днів, його повернули з Туркуана, міста біля Лілля, у якому ми напередодні були у відпустці. Рота якраз мала вирушати, коли він повернувся, і я відчув, ще до того, як побачив його, що всі дивляться на мене, хтось зі зловтіхою, а хтось із цікавістю.

Коли під час маневру я крокував поруч із ним позаду колони, мені вдалося довідатися в нього, що йшлося про романтичну історію з дівчиною, до того ж далася взнаки втома від тяжкої служби. Звісно, це було не за правилами, але ну їх до дідька! Так що я вирішив не залишати його напризволяще, і мені вда-

лося вирвати його з лап військового суду та залагодити все так, що командир батальйону закрив справу після кількох днів арешту. До того ж у нас почалися труднощі на фронті.

Тож я взяв його до себе, щоб на якийсь час він не потрапляв на очі фельдфебелю. Крім того, він був мені потрібен для одного завдання. З іншого боку, в мене було тривожне передчуття, що впродовж наступних кількох днів нічого хорошого на мене не чекає.

Передня лінія

Увечері до мене навідався командир сусідньої роти, яка розташовувалася справа від нас і належала до іншого полку — лейтенант, який хотів обговорити зі мною оборону незайнятих траншей, що розділяли наші сектори.

Тут вже Отто мав показати, на що він здатен, і приготувати цілий казан грогу на спирті. Ми сиділи в альтанці, пили грог та курили, і оскільки денна спека ще трималася в траншеях, скоро нас охопило відчуття приємної сонливості, яке росіяни називають «третім потом». Одноманітно дзижчали цвіркуни; мій гість зняв китель та поклав пістолет на стіл. Ми почувалися так ліниво й затишно, наче в хатинці лісного посеред глибоких хащів.

Я дізнався від нього, що він пішов до армії сапером, але згодом перевівся в піхоту. На початку війни сапери першими брали участь у позиційних боях, які скоро мали стати такими всюдисущими. Ще до війни їх готували до атак на міцні укріплення, і вони звалили до зброї, яка необхідна для цього. Вони були першими, хто працював із ручними гранатами та мінами, і з їхніх маленьких штурмових загонів, які посиляли вперед ніби хвилями, поставали ударні групи — жменьки рішучих чоловіків, що до останнього борються за поділ праці і призначення яких тільки в тому, аби пробити прохід для піхоти. Пізніше цю

частину їхньої роботи передали вже піхотинцям, чії дві великі воєнні задачі, ведення вогню та пересування, стали набагато складнішими, ніж будь-коли.

З початком позиційної війни для солдата мав настати момент, коли він би став вважати піхотні підрозділи більш корисними, ніж саперні, яких дедалі частіше почали використовувати для будівництва, ніж для боїв. Тому я чудово зрозумів мого гостя, коли він розповів про свій вибір. Йому більше хотілося слухати свист куль, ніж мати справу з лопатами.

Це був гарний вечір, і я радів товариству цього несподіваного співрозмовника, який поступово розговорився та розповідав мені про свої пригоди тим недбалим тоном, який надає страшним оповідкам виняткової сили. Він знав фронт від Альп і до моря, і ми відкрили в розмові, що стояли на тих самих позиціях у багатьох відомих гарячих точках. Надто мене цікавив час, коли він був сапером, адже він міг розповісти багато що з того, що для мене поки залишалося чужим і незнаним. Я передаю маленький уривок із розмови його власними словами:

«Тільки під Ленсом я насправду опанував мінну справу; день і ніч ми стояли над замінованою штольнею, мов на вулкані. Під землею проходила густа й розтягнута на багато кілометрів мережа вугільних шахт, яка поєднувала обидва боки фронту нижче рівня природного ґрунту. Для нас це було дуже кепсько, адже всі схеми ходів були в руках французів, і нам постійно доводилося остерігатися патрулів, які могли з'явитися в нашому тилу з якихось невідомих ходів.

Від шахт навсібіч відходила щільна мережа замінованих штолень, які розташовувалися під траншеями. Майже щодня якусь траншею висаджували в повітря, і тоді її брали штурмом, поки зверху ще сипалися градом балки та перекриття. Хто встигав зайняти траншею першим, той перемагав. При собі треба було завжди тримати запалену цигарку, адже в нас тоді ще не було гранат, у яких виривали чеку, а тільки саморобні, з яких звисав гніт, до якого й підносили цигарку перед кидком.

Мабуть, Ви ще бачили їх, це були ніби консервні банки на ніжці, начинені вибухівкою та свинцем. Вони були незграбними й громіздкими, але кому прилетить така граната, того вже не збереш в одну труну.

Ми чергували внизу під місцем підриву вдень і вночі, завжди з вибухівкою наготові. Іноді ми переривалися та прислуховувались, і тоді чули у всьому підземному царстві тихий шурхіт, стукіт і клацання, неначе такт смертельного годинника. Ці тонкі шуми, які не припинялися, роз'ятрювали чуття ще сильніше, ніж завивання гранат удень. Часто вони звучали зовсім близько та чітко, тоді ми знали, що десь поруч із нами працює на межі між життям та смертю невидимий ворог. Тоді часто було питанням кількох хвилин, хто до кого добереться та назавжди поховає під землею. Багато разів я сидів навпочіпки перед якимось ходом, із посудиною біля вуха, аби вловити момент, коли з того боку припинять роботу і залишать ящики з динамітом. З часом вони стали обережнішими, до останньої секунди залишали працювати кількох людей, щоби за шумом шліфування та риття не було чути, як вони скидають важкі вантажі. Це було життя ніби на тліючій пороховій бочці, якщо ви можете собі таке уявити. Одного разу нам вдалося акурат підпалити гніт та втекти. Вибух був настільки потужним, що двох людей, які працювали в тунелі на відстані близько трьохсот метрів, вбило вибуховою хвилею.

Наступного дня з нами сталася цікава пригода, коли ми працювали вже в іншому місці. Раптом стіна зникла під ударами, засипала карбідну лампу, і перед нами виникло велике провалля. Ще до того, як ми зрозуміли, що коїться, ми почули дуже близько збуджені голоси — ми зіштовхнулися з французькими мінерами. Звичайно, ми одразу ж залягли; нас було троє, я, на той час ще фенріх, і двоє саперів, які були вбрані тільки в штани та не мали жодної зброї. Лежати було дуже незручно, пахло цигарковим димом та потом, і ми майже тілесно відчували, що поблизу є інші люди. Ви знаєте ці моменти перед зіткненням,

коли хочеться кашлянути, але мусиш, проклинаючи все, затримувати дихання. До того ж навколо було темно хоч око виколи; лежачи серед величезних куп землі, я подумав про те, що лежу вже у виритій могилі.

Так ми чекали щонайменше годину, без жодного поруху. Зрештою хтось із французів почув щось і здуру вистрелив. Тепер я вже бачив ціль і висадив туди обойму мого пістолету. Водночас один із мінерів, вестфальський гірняк, стрибнув уперед та рубанув своєю кіркою. Тоді я ввімкнув ліхтарик і ми змогли роздивитися. Там було тільки двоє людей і я поцілив обох. У вузькому проході-бо було майже неможливо дати маху. Вони обидва були мертві; в голові одного стирчала кірка.

Цей успіх знову додав нам духу, і оскільки нам стало цікаво, ми вирішили пройти цим ходом, який так несподівано відкрився перед нами, ще трохи далі в бік ворога. Є такий стан, коли людина майже розчавлена страхом і проклинає кожну необережність; але щойно все минає щасливо, вона відразу ж стає самовпевненою і починає шукати пригод. Тож ми обережно поповзли вперед, і скоро відчули протяг та почули удаліні дивне дзижчання.

Таким чином цей випадок допоміг нам зробити важливе відкриття. Адже вже дуже довго ми підозрювали, що тут працює підземна електростанція, яка, підживлена розміщеними тут-таки вугільними шахтами, забезпечувала французькі позиції. Те, що ми почули, було саме шумом цієї станції. Потік повітря рухався, імовірно, від системи вентиляції, яка втягувала заткле повітря з цих підземних, добре захищених від будь-яких снарядів штолень.

При світлі ліхтарика я зробив креслення в моєму блокноті, і ми рушили назад. Після того, як ми відтягнули обох мерців на наш бік, ми засипали хід землею, так що все виглядало, буцім стався обвал. Капітану, якому я доповів про цю історію, спала на думку хороша ідея. Він замовив на складі саперів кілька сталевих пляшок, наповнених газом, які тієї ж ночі доправили на

місце сутички. Наступного ранку ми висунулися туди з апаратами прослуховування. Ми попросили нашу артилерію в призначений час потримати під вогнем виходи з шахт. Унизу ми знову трохи розкопали хід, виставили одну пляшку за іншою та відкрили їх. Певний час для нас це було зовсім безпечно, адже вентиляція втягувала газ дуже швидко. З нашим апаратом ми могли виразно чути його дзижчання.

За якийсь час відбулося те, що ми передбачали. Шум затих на мить, а потім знову відновився. Після першого шоку французи встановили свою вентиляцію та спробували повернути потік газу в наш бік, аби схопити нас за горло. Тоді ми ретельно засипали хід і спокійно поснідали, не відкладаючи апарат. Ми чули гудіння ще десь зо чверть години, найпаче, мотор вентиляції працював далі вже без контролю, потім він слабшав, і нарешті все затихло. Пізніше ми дізналися від полонених, що ми викурили гарнізон, мов щурів, а всі штольні були спустошені на кілька місяців. Крім того, ті, хто втівав із шахт, зазнали суттєвих втрат від нашої артилерії».

Так ми розмовляли, аж поки не почало сутеніти. Я провів сапера до його сектора та принагідно приєднався до нічної прогулянки позиціями.

Коли я вертався, у траншеях було ще тепло. Я довго лежав без сну та згадував історії, які розповів сапер. Через них мені спало на думку, що не лише на поверхні землі, над і під водою морів та високо в повітрі воля до битви в наш час зіштовхує людей один проти одного, але веде також у безодні в землі. Хіба ми не є плутонічною породою, яка, віддалившись від усіх радощів буття, працює в підземній ковальні майбутнього? Що ми робимо й для чого ми самі створені, це ми дізнаємося набагато пізніше, ніж нам здається зараз. Мабуть, тоді ми самі здивуємося найбільше.

Передня лінія

Коли зранку я вийшов із бліндажа, я перевіряв погоду з ретельністю мисливця, який збирається вполювати рідкісного звіра. Коли багато років проводиш під відкритим небом, відчуття погоди маєш у крові, але навіть якщо мешканець великого міста сьогодні бачить сонце, яке, мов гладкий і ясний мідяний диск, підіймається над краєм траншеї, то він розуміє, що життя дарує ще один теплий та безхмарний день. Це покращило мені настрої, адже я запланував одну вилазку, для якої потрібна була добра видимість та спека, що притупляла пильність. Щоб у той самий час залишитися свіжим самому, я не пішов, як зазвичай, до окопів, але натомість повернувся в бліндаж, чий вогкі стіни випромінювали прохолоду, наче в підвалі.

Там я уважно роздивився маленьку мапу, яка залишилася від мого попередника. На ній було позначено траншею, що межувала з порожнім сектором, про який я розмовляв вчора з сапером. Там вона переходила в потужний окоп, краї якого вертикально зрізали таким чином, що вони утворювали круглий виступ, від якого в землю відходили зігфрідбункери. Оскільки там був правий фланг роти, у цій дірі вдень і вночі стояв вартовий із гвинтівкою, а незайняті траншеї щогодини прочісував розвідувальний патруль. Ще кілька днів тому все було спокійно, хіба що час від часу поблизу рвалася шрапнель. Але одного ранку вартовий почув незвичний, повільний свист і побачив, перш ніж почувся вибух, чорну кульку, яка за формою та розміром нагадувала гирю та яка розірвалася на землі позаду нього, миттєво розлетівшись на уламки.

Згодом це повторилося; у деякі дні тільки раз або два, в інші — майже щогодини прилітали такі подарунки. Так що на позиції запанувала незначна, але постійна тривога. Одного разу було пробито казан, який саме стояв на бруствері, так що суп витік на землю, наче з лійки, іншого разу уламки гранати пошматували шинель офіцера, яку той вивісив на стіні окопу

просушитися, і нарешті одного чоловіка з патруля, висланого сусідньою ротою, посікло уламками, так що його мусили тягнути звідти назад.

Зазвичай свист випереджав снаряди, які летіли не надто швидко, але все ж такі люди мусили бути постійно напоготові, аби вчасно сховатися в укриття. Вони втратили спокій та тиснулися один до одного, якщо над окопом пролітав птах або звідкись лунав далекий постріл. Одного разу, особливо туманним ранком, вони піднялися з укриття на пошуки і їм вдалося знайти на землі декілька снарядів, що не розірвалися.

Вони підняли маленький чавунний циліндр, з середини якого стирчала витягнута трубка. Ми теж використовували такі снаряди; це були маленькі гранати, які кріпилися на дуло гвинтівки й вилітали далеко вперед завдяки силі рушничного пострілу. З ними можна було дістати супротивника, який ховається у траншеях на недосяжній для ручних гранат відстані.

У цьому випадку обстріл дошкуляв ще більше, аніж звичайно, адже місця, звідки вівся вогонь, не було видно за пагорбами. Тому тут не можна було відплатити тією ж монетою, що встановило б рівні відносини, де ми не лише приймали би, а й віддавали сповна.

Після мапи я зі збільшувальним склом переглянув аерознімки, проте на них було стільки вирв, що не можна було розпізнати місцевість. Також і з інших місць траншеї, як і з сусіднього сектора, не можна було зазирнути за ці пагорби заввишки з людський зріст. Треба було повністю стати на край траншеї, щоби розгледіти, що там, за їхніми схилами, але тоді, навіть якби хтось щось розгледів — він би точно вже не зміг про це розповісти.

Якби хтось захотів насолити оборонцям, він мав би спробувати прокрастися вночі або ж обережно підповзти вдень до краю узвишся, щоб поцілити в когось із них. Я ретельно оглянув місцевість та побачив при денному світлі місце, де можна було б підібратися ближче. Ще з часів битви на Соммі тут

був пустир, переритий розваленими траншеями, багато з яких саме поєднували наші позиції з позиціями ворога. Одна така стара траншея тягнулася, наче пробор, через вершину пагорбу. Від негоди вона була настільки зруйнованою та розмитою, що залишилася тільки низька коричнева канава, вже прихована з обох боків травою та чагарником нічийної землі. Ця траншея здавалася мені годящою, аби проповзти нею. Після того, як я довго обмірковував усі деталі мого плану, я вирішив втілити його й вибрав для цього день та обідню пору, коли варто-ві найбільш сонні.

Тож о дванадцятій я вирушив до правого краю, щоб зануритися там у траншею. Отто супроводжував мене й ніс мою гвинтівку, короткий карабін зі встановленим прицілом.

— Це вже хоч щось веселе, — зазначив він.

— Тримати гвинтівку цікавіше, ніж щітку для одягу, правда ж? — відповів я та вказав на свої штани, на які вже налипнув шар землі.

Я зняв портупекю, аби ніде не перечепитися, та сказав Отто триматися за мене. Після того, як я закріпив пістолет на довгому плетенуому шнурі та поклав його в праву кишеню кітеля, ми обоє зняли шоломи, чия блискуча поверхня, попри сіре покриття, була небезпечною при світлі сонця. Що нас можуть видати обличчя, ми не хвилювалися, адже вони були настільки засмаглі, що вже на відстані в кілька кроків зливалися з землею.

Оскільки я все ретельно обговорив з Отто, щойно ми підійшли, то одразу перемахнули через бруствер. Після цього ми вже мусили, як змії, пересуватися більше тілом, ніж за допомогою кінцівок. На початку траншея була ще глибокою, але все одно нам треба було перелізти через кільця дротяної загорожі, колючі спіралі якої були натягнуті по всій довжині. Потім краї траншеї порівнялися з нашими плечима, і квітучі трави залишалися єдиним нашим укриттям.

Ми робили довгі паузи, а потім знову повзли вперед, настільки обережно, щоб не поворухнути ані травинки. Глини-

стий ґрунт потріскався і від спеки нагрівся так, що майже опалював руки. Міцний запах землі та летючий аромат трав і квітів змішалися в цій канаві, мов на пательні, до одного бродіння, яке відчуваєш тільки такого спекотного дня, коли лежиш обличчям в землю, наче звір. Отто тримався поруч; я не чув його, тільки час від часу відчував, що його голова торкається моїх підощов. Так повільно ми долали простір та зрештою досягли підніжжя пагорбу. Там була свіжа вирва; її, мабуть, залишив снаряд із потужною вибухівкою, адже вона була пласкою, як гніздо делеки, і трава навколо була випалена вибухом до чорної повсті. На краях вирви ріс чортополох із крупними червоними квітками, на які я натрапляв тільки тут, де роками ані плуг, ані коса не торкалися поля.

Повільно я заліз до цієї вирви та визирнув за її край. Рослини були мов стіна; я мусив спочатку дістати ніж та зрізати один куц чортополоху, щоб прорубати собі вікно. Це треба було зробити зовсім беззвучно та обережно, адже цілком могло бути, що ворог заліг на відстані витягнутої руки від нас. Тому, зрізавши стебла, я мав також, сантиметр за сантиметром, геть повільно зтягнути весь куц до своєї вирви.

Тепер я нарешті міг роздивитися. За пагорбом на рівнині простягалися, наче вимерлі, ворожі окопи, їхні обриси мерехтіли в гарячому повітрі, яке коливалося над землею. Одразу попереду траншея круто підіймалася вверх та вела на той бік пагорба, приблизно за тридцять кроків від нас, завершуючись виступом, який було укріплено колючим дротом та рогаткою. У цю загорожу подекуди впліталася трава, що засохла до жовто-коричневого відтінку. Там мав би розташовуватися пост супротивника. Я все обдумав: це була та сама траншея, залишки якої забезпечили нам укриття, лишень на тому боці вона не була занепакою і нею можна було пробратися до посту. Це і мало бути те місце, з якого через пагорб жбурляли гранати, як я вже давно здогадувався. Тепер я також побачив, що нічна вилазка не дала б результату, оскільки ця траншея була так щіль-

но загороджена колючим дротом, що здавалася майже неприступною для штурму, принаймні без підготовки.

Бруствер чітко окреслювався над землею, не видно було тільки самого вартового. Я сподівався, що, почувуючись у безпечі, він хоча б трохи висунеться з укриття, але дротяна загорожа, переплетена з чагарями, мов стіна, приховувала сліпий кут траншеї, де він мав би стояти. Лиш трохи позаду залишався короткий відрізок траншеї, який було видно зверху, вузька смуга землі, яка одразу ж зникала за поворотом. Це спостереження здавалося незначним, і воно могло до того ж залишитися єдиним до настання темряви, але коли полюєш на найнебезпечнішу істоту в світі, тебе не мають лякати ані час, ані зусилля. Тож я вирішив чекати та не зводити очей з цього місця.

Я зручно вмовстився та трохи підняв одну ногу — знак, який Отто, що лежав одразу за мною, втямив миттєво, бо я відчув, як він проштовхнув ствол карабіну вздовж мого стегна. Я поклав гвинтівку біля себе, зняв запобіжник та прицілювався, врахувавши, що лежу на лівому боці. Це був короткий карабін з дерев'яним корпусом, де майже немає блискучих деталей. Тож я наважився обережно виставити гвинтівку ще більше вперед, так що її дуло виходило між двома кущами чортополоху. Тепер залишалося тільки впіймати на мушку те відкрите місце траншеї, і все готово. Я подивився на ручний годинник і зауважив час.

Чи справді по той бік земляного валу на посту стояла людина? Ми не чули ані кашлю, ані жодного слова, ані шепоту, ані бодай пісеньки, які всі вартові люблять насвистувати з нудьги, — не було чути навіть звуку, з яким вартовий переступав би з ноги на ногу біля бруствера. У полуденній тиші та на короткій відстані я би вчув і найменший порух.

Але нічого не ворухилося. Тільки якоїсь миті почала тріскотіти велика сарана й одразу ж замовкла, немов злякавшись власного звуку. Потім з'явився рій маленьких блакитних метеликів, які літали навколо чортополоху; мені здалося, що я розрізняю удари їхніх крилець. Я чув тік-так годиннику та шум, з

яким осипалися піщинки на схилах вирви. Було зовсім безвітряно, і все ж іноді тихі хвилі прокочувалися крізь барвисту рівнину: спека сунула землею.

Спека заповнювала вирву, ніби це була плита пічки; вона нагрівала дуло гвинтівки, від неї димілася голова, а думки плуталися й танули, наче віск. Але серед виру думок, які губилися у дивних манівцях, ніби у хвилини перед глибоким сном, ховалася воля — наче самотній звір посеред ландшафту, над яким тягнуться хмари та зграї птахів. І ця воля одразу ж напружувалася, коли шелестіли стебла трави або коли зір піддавався хиמרним маренням.

І радше воля, аніж розум, промовляла до нас: за цими кущами, яким би мертвим не здавалося все навколо, ховається людина; і хоча минуло ледь не дві години, це відчуття жодної миті не давало мені спокою. Воно не могло мене обдурити.

Раптом пролунав звук, який видавався чужим у цьому полуденному полі, дзвінкий брязкіт, який буває, коли сталевий шолом або гвинтівка чіпляється за стіну траншеї. Я відчув, як мене схопили за ногу, та почув позаду себе захрипле дихання. Отто теж весь цей час прислуховувався до звуків так само уважно. Я легко штовхнув його ногою, щоби попередити, та тієї ж миті попереду силует у хакі звівся над видимою частиною траншеї. Це відбулося миттєво — і все-таки його було чітко видно. Висока фігура в уніформі, на голову трохи криво насунутий плаский сталевий шолом, руки стискають гвинтівку, яка висить на ремені на шиї. Це мав бути вартовий, який прийшов на зміну, і тепер треба було тільки зовсім трохи почекати, поки той, кого замінили, пройде назад повз те саме місце. Я знову взяв цю відкриту ділянку на приціл.

Тільки тепер час почав тягнутися безкінечно. За завісою з трави почулося бурмотіння, яке час від часу переривав приглушений сміх або тихе брязкання. Потім піднявся крихітний струмінь диму — це наближалася та сама мить, адже це той, кого замінили, мабуть, закурив на доріжку люльку чи

цигарку. Він справді відразу ж з'явився сам, спочатку тільки шолом, а потім весь силует. Він був не такий великий, як перший, може, ірландець або дитя лондонських передмість. Йому не пощастило, адже щойно він з'явився на лінії прицілу, як знов обернувся та вийняв цигарку з рота, вочевидь, аби сказати приятелю ще щось, що йому спало на думку під час цих кількох кроків. Зробити це йому вже не вдалося, адже в ту саму мить злилися воедино моє плече, пальці й приклад, й приціл було спрямовано на кишеню, що так чітко вирізнялася на кітелі на лівій стороні його грудей, ніби дуло торкалося самої тканини. Постріл зрізав слово з його вуст. Я побачив, як він падає, і оскільки вже спостерігав таке видовище багато разів, то знав, що він вже більше не підведеться. Він упав на стіну траншеї та сповз униз, підкорюючись вже не імпульсам життя, а тільки силі тяжіння.

Одразу ж я сховав голову за краями вирви та передав назад карабін, який у мене тут-таки вирвали з рук. Тепер ми самі могли вскочити в халепу. Тому ми спробували, не розвертаючись, знову заповзти в канаву, якою ми сюди прийшли. Тим часом на тому боці кілька разів прозвучав сигнальний свисток. Потім почувся дивний шурхіт, що увінчався вибухом, хмари диму від якого зарядили над нашими головами. Це була рушнична граната, яка полетіла вертикально вгору, так що розірвалася в повітрі ще під час падіння. Тоді почулися розриви куль спрямованих на нас кулеметів, які проріджували високу траву, але ми вже вискочили з канави й кількома стрибками досягли безпечного ходу сполучення.

Минувши його, я відразу рушив до свого бліндажа та влігся на лавку, щоб відпочивати до вечора. Там я скрутив собі цигарку й дивився у напівтемряві на клуби диму, які розходилися стелею та змушували довгоногих павуків забиватися в кути.

Вночі мене налякав сон, який надто часто переслідував мене в бліндажі. Якийсь чоловік загрозово наближається до мене, поки я намагаюся прицілитися в нього із зарядженої гвинтів-

ки. Я бачу, як він підходить дедалі ближче, і хочу вистрілити, навіть не звертаючи уваги на зброю. Зрештою, я з жахом помічаю, що вона насправді не заряджена або що вона взагалі перетворилася у якийсь зовсім сторонній предмет, наприклад, у лопату чи навіть у люльку.

Передня лінія

Вночі ми чули, як Перелісок обстрілюють важкими снарядами. Між залпами були лише короткі паузи, завдяки чому вогонь згущувався до єдиного потоку стихійної сили. Це звучало, як серія потужних ударів — надто сильних для того, аби бути спрямованими проти людей. До ранку загриміла гроза, яка вже ввечері попереджала про свій прихід важкими вежами хмар, і тепер здавалося, ніби ми в якомусь величезному казані, по якому одночасно колотять з усіх боків. Це нагадало мені про один незабутній день Битви на Соммі, коли, теж під час грози, відбувався штурм селища Мореп, і нам, які ховалися між руїнами міста Комбль, це здавалося кінцем світу.

Я задрімав на своїй лежанці, і тому гул назовні здавався моторошним і нереальним. Одна батарея з усіх сил намагалася дістати наш лівий фланг; снаряди лягали поблизу бліндажа, від розривів тремтіла земля й трусилися стіни, з яких тонкими струменями осипався пісок. Від виснаження я міг тільки на якусь мить вирватися зі сну, і тоді здавалося, що назовні, під грозою, страшний звір рискає землею, щоби намацати цю нору й роздерти її, як беззахисне пташине гніздо. Тоді мої очі знову смикалися, але цей образ оживав уві сні, і весь час я чув, що відбувалося нагорі. Та ось всередину увійшов вартовий, змочий до нитки, і відрапортував, що в небо піднялася червона сигнальна ракета, але я залишився лежати, радіючи, що я не командир роти резерву, який зараз у таку грозу має виходити назовні та приймати рішення. Одразу після цього я почув, як

запрацювала вогнева буря нашої артилерії, яка невдовзі знов стихла — мабуть, це не означало нічого особливого.

Зранку пейзаж був сірим і непривітним; гроза принесла проливи холоднечу. Досі накрапав косий дощ, через який не можна було нічого побачити. Коли Отто ніс каву, я почув, як він чалапає по калюжах, і з бавовняної завіси, яка закривала вихід із бліндажа, вода стікала товстими струменями вниз до траншеї. Там, де її краї розрізали сіре небо, у вічі впадав тільки туман та тонка мжичка; було чути монотонне булькотіння, яке переривав звук, з яким осипалася розмита земля, і моє житло наводнили рої комах. Оскільки всі мої поранення почали нити, я не відчував жодного бажання виходити назовні в сирість, натомість знову накрив ноги ковдрою, поки писав ранкове зведення, дані для якого я брав головним чином із голови, бо все одно зошит із донесеннями офіцера окопної служби, здавалося, вже не раз падав у воду і навіть за бажання записи не можна було розшифрувати.

Потім я вилив каву, тому що вона пахла глиною, і заварив собі чай із запасу, який зберігав у бляшаній банці, що була здобута під час Великої битви і вміст якої я дуже заощаджував. Ці ранкові години я присвятив студюванню «водички» — так називали такі довгі циркуляри, переважно присвячені тактиці, на обкладинці яких стояло слово «Невідкладно» і які зазвичай закидалися у кут бліндажа, де вони утворювали цілі купи. З ними поводяться так через те, що немає «невідкладних» ситуацій, які не перестають такими бути під час довгого стояння на одній позиції. Зрештою їх підписують та надсилають далі до сусіднього сектора, де на них чекає така сама доля. Це справжня паперова війна, яка під час позиційних боїв набула величезного масштабу і про яку солдати з передової були не кращої думки.

Тож і сьогодні, коли в моєму жалюгідному житлі краплі дощу вже падали зі стелі, я мав знову забивати голову цим читанням, яке не дало мені нічого нового. Коли читаєш усі ці розписані до найменших деталей інструкції, які поширюються на

те, як треба будувати нужник, або куди треба викидати гільзи від патронів та корки з пляшок, чи в які дні треба підстригати хвосты коням; коли читаєш всі ці десятки тисяч маленьких правил та настанов, можна тільки дивуватися, скільки енергії витрачається намарно. З нескінченних інструкцій для електриків, стенографістів, дресирувальників поштових голубів, кінооператорів, гробарів, сантехніків, поварів, картографів, бібліотекарів та ще для Бог знає кого, можна здогадатися про долю, яка чекає на війну в майбутньому. Бійців ставатиме щораз менше, а бюрократів дедалі більше — це здається неминучим.

Ніхто не знає, чим усе це завершиться. Ми глибше й глибше поринаємо у війну; вже утворився стан рівноваги, в якому швидка й однозначна розв'язка є неможливою. Іноді мені спадає на думку, що ми потрапили на сторічну війну; мир здається далеким і нереальним, як сон або якась потойбічна країна.

Передня лінія

Погода покращилася. В окопах ще стояла вода; зате дощ позбавив їх надмірної спеки, що панувала там. Обстріл правого флангу рушничними гранатами припинився. Здавалося, що англійці покинули свої передні пости.

Сьогодні ми знову відчули, як ретельно треба спостерігати за кожною маленькою зміною на позиціях. У траншеї, яка пов'язувала мій бліндаж із передньою лінією та в якій поки ще нічого не відбувалося, вістовий, який повертався, отримав кулю в потилицю. Це можна пояснити тільки тим, що дощ сильно розмив земляний насип і тоді з того боку стало видно траншею, яка вела до рівнини. До небезпеки звикаєш, як робітник на пороховій фабриці, а тому зовсім не думаєш про обережність. Тепер ми встановили над траншеєю ряд стовпів із натягнутою на них дротяною загорожею, що переплелася з травою, і таким чином приховали сполучення.

Цієї ночі на шляху Пуюсьє загинув кінь, який тягнув навантажений мінами віз. Цей віз прямував до траншеї, у якій для охорони Переліска було вкопано важкий міномет.

Раніше, коли помирали коні, вони залишалися лежати, набрякаючи та заражаючи все навколо, поки їх не засипали вапном. Тепер все виглядає так, наче ця земля належить крукам. Спочатку бачиш, як зникають цілі шматки зі спини та стегон, а протягом дня з кісток зникає майже все м'ясо. Воно потрапляє до казана, і з нього роблять відмінний бульйон. Так було і сьогодні. Отто, який, як справжній ландскнехт, не міг пройти повз такої здобичі, приніс нам бульйон з язика, який нам здався дуже смачним.

Ми жили ніби в обложеної цитаделі, мешканці якої вже споживають останні запаси.

Головна лінія оборони

Вже минули обидва дні на головній лінії оборони. Вони почалися безтурботно та сумно завершилися.

У перший день з польової кухні на передову принесли глінтвейн, оскільки в одному з селищ у тилу, в затопленому підвалі знайшли великий сховок із вином, яке й розподілили між підрозділами. Вино нам діставалося за правилом «нечасто, але багато», тож цього разу я міг послати озброєного казаном посильного у Перелісок, аби на передових постах теж скуштували хороше питво. Я знав, що там цьому зрадіють, адже після обіду ми спостерігали, як знову посеред мирного ландшафту куля за кулею свистить між голого гілля і як у відповідь наша артилерія посилала в небо один снаряд за іншим, звідки вони падали вниз, мов зелені комети. Час від часу нашу траншею перетинав вістовий або санітарі з носилками, і, безтурботно сидячи під сонцем, ми відчували, що відбувається щось кепське. Але ввечері вогонь вщухнув, і ми могли смакувати глінтвейн. Здавало-

ся, ніби його приготували з найкращого білого Бордо, а доброзичливий кухар, що думав радше про ефект, ніж про смак, зміцнив напій сливовицею. Це нагадало нам про колишні днини в Шампані, коли ми спали в безпечних траншеях і насолоджувалися двадцятирічним французьким вином, через яке нам позаздрили б і наші дідусі. У кожному разі, вечір минув неймовірно затишно, до того ж з'явилися Шпренгер та Домаер, які в розстібнутих кітелях потягували глінтвейн, мов ті джмелі.

Кумедно було, коли під ранок, через декілька гранат, що диміли дещо незвично, зовсім несподівано оголосили хибну газову тривогу, і ми начепили маски, а потім посідали за стіл, як компанія п'яних привидів із величезними викоченими очима та фантастичними дзьобами:

Траншея наша затишна, як гроб,
Гніздимося у ній при світлі свічки,
В скрутні часи полюємо на світ,
Що ми залишимо, доп'є хтось інший.

Окопи й бруствери, дим, крики, сталь,
Від шнапсу ти мов чіп, хоч не п'яниця.
Уже глухі від вибухів близьких,
Живемо кожен як за трьох, і кров іскриться.

Доби цієї наче королі,
Що світ завоювали відчайдушно.
Ми горда раса диких хижаків,
І за столом у нас тут смерть за служку.

Ніхто не засудить нас за те, що, затиснуті в цій рівнині між небезпеками, ми намагаємося ухопити життя за чуб, коли тільки випадає така нагода. Наші розваги тут жалюгідні. Власне кажучи, є тільки одна-єдина: випити і повеселішати всім гуртом. Кожне таке бенкетування може стати останнім, і тому ми п'ємо

з таким задоволенням, ніби це єдине, що приносить нам задоволення. Ми хапаємося за все, що можна спожити, і відчуваемо із особливою радістю, як кров дедалі швидше пульсує у венах. Сп'яніння для нас є питанням життя, і нам добре, коли воно паує з усією невмолимістю. Порівняно з минулими війнами тепер ми помираємо дуже безбарвно й самотньо — і через те нам сильніше хочеться пережити цю годину піднесення, коли всередині нас прокидається щось від прекрасної пишноти смерті, яка раніше відкривалася хороброму, мов порожнеча.

Тому я також волів би сподіватись, що бідний хлопець, який сьогодні зранку раптово загинув посеред наших позицій, вчора ще насолоджувався годиною, яка вирвала його з цього сумного оточення. Цей ранок починався спокійно, тільки в селі та в Переліску падали поодинокі снаряди. Чи то з тієї сторони допустили помилку під час прицілу, чи то через промоклий порох снаряд не долетів, так чи інакше, він раптово впав на місце, де шлях Пюїсьє перетинав головну лінію оборони, і саме там тієї миті вийшов зі свого бліндажа цей хлопчина, щоб оглянути на світлі гвинтівку, яку він щойно закінчив чистити.

Мені розповіли, що він стояв у траншеї сам, зайнятий своєю гвинтівкою, й одразу після вибуху, відкинутий вбік, зі страшною раною у черепі, він ще сповз сходишками униз, до бліндажа, де в цей час спало ще двоє людей. Там розігралася ще одна коротка й примарна сцена. Поки його перев'язували, у його запаленому мозку, за декілька хвилин до смерті, ніби спалахнув спогад про одну солдатську пісню, перший куплет якої, помираючи, він і почав співати, немовби з темряви могили.

Поголос про такі випадки дуже швидко поширюється траншеями. За п'ять хвилин після лиха я був на місці та віддавав необхідні розпорядження. Це важливо, адже щоразу, коли смерть вривається так несподівано, всіх охоплює глибоке пригнічення. Коли я прийшов, мертвого вже винесли знов до траншеї, і його товариші стояли навколо нього. Вони спробували перев'язати рану бинтами, які, втім, одразу ж прося-

кли кров'ю, і загорнута голова нагадувала червоний безформний м'яч. І тим не менш мені вкотре впала в очі велична й спокійна поза, яка властива загиблomu відразу після смерті. Чи то руки, які були складені на грудях, справили таке враження, чи то пряма постава, яку не помічаєш у сплячого. Мені часто здається, буцімто в мерцях на короткий час відбивається та напруга, яка робить їх гідними поклоніння і відділяє від нас на недосяжну відстань.

Хоча я бачив вже багато мерців, я ніколи не міг звикнути до цього видовища, і також сьогодні зранку, коли я схилився над загиблим, знову дивувався з дивної поведінки, яку інколи помічав за собою. Очі втуплюються вдалину, ніби вони не хочуть чітко сприймати предмет перед собою, коли натрапляють на нього. Думки теж немов спаралізовані. Це наче на мить побачити вхід до пекла, який одразу ж закрився. Можливо, у мертвих є ця таємна, непереборна сила.

Це все складні матерії, і правильно робить той, хто невдовзі забуває про це. Я також помітив, що в присутності мертвого проявляється різниця між расами. Наприклад, там був один чоловік з його взводу, родом із однієї з наших східних провінцій, може, пієтист чи сектант, який схилився над небіжчиком і почав дуже монотонно щось бурмотіти. Для мене це було вищою мірою неприємно та неприродно. Іншим здавалося так само, бо відразу я, із прихованим схваленням, почув сухе: «Стули пельку!», яке поклато край цьому недоречному ниттю.

Аш'є

Фронтом ширилися дивні чутки. Усі бачили, як навколо шепотілися, схиливши голови, і самі обмінювалися почутим, коли зустрічали своїх давніх приятелів. Говорили про великий наступ на Реймс, від якого ми багато очікували і який, як і багато сподівань на цій війні, здавалося, безславно й безслідно захли-

нувся. Таке вже траплялося, наприклад, під час атаки під Верденом, про яку поступово говорили дедалі менше та яка зрештою перетворилася на оборону, поки її не заглушив грім битви на Соммі. Мабуть, тоді все було точнісінько так само, і військові звіти користувалися тією ж самою обережною мовою. Тоді спробували оточити супротивника й вибрали для цього свою найсильнішу позицію, та навіть якби атака провалилася, що ж, ми були готові відразу показати, на що ми ще здатні. Сьогодні ж усе зовсім не так. Умови ті самі, але сприймаються вони вже інакше.

У мене було дивне відчуття, коли напередодні я стояв перед дверима мого зрубу в селі, а мій приятель Берт закінчив довгу розмову такими словами: «Все загинається, будь певен. Тепер настала черга американців, і коли вони підуть у наступ, то прорвуться так, як ми у 1914-му». Мабуть, я можу сказати, що це був перший раз, коли мені закралася думка: «А що, як ми й справді програємо?».

Це була досить неймовірна думка, висловити яку вголос до підписання миру означало смертну кару. Але вона вже поселилася в мені; від подиву я не став сперечатися з Бертом, і я думаю, що в ці дні багато всього відбулося саме через це.

У нас тут також здавалося, що справи не йдуть на краще. Учора ввечері, коли ми вже збиралися повертатися на позиції, прийшов наказ, що наразі ми ще можемо відпочивати. Ширилися звістки, що готується наступ, і саме з цієї причини відкладається ротация, мовляв, вони хочуть тримати наготові підрозділ, який добре відпочив. Досі ми мусили дорого платити за такі дні відпочинку. Я використав цей час, щоб розібрати пошту.

«Любий Фріце, дякую за Твій лист. Як справи з легенями та рукою? Ми зараз на спокійних позиціях; я маю час відновитися після останнього поранення й згадати про чудові дні в Рейбурзі. Ми майже на канікулах; сонце припікає, і ми тут усі вже зазмагли, наче індіанці.

Отже, скоро ти одужаєш настільки, що знову зможеш протягом привезти на фронт резервістів. З Твого листа я зрозумів, що це стає досить неприємним завданням, після виконання якого відповідальних ситуацій не менше, ніж у бою. Постріли з потяга, дикі крики, безлади й погрози, все це нагадало мені про «Розгром» Золя, образи якого ми ще ніколи не могли уявити собі у німців. Можу собі уявити, як ти радів, коли відправив цю роту до їхньої дивізії після того, як чверть із них втекла дорогою.

Таких труднощів немає в зоні досяжності ворожого вогню; утім, їх завжди треба мати на увазі, особливо тому, що на цей випадок немає чітких інструкцій. У статуті про солдата говориться тільки, як він має виглядати. Як я пригадую, винятком є лише правила, як поводитися з п'яними; вони написані так ясно, що кожен, хто хоч раз читав їх, навряд чи припуститься помилки. Такі випадки часто траплялися і до війни, а от ситуації, які Ти описуєш, мабуть, вважалися неможливими. Однак, попри це з ними не так і важко впоратися.

У такому випадку, як і в кожній ситуації, коли починаються колективні безлади, ширяться настрої невпевненості, якому не сміє піддаватися командир. Якщо швидко втрутитися, можна обійтися найменшими силами; що довше тягтимеш, то більше зусиль знадобиться потім. Коли бачиш, що сутички вже не уникнути, мусиш сам її розпочати; тоді ти ще можеш обрати найкращі місце та час: треба створити прецедент — те, що називається «дати наглядний урок».

Якщо вже наважився на це, то ніколи не відчуєш нестачі сил. У більшості випадків все залежить від звання. Треба лиш назвати імена двох або трьох ватажків, приставити до них у купе кількох озброєних охоронців та чекати прибуття потягу до наступної станції. Там їх можна висадити; якщо все знову продовжується з криком та безладами, слід вибрати найлютішого та найсильнішого хлопця, підійти до нього так близько, щоб жоден інший не подумав на себе, і віддати йому гучний і чіткий

наказ, щось зробити або повернутися до свого купе, і якщо він не підкориться — тоді вже відразу застосувати зброю.

Утім, що рішучіше ти діятимеш, то меншою мірою знадобиться застосування сили. Швидше за все, запанує глибока тиша, а навколо ватажка утвориться широке півколо, обмежене тільки його особистістю, у той час, як за командиром стоятиме авторитет держави. Тож ватажок дасть себе прибрати й передати командуванню по станції. Після цього слід приділити увагу збереженню дисципліни та наказати розрахуватися на перший-другий — це найкращий спосіб швидко відновити відчуття субординації та поділити натовп на маленькі групи. Людей, на яких укажуть сержанти, мають негайно відправити на фронт, а за найменшої підозри — відразу заарештувати. Тоді настане мить, коли командир, якщо йому дістане відваги, може сказати кілька слів, якщо ж ні, краще обійтися без цього. У кожному разі я впевнений, що коли Ти зможеш все владнати миром, то до кінця поїздки все і так можна буде прочитати у Твоєму погляді».

Передня лінія

Вчора ввечері нас таки замінили. Наказ прийшов так само раптово, як і наказ залишатися на відпочинку. Ми застали сектор у тому ж вигляді. Втім, у нас досі були причини для тривоги, адже нам довелося на всю ніч виставити патруль перед дротяною загорожею. Ми з Отто теж дві години прогулялися навколо; ми чули кашель англійських вартових, але на нічийній землі не було нікого. Як добре було знову зануритися вглиб пустища! Щойно зробиш декілька кроків далі вперед, життя вмить оточують тисячі образів, сумнівів і думок. І згодом все це зникає у вогні.

Упродовж останніх років я проводив стільки літніх ночей під небом, що я вже навряд чи згадаю кожную, якщо тільки вона

не вінчалася боєм. Вони всі злилися у спогадах в одну-єдину довгу ніч. Уже зараз, коли я гортаю цей щоденник, то ніби читаю записи, зроблені чужою рукою.

І все ж таки в пам'яті залишається щось особливе, що відчуваєш щоразу, коли ступаєш у відкрите поле. Війна має свій власний запах, свій аромат. Його впізнаєш, як впізнаєш давно вже забутий сон. Війна належить до царини, де знову відкриваєш первісні звуки, такі, як вітер, що тихо блукає над полем і щоразу вертається темними стежками. Не існує мелодії глибше.

Передня лінія

Шюддекопф, який щойно одружився, повернувся з відпустки, і товариші привітали його звичайними веселими жартами. Я дуже втішився з його повернення; останніми днями Отто просто виводив мене. Він справді годився тільки на те, щоб кидати в англійців ручні гранати, і мені було цікаво, чим він займатиметься в мирному житті. Нещодавно мені потрапили до рук його документи: виховання в дитячому будинку, грубі безчинства, бійки, образи посадовців, контрабанда. Зрештою, це все дрібниці, про які не станеш розпитувати людину, з якою маєш штурмувати кулеметне гніздо. Але в мирному житті все інакше.

Завжди мають бути країни, куди можуть податися такі хлопці. Сумно дивитися, як сильніші й ближчі до природи занепадають і в кращому випадку емігрують. Значення кожного ладу відповідає тим обсягам первісної сили, які він може вмістити та використати. У наших маленьких державах, з їхніми кастами торговців та писак, їхніми солдатами, що стають у певному сенсі чиновниками, все зовсім навпаки. Той, хто не може добре скласти іспит або сколотити дільце, зазвичай просто зайвий. Наскільки це вбиває свободу та нормальний розвиток, помітно хоча б із того, що тут, у бліндажах, час від часу когось ляка-

ють сни про екзамен! Тоді він прокидається, мабуть, від вибуху, який стався десь поблизу, і зітхає з явним полегшенням від того, що не сидить ні на якому іспиті, а всього лише тут, у Пікардії, за дві сотні метрів від англійських гвинтівок.

Можливо, все ще зміниться: ми переможемо у війні та збудемо велику владу. Із нею завжди є що робити, і для цього завжди потрібні чоловіки. Є багато островів, про які вже Дон Кіхот знав, що вони належать до оздоб влади; опинившись де-небудь на Мадагаскарі, перш за все я завербую дві сотні таких хлопців, як Отто, і вони не нудьгуватимуть у мене жодного дня.

Утім, ми цілком можемо потрапити до первісних країв і в інший спосіб. Наші знаряддя стали сміливішими та небезпечнішими і вони дедалі тісніше сплітаються з владою. Я вже думав про це, коли нещодавно був у гостях в авіаторів. У державі, яка може виставити двадцять тисяч літаків, багато галасу можуть наробити ті, хто радше зламає собі шию в мирний час, ніж у часи війни.

Аш'є

У нас позаду були криваві дні. Час на позиціях пройшов без важливих подій; перший день ми провели на головній лінії оборони, задоволені, що можемо відпочити, а тоді все пожвавилось. Далі, як завжди, впродовж кількох днів відбулося стільки всього, що в нас майже не було часу на сон і ми перебували в стані, що нагадує морську хворобу. Все розвивалося поступово.

Кожен знає настрій, який охоплює взвод, що змінює позиції та відходить до траншей, що розташовані далі позаду. Тиск, з яким безпосередня близькість ворога та постійна тривога збуджують і напружують всі чуття, починає слабшати і поступається місцем потребі у відпочинку. Хоча все одно можлива

раптова атака, але тут це менш імовірно, ніж попереду, і це заспокоює душу. Тому тут також міцнішим є сон, який на передовій настільки чутливий, що кожен найменший шурхіт перериває його і сплячий за залізною звичкою одразу ж хапається за зброю; щодо пробудження, то на спокійних позиціях це така ж насолода, як прокинутися в неділю вранці після важкого робочого тижня. До цього місця прив'язуєшся і з цим нічого не поробиш, ось чому тут займаються різними дурницями, щоб заповнити час, який знову починають розглядати, як свою власність. Скупчуються на постах або разом сидять і теревенять біля входів до штолень; розкурюють люльки та читають пошту. Обличчя, які здичавіли від негоди, нервів і зусиль, знову пом'якшує цей недільний настрій, який добре знають будівельники, що після важкого робочого дня сидять гуртом за столом пивнушки. За одним із брустверів звучать протяжні звуки окарини, поруч хтось вистругує собі тростину — неодмінний супутник солдата, інший намагається зробити з мідного кільця гранати відкривач для листів, який, можливо, за кілька поколінь лежатиме десь у кутку селянського будинку на Люненбурзькій Пустоші. Питва немає — що ще залишається робити? Тут знову набувають невибагливі звички первісної людини; лежати на сонці та насолоджуватися тим, як стікає час, мало думати й довіряти тільки простим інстинктам — навряд чи в первісних селищах жилося інакше, коли населення поверталось з полювання або з війни.

Цей настрій заволодів нами й сьогодні. Я сидів, роздягнувшись по пояс, на сходах траншеї на розі Шляху Пююсьє та заглиблювався в роман «Вальдрьошен, або Переслідування довкола земної кулі». Внизу, перед блндажем, сидів Шюддекопф і своїм кишеньковим ножиком тер чорні краї рукавів мого кітеля, які забруднювалися під час чергування на позиціях. У ніші, викопаній в одній зі стін траншеї, стояв над нами вартовий із сигнальними ракетами, типовий кістлявий північний німець, який за дві години поворухнувся тільки коли вибив свою люль-

ку об приклад гвинтівки і знов підкурив її. Вперед і назад пройшов перед нами сірий силует, із повільними, немов на прогулянці, кроками, як зазвичай ходять у траншеях. Повітря було важким і тихим, якщо не зважати на легкий гул, який час від часу нагадував про ближчі та гучніші розриви. Над просторими лугами стояв запах випаленої трави, але тут, всередині, ми бачили тільки трухляві жовті стіни, каміння з яких кристалево виблискувало на сонці та час від часу осипалося у вузький струмінь, що нагадувало пісочний годинник. Здавалося, що час тут завмер. Так тривало ще довго до прибуття кухні, якому завжди радіють, по-перше, через те, що тут ніколи не відчуваєш себе ситим, а по-друге, тому що завжди має бути щось, чого можна очікувати.

Раптом мовчазний вартовий подав голос:

— Зелена ракета над Переліском!

Цими днями зелений означав вогонь на знищення, але одна зелена ракета не викликала хвилювання. Часто буває так, що оборонці якоїсь траншеї, запрошуючи вогонь, хочуть просто взяти перепочинок. Та все одно було дивно, що вистреляли тільки одну ракету. Здавалося, наші артилеристи теж списали це на одну з дорогих помилок, яких припускаються, коли офіцер окопної служби зарядив не той патрон. Тільки коли попереду друга комета піднялася в небо, а за нею після короткої паузи полетіла слідом ще одна, запрацювали кілька польових гармат, мов дворові собаки, які завжди лізуть кусатися. Невдовзі вони замовкли, поки нова ракета не виманила з них ще одну серію снарядів. Артилеристи сприймають такі ситуації особливо холоднокровно, адже на великій відстані зростає і відчуття безпеки.

Ми вибігли на пост і дивилися на Перелісок, де не було помітно нічого незвичайного, крім тонкого стовпа диму, який підіймався над зрізаними верхівками дерев. Здавалося, там падали тільки окремі важкі снаряди, що не було схоже наступ, але, можливо, дуже дошкуляло, і на передовій сподівалися, що робота нашої артилерії у ворожих траншеях дасть їм перепочити.

У тому ж випадку, якби становище справді було загрозливим, англійці швидше за все накрили б вогнем також селище та наші позиції, адже коли збираєшся серйозно схопити когось за горло, спочатку потурбуєшся про оточення та зробиш так, щоб відрізати будь-яку підтримку. Руйнівний вогонь — ось правильний вираз, який описував те, що там відбувалося. Саме тому так мало можна було побачити. Важкі снаряди глибоко заривалися в землю, і тільки іноді видно було, як у повітря злітає гілля або ціла колода. На початку війни ми, напевно, уявили б, що насправді то люди, яких підкинуло так високо від вибуху, але з того часу наша фантазія дещо охолола.

Найнеприємніше — це все ж почуття відповідальності, яке завжди пробуджує тривожний та сповнений сумнівами настрій. Чи маю я скомандувати тривогу? Послати допомогу на передову? Просто почекати? Ситуація може здаватися простою, але коли вона трапилася так несподівано, її супроводжують болісні роздуми, і це можна порівняти з тим відчуттям, ніби забув щось дуже важливе. І тому іноді трапляються такі неймовірні помилки, які можна пояснити тільки цим незвичайним душевним станом.

Перелісок знову потрапив у центр уваги і, напевно, про це вже доповіли по телефону. Через короткий час з'явився також літак, який кілька хвилин кружляв над ним, ніби орел над своїм гніздом, що потрапило в небезпеку, а потім знову зник на горизонті. Потім із Переліска показала перша людина, це був вістовий, який біг через Шлях Пюісьє, прямуючи до командира батальйону. Видно було, що він вискочив прямо з вогню, його кітель перетворився на дрантя, а з почорнілого обличчя стікав піт. Він попросив у нас води, і Шюддекопф простягнув йому фляжку, яку він спорожнив залпом. З нього не можна було нічого витягнути, тільки що Перелісок обстрілюють важкими гранатами, «штольнеломами», як він їх назвав, і що в них на передовій багато людей надихалися газом. Він зник і знову пробіг повз нас через півгодини, ведучи групу санітарів, які несли на спинах дихальні апарати.

Пізно ввечері вони повернулися. Вони тягнули носилки з парусини, на яких лежали люди з витріщеними очима та посинілими обличчями. Час від часу всі зупинялися, і отруєним підносили кисневі балони. У цій процесії було щось страшне й незбагненне; ми ніби бачили навантажених своїм виводком мурах, які минали нас. Отже, великі гранати були начинені угарним газом, який накопичився у безвітряному підліску та отруйними струменями затік у штольні.

Також і солдати з кривавими ранами, чії перев'язки, як сніг, вирізнялися на брудних уніформах, шкутильгали повз нас, хоч і поодинокі, адже, попри важкий обстріл, число поранених було незначним. Тим, у кого влучили крупні уламки, звичайно, вже не можна було допомогти. Скрізь від вибухових хвиль людей кидало просто в дерево, придавлювало до землі зрізаною гілкою або ранило щепкою, що пролітала повз. На ділянці обстрілів, де кожен, хто тільки може, намагається знайти якесь укриття, всього цього не видно, але тут, де жертви зійшлися разом, помічаєш, наскільки дієвим був обстріл. Більшість поранених здавалися настільки приголомшеними та розсіяними, що вони зовсім не чули, коли їх хтось гукав. Інші залишалися стояти й нагадували п'яних, бо вони, збуджено сміючись, говорили про купу непов'язаних між собою речей. Ми добре знали цей стан. Один із них, проходячи, сказав, що трохи далі у канаві лежить ще один чоловік. Були послані двоє добровольців, які притягли неживе тіло, на якому не було жодних ознак поранення. Може, це було отруєння газом, може, серцевий напад; могло також бути, що від тиску вибухової хвилі в нього полускалися судини. Його поклали до бліндажа.

Поступово потік людей ущух. Настали сутінки, а ми досі сиділи на перехресті траншей, яке утворював Шлях Пююсьє. Вечір наступив несподівано швидко. Настрій був пригніченим, адже в темряві траншеї стають особливо таємничими: здається, що небезпек більше і вони підповзають ближче й ближче. Як часто ми сиділи так, скупчившись разом у темряві, в очікуванні насту-

пу або готуючись до штурму наших позицій! З польовою кухнею прийшов наказ від командира батальйону: «Бути в повній бойовій готовності на шосту ранку». Записку з наказом приніс Шюддекопф і невдовзі відніс її назад, із підписами командирів рот та взводів. Ще нічого не сталося, але почала поширюватися тривога, яка у вечірній тиші відчувалася майже тілесно.

Пізніше я ще раз обійшов траншеї. Перед одним бліндажем люди були зайняті тим, що скручували плащі, аби закинути їх до штурмових ранців, до яких також прив'язували казанки. Перед іншим група людей скупчилася в окопі, з якого доносився чийсь напівшепіт: «Отже, складайте штурмові ранці вниз, аби кожен потім міг одразу схопити свій. Після тривоги хапайте рюкзак, надягаєте шолом, гранати чіпляєте на портупею, і коли я свисну, всі шикуйтеся. Порядок чергувань такий: перший номер...».

Здавалося, все в порядку. Перед своїм бліндажем я ще затримався, щоб залізити на дах і кинути погляд на місцевість. Стало так тихо, що було чути, як вітер шурхотить у траві. Я обмінявся ще кількома словами з вартовими, щоб підкріпити відчуття, буцім усе добре, а тоді спустився у бліндаж.

Внизу стояло задушливе повітря, яке денна спека зігнала в тісному приміщенні. Шюддекопф теж зробив приготування до бойової тривоги. Біля койки лежали наготові пістолет, підсумок для мап, фляжка та пухка сумка для сухпайка. Я зазирнув до неї всередину і знайшов там півбуханки хліба, м'ясні консерви, бляшану кружку, люльку, пакет тютюну, зубну щітку та блокнот. З іншої сумки стирчали чотири круглих ручних гранати й маленька пласка металева фляжка, яку я давно дістав із речей мертвого англійського офіцера. Я звично сів на койку, щоби стягнути чоботи, але раптом мене осінило, що ми зараз маємо бути в стані бойової тривоги. Що ж, це триватиме тільки одну ніч, так вже часто було раніше. Я прикрутив карбідну лампу та натягнув ковдру на голову, щоб мене не турбували миші та осипання землі.

Звичайно, лежати у формі було так жарко, що я не міг занути. Думки почали блукати в голові. Невже наступ призначений на завтра? Чому, чому саме завтра, адже вже стільки разів це перетворювалося на такий жах! Завтра нас мали б замінити, тоді вже інші розсьорбували б кашу, яка заварилася там, попереду; так часто вже була саме наша черга, що тепер нам могли би дати відпочити. Потік поранених, який ми побачили сьогодні ввечері, пробудив це почуття тривожності. Коли натрапляєш на стількох людей, які стікають кров'ю та лежать зі складеними руками на носилках, завжди думаєш, що ти наступний. Дивно, як ті, що помирають, невтомно чіпляються пальцями за краї носилок; медики називають це «прясти бавовну» або «смикати за нитки». Що за думки мають роїтися в голові, поки вони так лежать і перебирають пальцями? Може, дивовижні сні, про які ніхто вже не розповість? Але поки що не сталося нічого поганого. Тільки страшенно спекотно в цьому бліндажі, тісному й затхлому, наче склеп. І це таке сумне відчуття, бути самому під землею, нестерпно далеко від усього живого. Як же мають почуватися люди, коли у підземні ходи тече угарний газ?

Думки плутаються та повертаються до гранат, вибухів і залів. Чому раптом стає таким важким дихання? Еге ж, справді, ми штурмуємо маленьке фландрське село, дзвіниця якого виситься над зеленими деревами, охоплена гарним полум'ям, і ми так оскаженіли в бою, що просто відмовляє дихання. Але ми зайшли надто далеко вперед, так що нас оточили справа і зліва, а тепер обстрілюють із кулеметів, чії кулі ми чітко бачимо в повітрі, мов маленькі білі та червоні кульки. Від білих ще можна врятуватися, але не від червоних, які несуть смерть. Ми мусимо повертатися під вогнем. Зрештою ми зупиняємося в одній канаві, порослій чагарями. Руйнівні снаряди переслідують нас та, спалахуючи, розриваються скрізь, куди ми кидаємося, наче вони наділені розумом.

— Бідолаха, — чую я біля себе незнайомий голос. — Ось він і помер. У нього витік весь мозок...

Я оглядаюся та помічаю на листі чортополоху сіре місиво, у якому лежить блискучий латунний запал гранати. Ні, тут не можна залишатися, тож далі вперед! Під час гонитви я відчуваю удар в голову та розумію, що в мене влучив уламок. Мозок починає витікати; я роблю такий висновок з того, що все важче стає думати. Ех, і звідки мені знати, яка сила приховується в думках; ми живемо, наче істоти з морських глибин, не здогадуючись, яке величезне тяжіння долаємо увесь час. Попри це я біжу далі, поки не опиняюся в безпеці біля якоїсь польової кухні. Там вже зібралася купка втікачів, які з голодними очима чекають, коли можна буде відкрити кришку. Мене просять накласти їм у тарілки рису. Та, нездатний замислитись, замість тарілки я нахиляю до чану свою голову. Тоді я знову насилаю до тарілок зернятка рису та помічаю з жахом, що між ними плавають згустки крові. Повен страху, я намагаюся витягти їх руками, щоб інші це не помітили, адже я відчуваю, що повністю залежу від їхньої злоби, тому що сам не можу спромогтися навіть на найдрібнішу думку, як би я не старався, вигадуючи причини, завдяки яким я можу вибачитися та виправдати себе.

На щастя, перш ніж вони розпізнають обман, я опиняюся вже в іншому місці. Ми всі на залізничному полотні, біля якого шосе, наче біла смуга, прорізається з темряви. Рейки зроблені з червоної міді, і ми їдемо ними, механічно включені в рух, так зігнувшись, що голова майже торкається землі. На рейках яскраво виблискують маленькі сигнальні лампи; повз нас пролітають мости та електричні стовпи. Зараз нас тільки двоє; на колії ліворуч мене наздоганяє мій приятель, який тягнеться до мене рукою. Ще сильніше, ніж наша смертельна швидкість, мене лякає те, що я помічаю велику бомбу, що рухається поруч із нами дорогою з моторошною впевненістю. Вона нагадує формою рибальський поплавок і прикрашена такими ж червоними кільцями. Вона котиться з тихим дзижчанням, немов штучна комаха; немає жодних сумнівів, що, в якийсь таємничий спосіб, її рух не тільки пов'язаний із нашою їздою, а й із нашим внутріш-

нім станом. Весь процес має дещо електричне, і в ясний момент мені вдається побачити наскрізь усю гру. Бомба запускається в дію детонатором, і бракує тільки найменшого контакту, який відбудеться, коли до мене торкнеться мій приятель. Що більшу швидкість я набираю, аби уникнути цього, то в більшій небезпеці опиняється весь механізм. Марно я намагаюся, обернувшись, прокричати це товаришу; ми вже досягли швидкості, яка перевищує швидкість звуку. У такій самій пропорції, як і його руку, що тягнеться до мого плеча, я бачу вдалині точку, в якій залізничний насип перетинає шосе. Там дорога повертає, а колія веде на міст понад нею. Ось ми сягаємо мосту, і бомба замирає над рейками, наче червона блискавка, якраз у той момент, коли його рука торкається до мене. Земля розверзається у нас під ногами, і потік вогню підкидає нас у повітря разом із рейками, уламками бомби й залізними балками.

Коли цей сон вже готовий був змінитися новою картинкою, я прокинувся. Карбідова лампа погасла, у цьому крихітному приміщенні було жарко і темно, немов у пічці. Я відкинув ковдру з обличчя й розстібнув комірець. Такі сні часто вистежували мене в бліндажі; це було не надто приємно. Давалися взнаки затхле повітря та стіни, які майже сходилися.

Кров стукала в скронях; я марно намагався зорієнтуватися в просторі та одночасно розібрати, що це за плутаний шум чути назовні. Це були короткі удари, які супроводжувало тремтіння землі. Не було жодних сумнівів, що нас обстрілювали, якщо тільки я ще не уві сні. На сходах почулися важкі кроки, і Шюддекопф забіг усередину:

— Тривога, червона ракета у Переліску 125!

Я надягнув шолом, Шюддекопф подав мені портупєю, і тоді я, досі трохи оглушений, хитаючись, став підійматись сходами вгору.

Назовні була глупа темрява, але принаймні трохи прохолодно, на траві вже лежала роса. Артилерійська дуель була в

повному розпалі, на передовій все вирувало, мов у киплячому котлі. Над пагорбами спалахував феєрверк із ракет усіх кольорів. З села доносилися залпи наших гармат, які супроводжував такий гуркіт, ніби вони розташовувалися одразу позаду траншей. Тим часом зовсім поруч, після короткого свисту, рвалися гранати. Це створювало пекельну метушню, в якій годі було щось придумати. Вартовий ще раз прокричав зі свого посту: «Червона ракета на передовій!». Одразу після цього я і сам побачив криваво-червону ракету. Вона зависнула на декілька секунд, як містичний чаклунський знак посеред відьомського шабашу або як зловісне око, з якого крапали палаючі сльози.

Для таких ситуацій Наполеон, мабуть, вигадав свою промову про мужність о другій ночі. Це було найнеприємніше, що можна собі уявити, ця нічна місцевість з її військами у вогняній подобі та її звуками, які здаються спочатку знічено зниклими у вимерлій далині, аби раптово знов розірватися у загрозливій близькості так, ніби в повітря злетіла порохова вежа. До того ж невідомо було, де криється небезпека, адже здавалося, що вона скрізь, сліпа й люта, наче стихія. Покинуті та незахищені, багато людей відокремлено стояли у вогняному просторі, у темряві, що спалахувала блискавками. Тут треба було і думати, і діяти, приймаючи незворотні рішення за секунди. Звичайно, у цьому немає нічого складного, але хіба це знання допомагає в тому стані, коли навряд чи можеш згадати власне ім'я?

Все ж таки дещо було ясно: наша рота була резервом для Переліска 125, ми побачили знак про ворожу атаку, ми мусили йти вперед. Підрозділ вже стояв у траншеї, і її переповнювали збуджені крики, які час від часу заглушував черговий близький вибух. Брязкали шоломи, гвинтівки та ручні гранати, командири взводів викрикували імена своїх людей, далі позаду вже кликали санітарів, поки тим часом, вже зовсім близько, лунав свист і в траншею осипалася земля. Чинилася метушня, немов під час пожежі в театрі.

На перетині нашої траншеї зі Шляхом Пюїсьє я наштовхнувся на взводного, якому я наказав залишитися там та простежити, щоб пройшли всі; потім прозвучав наказ виступати, який повільно просочувався крізь метушню. Було під питанням, чи дійде цей наказ до кожного та чи почують його взагалі, але вже не було часу це перевіряти. Ми сприймали це як благо — виступати вперед. Поки можеш хоч трохи рухатися, навіть якщо йдеться про найбільше лихо, як-не-як у тебе є відчуття, що можеш якось вплинути на свою долю.

Шлях Пюїсьє був єдиним добре прокопаним ходом сполучення, який вів на передову. Тому було очевидно, що його накрили щільним вогнем. Оскільки він вів у бік ворога й проходив по рівній лінії, у нього було легше поцілити, ніж у траншеї, що простягнулися упоперек напрямку стрільби. Тому нам ішлося про те, щоб подолати цей відрізок якомога швидше. Ми робили короткі перебіжки, рухаючись вперед ходом сполучення, та залягали відпочити в місцях, які пропонували хоч якийсь укриття. Через це з самісінького початку наша колона розбилася на маленькі групки. Шюддекопф, звісно, був позаду мене, так само і Шмідт; Отто теж раптово з незрозумілим вигуком виріс із темряви, хоча він, власне кажучи, мав би бути зі своїм взводом.

Траншея надто різко змінилася за цей короткий проміжок часу. Ноги грузли в рихлій землі, яка осипалася на дно, і чіплялися за великі шматки глини. У багатьох місцях через важкі снаряди, які лягали дуже щільно, хід був завалений, а в інших, де стіни були укріплені балками, пройти було взагалі неможливо, і ми мусили робити короткі перебіжки по верху, вилізаючи з укриття. Часто траншею заповнював густий дим, чий білі хмари раптово підіймалися з темряви, і зловісний, різкий запах вибухівки потрапляв у легені. Як і всі запахи, він озивався в пам'яті, але це був аж ніяк не приємний спогад. Незліченні моменти, подібні на цей, спалахували в мозку, немов у лихоманці, спогади, які не підіймаються на поверхню та все ж роблять ніч темніше і населяють її жахливими тінями.

Час від часу щось спалахувало, близько та яскраво, а потім небезпека сунула далі. Багато де виблискували язички полум'я від шрапнелі, чие криваво-червоне світло прорізало темряву цілим роєм завислих у повітрі згустків диму. Від легких гранат високо підіймалися вогняні бризки, немов переповнюючи якісь смертоносні чаші, і палаюче залізо розпадалося в небі на маленькі зірки. В інтервалах між швидкими, рівномірними тактами вибухів повільніше та потужніше звучали важкі снаряди, чії стовпи диму, як вулканічні хмари, розширювалися до величезних темних тіней.

Коли ми залишали траншею в непрохідних місцях, перед нами поставало видовище нічної вогненної рівнини, яке здавалося надто величним для того, щоб його створила людина. Ми подолали вже довгий шлях і тому бачили трасуючі кулі з передової лінії, яка вигиналася перед лісом майже півколом, нагадуючи мальовничий, авантюрний феєрверк, від якого землею повзли багатобарвні хмари диму. Так далеко, як сягав зір, темряву прорізали згустки вогню, які в багатьох місцях утворювали цілі острівки полум'я. На горизонті мерехтіли постріли, чії спалахи підсвічували хмари, наче під час грози. Вони охоплювали широку, мінливу зону, яку прорізав фронт, але на якій друг і ворог, здавалося, були об'єднані однією роботою — знищенням. Все разом справляло враження тріумфуючої стихії, вогняного пориву самої землі, перед яким людина, яка жететься за тінями у маленьких темних зграях, відіграє нікчемну й незначну роль.

Коли замислюєшся про те, що на цій широкій рівнині під обстрілом ховаються лише кілька сотень оборонців, об'єднані в кілька підрозділів, поріділих через втрати та хвороби, тоді сила спротиву може здатися загадковою та дивовижною. Тоді завдання, з усією її величезною вагою, падає на плечі кожного, не може бути і мови про керівництво або командирів. Тільки час від часу, коли ми перетинали зовсім пласкі ділянки, я знаходив час, аби обернутися, і тоді бачив нерівну колонну тіней,

загублених у темряві, які розсіювалися щоразу, зачувши вибух. Коли коротка пауза западала між ударами, було чути брязкання зброї, поспішні вигуки та крики про допомогу. Дивно, наскільки збуджує простий біг. Сталося так через те, що кров почала швидше текти в жилах, або через те, що мозок був настільки зайнятий, що на страх просто не вистачало часу — у кожному разі, зусилля пробудили до життя якусь втомлену злобу, яка була спрямована саме на небезпеку і навіть не вважала за потрібне ухилятися від неї.

Раптом я побачив, як після одного вибуху Отто впав, а потім з лайкою знову підвівся й побіг далі; це повторилося ще кілька разів. Ми більше не думали про небезпеку та не турбувалися про неї, як бики, яких надто довго дражнили червоною хусткою. Вже можна було розібрати кожен короткий та пронизливий вигук, які завжди чуєш в такі моменти і про які потім ніколи не пам'ятаєш, що чув їх. Це ніби інтуїція, яка безпомилково прокидається поблизу від ворога, якимось особливе чуття, яке маєш тільки в ці моменти й більше ніколи. Це була бездумна злість, яка мала знайти ціль, аби розрядитися, і яка вже відчувала близькість цієї цілі. Через жажливі приготування, які бентежать розум, людина опинилася в такому стані, коли вона більше не здатна звертати увагу на свою безпеку й починає поводитися, наче істота, яку неможливо вбити.

Ми дійшли до яру, де раніше, мабуть, сходилися кілька траншей, наче в центрі павутиння; тепер, утім, снаряди зорали це місце і перетворили його на пласку канаву. Її переповнювали залишки загорожі, заплутаного колючого дроту та розтрощених дерев'яних балок. Ми були близько до місця, звідки випустили ракету, і перед нами вимальовувалася місцевість, освітлена постійними й водночас раптовими спалахами.

Біля себе ми вже бачили Перелісок, чиї обрубки дерев, мов примари, визирнули з киплячої, молочно-білої завіси диму та знову зникли, і від якого нас відділяла стіна з вогню та землі, наче остання перепона. На одному зі схилів яру ми побачи-

ли першого мерця в цій спустошеній місцевості; він лежав на боку, закривши обличчя руками. Ми смутно позирали на жакливе поранення, яке, здавалося, розірвало йому всю потилицю. Отто схилився біля нього, щоб перевернути тіло.

Тієї ж миті зверху почувся важкий гуркіт, що набирив обертів і стихав із неймовірною швидкістю, ніби казковий грифон пікірував з неба, щоб роздерти нас. Більше не було часу сховатися від розриву, який із руйнівною силою вдарив у верхній край схилу та відкинув нас на землю. На щастя, там був крутий підйом; уламки проносилися над нами, і тільки ті, які разом із важкими шматками землі злетіли прямо вгору, через деякий час знову падали біля нас. Їхні металеві краї чітко вирізнялися з глухих глиб земної маси. Снаряд влучив дуже близько, ще кілька кроків — і ми лежали би зараз, нерухомі та почорнілі, розкидані навколо дотліваючої, випаленої вирви, мов група безіменних мерців, на яку кинув би мимовільний погляд солдат, пробираючись під загороджувальним вогнем. Отто піднявся першим. Він загубив свій шолом, і волосся спадало йому на обличчя — біле та безкровне, наче вирізане з кістки. Він роздивлявся із диким поглядом та показував витягнутою рукою у напрямку Переліска.

— Собаки!

Це подіяло, як заразне божевілля, яке зриває останнє дрантя розуму. Тільки тепер ми почали відчувати ворога, як тілесну та ворожу силу, приховану за цим потоком вражень. Ми тепер мали підкріплення: ззаду підтягнулися гренадери й кулеметники, і скоро в яру зібралася ціла купа людей, що гучно кричали. Всіх охопило якесь лихоманкове збудження, навіть Шюддекопф, цей зразок нордичного спокою, видавав якісь короткі й нерозбірливі звуки, які нагадували вигуки рульових на фрегатах, що підбадьорювали свій екіпаж.

І раптово, без жодного наказу або домовленості, всі почали бігти в бік Переліска. Нам більше не потрібно було порозуміння через слова чи знаки, ми перетворилися на єдину істо-

ту, якою рухали вже інші сили. Як можна було з холодним розсудом кинутися на цю стіну вогню? Ніхто більше не помічав залізних уламків, які з шипінням проносилися над головами, ніхто більше не думав пригинатися або падати, аби уникнути своєї долі. За якусь хвилину ми сягнули краю Переліска.

Ця мить, коли вервечка зниклих у диму тіней сягнула місця, чий зім'ятий ґрунт випив уже стільки крові, була вирішальною. Без неї рокотання та стукіт машинерії, яка, здавалося, вже поглинула все інше, був би тільки мертвою грою, як виверження вулкану на спустошеній планеті кратерів. Але все, через що цієї ночі були витрачені сили сталі та вогню, залежало тільки від сотні людей.

За один ривок ми подолали траншею та опинилися у хащах серед завалених стволів дерев, розбитого гілля, колючого дроту й чагарів, від чого уніформа перетворювалася на дрантя. Але невдовзі між стволами стало більше простору, а білий ґрунт незліченних вирв почав випромінювати бліде світло, в якому вже було чітко видно дерева. Вогняна завіса лежала позаду нас, і нас уже оточувала тиша, яка щосекунди здавалася дедалі загрозливішою. Шюддекопф, Отто та інші загубилися у хащах; я бачив біля себе тільки юного хлопчину, який тільки кілька днів тому прибув із табору рекрутів і який тепер ніс кулемет, вчепившись у нього двома руками. Він вигуком запитав у мене, де англійці, очевидно, думаючи, що це знання передається разом із погонями.

Низка глухих ударів, які один за один прозвучали праворуч від нас, зрізала відповідь із моїх уст. Це були ручні гранати. Одразу після цього високо просвистіла сигнальна ракета, і залунав тріск пострілів, незв'язний і невпорядкований, наче хтось просипав мішок гороху. Це мали бути наші, які зіткнулися з ворогом. Ми знову почали бігти, спотикаючись об високі корені дерев та падаючи у вирви, поки з усіх сторін короткий, сухий тріск куль, що влучали в дерева, розрізав повітря. Мабуть, ми заблукали, адже раптово ми опинилися у відкритому полі.

Але тепер виявилось, що прийшли на підмогу інші, ми побачили колонну навантажених людей, які поспішно зміщалися від Переліска під гострим кутом. Вони ще не відійшли далеко й ми покликали їх, але вони, здавалося, нічого не чули. Тільки хтось один обернувся та пішов до нас, а тоді зупинився на місці. Його силует нечітко вирізнявся на тлі сірого неба, яке вже починало світлішати.

Що ж це мало означати? Я ткнув кулаком у плече мого побратима, і ми повільно опустилися на землю. Ми забігли би прямо до рук ворога, якби в останній момент не розрізнили плаский шолом, який був на голові у цього солдата.

— Це Томмі!

— Стріляти?

— Давай!

Кулемет почав працювати, жовте полум'я затанцювало з його дула, і звук зброї знову наповнив нас відчуттям похмурої впевненості. Миттєво наша єдина стрічка спорожніла. Чи влучили ми? Ми сподівалися на це, але не могли знати точно, адже сірі силуети наче вітром здуло. Ми напружили слух, аби почути крики поранених, але були оглушені звуком пострілів, який досі віддавався луною в голові, наче від порваної струни. Тож ми вирішили за краще обережно проповзти вирвами назад до галявини, адже вже почало світати.

Перелісок тепер був оживлений, поступово в ньому опинилася вся рота. Командири відділень та взводів намагалися зібрати своїх людей, але їх не слухалися, панувала якась гучна веселість, як наприкінці божевільного застілля, за яким уже маячить сіра спустошеність.

Загороджувальний вогонь ущухнув, схожі на гавкання постріли кількох маленьких гармат, які немовби стояли одразу за траншеями англійців, звучали майже заспокійливо порівняно з пеклом цієї ночі. Кризь розтрощені стволи, які тепер нагадували колони зруйнованого собору, погляд падав на завмерле море кратерів, чий моторошний вигляд нагадував легенди, в

яких прокляті місця зникають із першим співом півня. На широкій рівнині, де залишили свій відтиск незліченні снаряди, ніби втиснені в коричневий сургуч, було розкидано цілу купу предметів, наче пожитки з розтрошеного бурєю корабля; кількість і дика мішанина цих предметів тільки підсилювала відчуття спустошеності. Танки, які були підбиті влучними пострілами або заїхали у такі глибокі вирви, що просто ткнулися в землю й застрягли; закинуті в поспіху речі, продірявлені шоломи й металевий посуд, гвинтівки, консервні банки, пошматовані плащі й накидки, трупи людей та коней; все це, мов величезна лавка лахмітника, було розкидано навколо рукою, яка більше не знає ціни речей — немов розмолоте жажливим млином, який поглинає все на світі, щоб виплюнути уже понівеченим.

Коли довго живеш у такому краї, що назавжди залишається в пам'яті, виникає міцний зв'язок між страшним і смішним, які перетинаються у гротеску та іноді зливаються у характері людини в якийсь кривавий цинізм, за яким ця людина може схватися.

Також і крики та божевільна веселість чоловіків, збуджених тривогами цієї ночі, в їхніх порваних та вимазаних уніформах, з обличчями, покритими чадом і засохлою кров'ю, — у цьому було щось гротескне, що різко контрастувало зі страшною тверезістю всього навколо. Вони нагадували натовп п'яниць, які на світанку вештаються порожнім передмістям: кожен радіє, що він ще живе, і жоден не може миттєво з істоти, яка зовсім нещодавно слухалася диких інстинктів, перетворитися назад на солдата, який виконує свою справу згідно з чіткими правилами.

Між тим треба було відновити порядок, поки знову не сталося лихо. Ми мали зайняти край Переліска, знайти тих, хто загубився, зайняти ходи сполучення та виставити патрулі. З того боку, мабуть, вже теж оцінили ситуацію, і в наш бік запрацював кулемет, який, нагадавши про небезпеку, змусив нас зайняти позиції та відшукати для цього окопи. Заразом усе-таки не обійшлося без втрат; неподалік один солдат впав на спину зі страшним та пронизливим зойком, з яким дух покидає тіло. Ін-

ший почав кричати і його обережно зтягнули вниз до траншеї. Куля пробила йому стегно. Ці м'ясисті поранення здаються невинними, але я вже бачив декілька разів, як швидко помирили від того, що пробита стегнова артерія. Тут теж тривожним знаком було те, що поранений одразу почав мерзнути.

Поки ми займалися перев'язкою, до нас приєдналися обвішані ручними гранатами Форбек і Кастнер, щоби подякувати за те, що вночі ми так швидко прийшли на допомогу. Ми могли бути задоволені собою. Не завжди нам вдавалося прорватися крізь вогонь і часто доводилося бездіяльно чекати, поки десь поруч прорвуть оборону супротивника. Тепер ми курили та ділилися враженнями.

Я дізнався, що після того, як вчора ввечері почався обстріл важкими гранатами, які мали знищити штольні, вже вночі вогонь став настільки потужним, що невдовзі хтось вистрелив червону ракету. Оскільки захопити весь Перелісок під таким обстрілом було неможливо, оборонці скупчилися у штольні та чекали, що буде далі — хтось сидючи на сходах, хтось стоячи у бліндажах. Два бліндажі засипало, і їх треба було знову відкопувати, а в третьому вартового поранило уламками шрапнелі. Коли Перелісок припинили поливати вогнем, оборонці розбіглися по вирвах, що були навколо. Але вони не побачили нічого, крім кількох спалахів і тіней, які зникли в темряві, так що коли Форбек почув за спиною наші гранати, він вже думав, що їх таки оточили. Втрати були не такі серйозні, як можна було очікувати від потужних снарядів, які падали на Перелісок. У той самий час із передпілля не повернувся ще жоден. Мабуть, ніхто з них не вижив.

Я розпитав тих людей, які кидали гранати: вони теж бачили тільки темні силуети, які безслідно зникли. Було ясно, що в атаку пішли тільки патрулі, які або займалися розвідкою перед великою операцією, або сподівалися на успіх цієї вилазки. Але таке щедре розтрачання сил здавалося загадковим порівняно з такими скромними результатами.

— Лишень заради жарту вони б не стали посилати в повітря половину військового займу, — зауважив я.

— Про жарти більше не може бути й мови, — роздратовано пробурмотів Форбек у відповідь.

— Так, але що це мало б означати?

— Що це означає? Послухай, ти хотів би, щоб кожна ніч була такою затишною, як сьогодні? Атож. У вас там, у секторі «А», справжнісінький літній курорт. Ми ж за останні чотири тижні, поки були на позиціях, не могли зімкнути очей. Ти, мабуть, помітив, що англійська артилерія має довше дихання, ніж наша. І самі англійці теж харчуються не ріпою та кістками, як ми. До того ж упродовж усіх чотирнадцяти днів там стоїть їхній свіжий полк. Якщо їм не вдасться взяти нас приступом, вони спробують нас розкришити, мов сухуватий пиріг, і це зрештою закінчиться тим самим. Вони стали дуже хитрими, і якщо вони зможуть нас просто викурити, то збережуть собі багато крові. Сьогодні вночі це був тільки маленький підрозділ, який перевіряв, чи ми вже посипалися.

Він міг мати рацію. Ну звичайно, він мав рацію. Якраз для англійців, у яких було мало досвіду в управлінні великими масами піхоти, цей спосіб був найпростішим та найбезпечнішим. І оскільки з часу великих битв, які, здавалося, знову привернули долю на наш бік та вперше показали, як ведеться війна сучасними засобами, ми знову віддали ініціативу, хоч не хоч, та ми мусили змиритися з цією формою бойових дій. Та все ж таки цікаво було, як у цій війні, яка почалася з низки блискавичних ударів, стратегію розгрому супротивника знову змінила стратегія виснаження. Виснажений лев досі здається небезпечним, якщо відважуєшся вийти проти нього у відкрите поле.

Близько десятої години з'явився вістовий зі штабу та передав нам наказ відходити назад і зайняти позиції під прикриттям артилерії. Рота зібралася та взвод за взводом вирушила з Переліска через Шлях Пюїсьє.

- До зустрічі! — вигукнув нам услід Форбек, і я відгукнувся:
— Сподіваюся, вже не тут!

Тільки проти денного світла стало помітно, які зруйнування заподіяв обстріл. Мабуть, згодом кожен щораз запитував себе, як йому вдалося викараскатись. Ми знову проминали мерця в маленькому яру, якого тим часом відкинуло вибухом зі схилу до траншеї, так що ми один за одним мусили переступати через небіжчика.

Стало тепліше. Над скудним трав'яним покривом нічійної землі співали жайворонки, яких не міг розігнати жоден обстріл. Сп'яніння, яке заволоділо підрозділом після прориву до Переліска, кудись зникло; кожен рухався, поринувши в себе, уздовж стінок траншеї та випускав пару на тому, хто йшов попереду, якщо траплялися запинки або штовханина.

Позаду мене йшов рекрут, який ще сьогодні зранку швидко поцілив англійця зі свого кулемета, перш ніж той нас помітив. Він здавався блідим, наче заспана дитина. Це був його перший бій, і я спитав у нього:

— Мабуть, у своєму рекрутському таборі Ви все уявляли собі трохи інакше?

— Господи, пане лейтенанте, взагалі-то я думав, що все буде значно веселіше!

З цим юнаком варто було познайомитися, він здавався непоганим хлопцем. Його відповідь нагадала мені ту мить, коли я, мешканець рівнин, вперше стояв біля моря і був розчарований хвилями: я уявляв їх щонайменше сто метрів заввишки. Вони не дотягували навіть до верхівок дерев, як писали в книжках. Юнацька фантазія висуває до реальності надто високі вимоги. Але через неї ми й потрапили до цих рівнин, які теж не здалися достатньо веселими. Та якби нам хтось дав відпустку на чверть року, в нас знову відродилася б ця зухвалість, з якою не зрівняється ніщо.

Артилерійські траншеї перетинали Шлях Пюїсьє десь за сотню кроків позаду головної лінії оборони. У місці перети-

ну кілька ходів вели до штолень штабу, і вистові та посильні шастали ними, немов бджоли навколо свого куща. Бліндажі на позиціях були доволі кепськими, вниз вели лише декілька сходинок, і стеля над головою була завтовшки з метр. Повітря внизу здавалося затхлим і запліснявілим; це були одні з численних сховищ, які лежать посеред ландшафту порожні та непомічені, поки раптово зміни в розстановці сил не доходять до них. Перш ніж ми розташувалися там, рота мусила поділитися, треба було попередити кухню, забрати залишені речі з головної лінії оборони, написати звіт, коротше кажучи, завершити цілу низку дрібних справ. О першій годині принесли їжу, а ще через півгодини я вже міг загорнутися у ковдру, щоб поспати — якщо мене не сполохне і не змусить вийти до траншеї звук нового обстрілу.

З цього місця не було видно Перелісок, він був прихований за складкою місцевості. Натомість перед нами майорів вид на селище, чиї занедбані сади розрослися аж до нашої траншеї. Вогонь накрив його, як накривають грозові хмари, і непома-лу дощуляв незначному гарнізону, який ховався під тонкими стелями підвалів. Час від часу рокотання гармат переривав удар особливої сили, тоді свистіли важкі уламки, які з ляскотом врзалися в землю.

Здавалося, що гранати прилітали здалека; їхні рої з шурхотом прорізали повітря, яке весь час мерехтіло, ніби наповнювалася водою велика посудина. Натомість снаряди німецьких батарей, які розташовувалися поруч і за селом, підіймалися з різким, пронизливим свистом; небо здавалося покритим нерівною мережею ліній, яка заплутувала чуття. Також у нічийній землі від вибухів здіймався цілий коричневий ліс куснів землі, що злітали в повітря. Багато фонтанів землі були високими й гострими, немов тополі, інші розліталися вверх потужними стовпами, як старі дуби, ще інші лягали низько й широко, наче щільні чагарі, які гроза гне до землі. Це було видовище, яке зазвичай пропонує природа лишень у свої найвищі миті, під час

гроз, ураганів або пожеж — за ним можна було спостерігати, не помічаючи, як збігає час.

З села показалося двійко людей — напевне, вістові — і відкритою місцевістю рушили на передову. Для неозброєного ока це мало такий вигляд, наче двоє карликів пробираються чаклунським садом; час від часу вони залягали, а тоді відразу біля них земля злітала вгору, палаючи, мов смолоскип. Це було схоже також на те, як мурашки прокладають собі шлях серед цих хащ. Нарешті вони спустилися до траншеї.

Вогонь все ще лютував. Гострий свист гранат, не залишаючи прогалини, злився в один звук, у суцільну тканину тонів, яка тріскуче рвалася по швах. Артилерійські батареї без пауз билися між собою, як дві пекельні пащі, що прагнуть поглинути одна одну з люттю, яка весь час наростає. Монотонні стукіт і гуд, здавалося, стали невід'ємною частиною пейзажу, разом із хмарами пилу, що заковтували сонячні промені, надаючи йому похмурого й загрозливого вигляду. Неначе острови підіймалися з бурхливого океану шумів Пюєсьє-о-Монт, далі праворуч — Бюкуа і, прихований за пагорбами, але все ж таки доволі явний — Перелісок 125. Білі хмари диму стікали з селища до рівнини, де вони набували червоного відтінку від спалахів. Медики з пораненими знову снували між селом та Переліском, і крім них не було видно більш нікого. Ревучий вихор знищення вже досяг того масштабу, коли він напевно вбере в себе і людей. Розум, який був зайнятий збиранням та впорядкуванням вражень, почав відмовляти та заражатися божевіллям, що ховалось у ньому всередині, наче куля. Вже була досягнута точка, коли людина сиділа у своєму кутку та втуплювалася перед собою або починала рухатися з бездумною впевненістю в безпеці.

Цієї миті власне і з'явився вістовий зі штабу, який прокричав мені на вухо наказ про бойову тривогу. Я провів його до великого бункеру, який розташовувався за кілька кроків, аби почути хоч щось. У багатьох місцях траншеї лежали мертві, а ще важкопоранені, чії порожні погляди свідчили, що вони вже не

сподіваються порятуватися. Там, де Шлях Пуоісьє сягав найвищої точки пагорба, розгортався вид на передню лінію. Вона здавалася суцільним муром із диму та пилу, над якою розбризкувався феєрверк із барвистих магнієвих вогників.

Бункер, який залишався одним із небагатьох островків порядку в цьому киплячому морі, був переповнений людьми. На сходах скиглили поранені, яких медики до наступної паузи між обстрілами зносили сюди. Тим часом біля сходів скупчився цілий натовп розгублених людей, які тиснулися один до одного, як звірі на водопої, відчуючи себе в більшій безпеці. Там були санітари, вартові з ракетами, зв'язківець, вистові, коротше кажучи, всі, хто самотньо прозябав у своїх укриттях та кого не можна було втримати на місці тісними рамками підрозділу. Окремо вони були не в стані протистояти потоку руйнівних образів. Настрій був похмурым і спантеличеним, всі обмінювалися тривожними спостереженнями, і час від часу надто близький та потужний удар змушував стіни бункера трястися, мов корабель під час шторму, та заглушував навіть пронизливі зойки поранених.

Тут, під землею, при світлі свічок, які гаснули щоразу після вибуху, дикий натиск вибухів віддзеркалився в особах. Натовп сірих фігур, крізь які проштовхувалися вистові, нагадував картину Брейгеля; настрої тут був таким пригніченим, ніби всім оголосили смертельний вирок. Близькість небезпеки відображалася на всіх темпераментах: тут можна було побачити, як флегматик зосереджено втупився перед собою, як сангвінік щомиті готовий піддатися паніці або викликати її в інших, було чути, як холерик лається при кожному новому вибуху, і як меланхолік оплакує свою долю. Верхні перекриття штольні вже прогнулися всередину, наче коробка з сірниками, і від кожного нового струсу пісок та шматки землі струменіли зі стелі, змушуючи тих, хто стояв на сходах, посунутися ще більше вниз до людської маси, при цьому хтось зачепив поранених і метушня досягла своєї найвищої точки. Жах із кожним розривом про-

никав усередину та не зустрічав жодного спротиву. Постійна близькість вибухів діє особливо виснажливо; менше лякає раптовий постріл, ніж постійний тиск оглушливих розривів.

Де сотня знервованих людей бездумно збирається разом, як у цій штольні, більше не працюють ніякі вмовляння, і тому я мусив пробувати потрапити всередину в такий самий спосіб, як вістові, хіба що не вдаючись до крику та проклять, і протиснутися між тілами, мов поплавок. У самому приміщенні штовхання була не такою сильною, тому що там сидів командир, який щосекунди міг дати будь-кому бойове доручення. Утім, було досі важко протиснутися далі. Вістові та командири патрулів хотіли відрепортуватися, інші ж чекали, поки їм дадуть наказ. Ад'ютант, командир кулеметної роти, офіцери артилерії та зв'язку намагалися не сидіти склавши руки в кутку цієї нори, де маленьке та тремтливе світло свічки окреслювало клуби тютюнового диму, пилу й пари.

За крихітним столом сидів командир батальйону, який упродовж останніх двадцяти чотирьох годин не спочив ані на секунду і, мабуть, ще не скоро зможе відпочити. З його обличчя було видно, скільки сил забирає перебування в цій пекельній дірі. Не зважаючи на шум обстрілу, який звучав глухо й нерозбірливо, але все ж таки загрозливо, немовби прилив невидимого моря, не зважаючи на струси, від яких хиталася стеля над головою, не зважаючи на крик натовпу, що стовпився у вузькому проході, він мусив турбуватися через суперечливі повідомлення вістових та прибулих із передової поранених, які, ще перебуваючи під враженням бою, яскравими фарбами змальовували інакше кожну деталь. Давно вже були зруйновані всі засоби зв'язку, перебиті телефонні дроти, розбиті сигнальні пристрої, унеможливлена голубина пошта, так що, поки ми опинилися під час цього обстрілу посеред вогняного кільця, всі наші чуття були спаралізовані невпевненістю й невідомістю. Перебування в глухих норах, що обмежило чуттєве сприйняття роботою збудженого мозку, дедалі частіше робить командування роботою,

яка має за найгірших збігів обставин зважати на ймовірності та натяки.

Я відрепортувався та ознайомився з ситуацією, у якій було мало втішного. Супротивник прорвав позиції полку, що розташовувався ліворуч від нас. Це повідомлення спочатку дійшло аж до штабу того полку і тільки звідти повернулося до нас. Тож, напевне, це сталося зо дві години тому. Крім того, сектор продавлено, його оборонці закріпилися та забарикадувалися в ходах сполучення біля головної лінії оборони; іде бій ручними гранатами. Вислати на підкріплення немає кого, крім моєї роти, яка вже давно за чисельністю не перевищувала повноцінний бойовий взвод.

Також я знайшов Домаера та Оскара, які з'явилися за наказом. Домаер, коли він хотів дізнатися, що відбувається на секторі з лівого боку, потрапив під жахливий вогонь гранат, у якому втратив свого побратима та сам отримав поранення в руку. Оскар розповів мені про одну відчайдушну атаку англійців; я дізнався, що наш маленький бліндаж, де ми за минулі тижні провели так багато годин, вже належить ворогу.

— Справи кепські, — прошепотів він мені, — ходімо сюди, підкріпись трохи, я саме врятував цю пляшку. Не знаю, про що я думав. Коли вони прийшли, я вирвав одну гранату зі в'язки, у якій вже вони всі були без запобіжників. Коли я побачив, що вони димлять, мені залишалося тільки застрибнути за бруствер, перш ніж вони вибухнуть. А потім я розмахнувся тією гранатою та став рахувати, як на полігоні: «Двадцять один, двадцять два». І дорахувався би того, що залишився без руки, якби хтось позаду мене не закричав: «Кидай, кидай її!». А хтось інший, від хвилювання, зачепив шнур і зірвав запобіжник з вибухівки, яка завжди лежала в траншеї, так що двоє наших людей злетіли в повітря — кажу тобі, ти навіть уявити не можеш, який там був гвалт. Вони знову пошили нас у дурні!

— Так, так, знову вони нас, і знову там, де вони захотіли, — погодився плаксивий голос за нашими спинами.

— Ну, нам би тільки вибратися звідси, — додав третій, даючи зрозуміти, що він сам не вірить у це.

Це були розмови, які в таких ситуаціях велися в полку вже сотні разів.

Та ось до приміщення протиснувся новий прибулець ззовні, який продерся через загорожу з людських тіл. Він був поранений і ще без перев'язки; саму рану закривало волосся та половина його обличчя була залита кров'ю, яка стікала по його одягу й скрапувала на чоботи. Мабуть, рана ще кровоточила, бо він час від часу притискав вухо до плеча, щоби кров не заливала очі. Він тримав шолом у руці, яку прорізав довгий шрам. Попри його жадливий вигляд, у ньому було щось величне. З його виправки та з блиску очей було видно, що він не належить до тих, хто злякається кровотечі, але радше до тих, кого це може тільки розлютити ще більше, ніби перша кров — це тільки жертва Богу війни. При світлі свічок, яке надавало крові темної фарби, як у майже чорної квітки, і створювало золоте світіння навколо його волосся, у цій напівтемряві він з'явився між зіщуленими докупі мешканцями цієї нори, як посланець волелюбної та сміливішої раси, для якої якщо вже судилося померти, то краще загинути там, під відкритим небом. І його донесення прозвучало, як останнє привітання від воїнів, що помирають у мужній битві, думаючи лише про своє призначення.

— Пане капітан, — сказав він, — повідомляю, що Перелісок 125 втрачено. Ми зазнали великих втрат. Командир роти та лейтенант Кастнер загинули. Решта роти закріпилася у другій лінії траншей та утримує нові позиції. Нам потрібні ручні гранати й патрони для кулеметів.

Настала тиша, у якій навіть поранені мовчки вслухалися. Перелісок для нас усіх був втіленням цих позицій, символом, як у колишні часи — продірявлене полкове знамено. І так само, як тоді це знамено було більшим, ніж просто почорніла тканина, прикріплена до деревка, тепер для нас цей зруйнований та випалений клапчик землі означав більше, ніж просто безіменна

місцина, якій мусили дати номер, щоби відрізнити її від інших. Більшість із нас були простими хлопцями, які, якби їх запитали про причини війни або про її вищу мету та призначення, відповіли би дуже плутано. І якби хтось сказав їм, що перемога чи поразка в бою за такий незначущий клаптик землі не має жодного значення, вони, мабуть, не змогли б заперечити. Але вони все одно відчували б, що для них ця земля означає більше, ніж суміш вапна й піску, у якій вкоренилися обрубки дерев, більше, ніж просто територія, яку шукають на мапі, щоби вирахувати її площу, — ні, так само і хрест, який багато хто з них носив на шії, для них означав більше, ніж просто кусень заліза з посрібленими краями. В них прокинулись би спогади про важкі переходи та тижні праці, про нічні чергування, під час яких цей клаптик землі вирізнявся у темряві, наче палаюча піч, про день, коли він уперше відкрився перед очима, прихований під хмарами диму. Жодну назву вони не сприймали би так само: як таку, що вогняно-червоним спалахує в пам'яті та описує такі події та відчуття, що під час згадки про них нічого не значитиме жодна окрема деталь — наче в присутності кам'яних гробниць, які збереглися з минулого. Вони відчували би також, що цей перелісок вже тому не може зрівнятися з жодним іншим місцем, що кожен крок, який був зроблений там, мав бути оплачений життям, і ще тому, що велика доля народів втілилася там і була вистраждана долею одиниць. Тому повідомлення, яке принесли останні оборонці Переліска, що вижили, звучало для нас як вирок якихось вищих сил, але такий вирок, якого, попри його жорстокість, не слід соромитися.

Командир батальйону почав диктувати ад'ютанту короткі накази, які записувалися на спеціальних листках і з яких також один був вручений мені. В ньому було доручення доставити людям у другій лінії траншей боеприпаси, а тоді з ротою повернутися до дороги на Ельбінген, щоби відсікти позиції на лівому фланзі. Поки що виключалася хай яка спроба знову відбити Перелісок; у цьому вирі траншей, які почали руйнувати-

ся з усіх сторін, вже треба було міцно триматися за крихітні залишки бійців, щоби не втратити всі позиції остаточно.

Тож знову почався марш через Шлях Пюїсьє, на якому знову лежали мерці, чії обличчя та форма були покриті сірою пилукою, що осіла на них під час обстрілу і всотала в себе їхню кров. Вогонь ще вівся, але вже не у визначених точках для підготовки атаки, але повсюдно, як гроза, що розходиться довгими розкотистими ударами. Тож невдовзі після того, як ми почали рухатися до головної лінії оборони, ми відчули, що Перелісок, чії чорні щогли чітко вирізнялися на тлі палаючого в призахідному небі сонця, більше не належить нам. По всій довжині Шляху Пюїсьє тріскучі розриви куль, які били по укриттях зліва і справа від нас та свистіли над шоломами, засвідчили, що наш виступ помітили. Вони змусили нас перестрибувати короткі повороти, а довгі відкриті ділянки траншеї долати повзком. Групи різких розривів, які щільно йшли слідом за нами і чий звук можна було порівняти з падінням великих дошок, непокоїли чуття ще більше, ніж вогонь артилерії, адже в них відкрито проявлялася воля ворога. Люди, які мусили тягнути за собою ящики з боеприпасами та кулеметами, спричинювали затримку, через яку напруга ще збільшилася. Вже по тому, що ми опинилися під загрозою на єдиному шляху вперед, стало ясно, що наша доля висить на волосині.

Нарешті ми сягнули проміжних позицій, де вже могли випротатися на весь зріст. Нам треба було рухатися дуже тихо, адже ворог міг бути зовсім поруч. Обережно, на широкій відстані один від одного, ми пригнувшись перетнули низьку траншею, у якій, здавалося, дійшла кінця запекла битва за Перелісок. Земля була вкрита уламками снарядів та чорними рифленими кулями. У нішах лежали ящики гранат, із яких більшість була розкидана внаслідок поспішного відступу. Скрізь було видно округлі вирви, випалені начорно: там снаряди розривалися посеред скупчення бійців. Сила цих кавалків заліза, що розліталися навсібіч і від вибуху яких людей підкидало вгору, а

потім, вже безживних, жбурляло на землю, відобразилася на тілах мерців, які лежали довкола там, де по них прийшла смерть. Їхні тіла та обличчя були пошматовані уламками, їхні уніформи були випалені тліючим полум'ям вибухів та почорніли. Обличчя тих, які лежали горілиць, були спотворені, а очі — вирвані, ніби перед якимсь жахливим видовищем, яке вони не могли стерпіти. Переслідувачі були настільки близько, що гранати, які ворог кидав їм через голови, падали в них перед ногами, тож у свої останні секунди вони бачили себе оточеними в палаючому кільці, з якого не було жодного порятунку. Судячи з того, що один із них лежав, стиснувши в руці рукоятку гранати, вони кидали їх на бігу, аби перегородити шлях за собою вогняною завісою — але це не допомогло їм утекти від долі. Там, де лежав останній із них, перед величезною нішею підіймалася гора блискучих латунних гільз. Мабуть, це був кулеметник, який і затримав просування англійців. Звідти він міг спрямовувати вогонь туди, де ті, що атакували, збивалися перед траншеєю в гурт. Смерть зібрала там багатий врожай; замість сірих уніформ це були мерці в хакі, майже всі вони лежали на спині, а їхні обличчя, які немовби втупилися в небо, справляли вже інше враження.

Останні з них лежали під низькою піщаною стіною, як ті, що згрібають руками діти на березі моря. Між їхніми тілами валялися великі й продовгуваті гільзи. Напевно, вони ще оборонялися рушничними гранатами та встигли зробити по одному пострілу, поки їх не повалив град куль із кулемета. На перехресті цієї траншеї з ходом сполучення загинув, мабуть, останнім, офіцер цієї штурмової групи; він ще тримав у руці кольт. У його тілі не було видно жодних поранень, бездоганна уніформа, яка вишукано сиділа на ньому, і шкіряна портупея дивно вирізнялися на тлі непогамовного безпорядку, який оточував його. Він не загубив навіть кашкет, який був на ньому замість шолома. Я схилився над ним і розібрав у сутінках слова «Otago-Rifles» на кокарді. Його очі злобно дивилися прямо на мене, він

ніби вишкірив зуби між посинілими губами. Хоробрий хлопець; певно, він атакував цю траншею, як лев.

Тут аж ніяк не було безпечно. Все виглядало, наче люта стихія раптово замерла, немов вулкан, який тільки що був у розпалі виверження. І дуже важко було повірити, що ці мертві, які щойно були в розквіті сил, тепер лежать тут, наче зачакловані чарівною паличкою, тепер ні про що не думають та не мають більше бажань. Все ж вони є істотами, а не речами, і завжди хочеться кинути навздогін біглий погляд і переконатися, чи вони справді геть безмовно лежать на своїх місцях, ані поворухнувшись. Мовчазним, людиноподібним мешканцям таких місць, які підкорюються зовсім невідомим законам, завжди хочеться приписати якісь приховані та підступні наміри, і ти ніколи не можеш бути певним, чи вони не зможуть їх утілити. Тому не дивуєшся нічому, що б тут не відбулося. Це найтихіші години, коли жах проходить над полем бою.

Праворуч від траншеї завиднів і хід сполучення. Він був глибоким, немов ущелина, і пролягав уздовж обдертої загорожі, яка в минулі часи швидше за все огороджувала пасовище. Нам потрібно було прокрастися вперед ще приблизно на п'ятдесят кроків, щоби дістатися до оборонців, які стерегли цей хід і водночас мали утримувати накидану в поспіху барикаду. Вони перегородили один прохід траншеї колючим дротом і протягнули його уздовж стінок, аби зробити справжній вал поверх крихкої землі. Ця вогнева точка продовжувалася ліворуч і праворуч завдяки кільком постам, які розташовувалися у вирвах на прилеглій території. Важливим опорним пунктом цього завбачливого розташування була також штольня, яка була викопана за кілька кроків позаду барикади і в якій сиділи ті, хто не стояв на постах. Перед нею був складений запас ручних гранат; звідси бійці також брали свіжі боеприпаси. Цей маленький острів був досить добре захищений; як завжди в таких випадках, він будувався навколо однієї рішучої людини. Це був юний фельдфебель, який стояв біля входу до штольні. Я знав його вже кіль-

ка років; коли у Фландрії ми просувалися крізь руїни села Лангемарк, ми йшли поруч, коли він отримав поранення в ногу, тож тепер я був радий бачити його живим. Тут він також проявив себе як гідний супротивник англійського офіцера, що лежав позаду нас на перехресті траншей.

Нам довелося привітатися пошепки, але в цьому пейзажі й так ніби вмирало будь-яке гучне та невимушене слово. За кілька кроків від нас траншею ділила друга барикада, за якою якраз ховалися озброєні люди; бійці зійшлися так близько, що найменша обставина могла стати згубною. Ми повернулися разом до перехрестя, де носії зупинилися, та дали їм вказівки, де треба викласти боеприпаси.

Я дізнався, що Форбек і Кастнер загинули там, де Шлях Пюісьє відходить від Переліска, обидва від кулі в голову, випущеної з піхотної гвинтівки. Я згадав про слова «До зустрічі», які вони прокричали мені навздогін у Переліску ще сьогодні зранку, і почув у відповідь на своє запитання, що їхні тіла залишилися в руках ворога. Завжди охоплює болісне відчуття подиву, коли людей, яких щойно бачив у повному розквіті сил, маєш уявляти тепер як викреслених і погаслих. У це не можеш повірити та дивуєшся безперестанку, що досі думаєш про них, як про живих. Маєш таке відчуття, що чогось не вистачає; здається, що була втрачена якась частка себе, і це відчуття найкраще виражене у словах «немов це була частина мене самого».

— То Ви вважаєте, — запитав я, — що ще зможете тут протриматися?

Він відповів:

— Пане лейтенанте, я маю тільки дванадцять чоловік, але я можу покласти на цих людей — це славні хлопці. Сьогодні ввечері ще зможемо, бо томмі ще не знають цього, але завтра зранку...

Так, рано-вранці можна було чекати лиха, якщо не прийде жодне підкріплення, і скидалося на те, ніби ми доценту самотньо сиділи в цій темній мишоловці. Відчуття покинутості три-

можно зростало та стискало горло. Я прошепотів своєму співрозмовнику, ніби не бажав, аби це почув англійський офіцер, який лежав біля наших ніг:

— Ви вже налагодили зв'язок? Як загалом ситуація?

Він прошепотів у відповідь:

— На Шляху Пюїсьє стоїть ще один взвод із нашої роти, але між нами ще щонайменше п'ятсот кроків. Ходом, який веде ліворуч, я годину тому послав одного чоловіка, який не повернувся назад. Думаю, там більше нічого немає.

Ліворуч? Це ж шлях на Ельбінген. Хороші ж новини нас чекають вночі! Від неясного відчуття надії я запитав іще:

— Не повернувся? Може, він просто залишився з польовою кухнею?

— Ні, ні, це неможливо. Він був вістовим командира роти. Один із найкращих наших хлопців.

Так, так. Один із найкращих хлопців. Прямо тут, на шляху на Ельбінген, який відходив четвертим рукавом від цього перехрестя, немов темні, загрозливі ворота? Не повернувся назад? Так, справді схоже, що той, хто піде тією дорогою, більше не повернеться. Стало вже дотла темно. Як там звучав наш наказ? Повернутися шляхом на Ельбінген та обійти позиції лівим флангом? Мабуть, англійці на шляху думають інакше.

Боеприпаси ми передали, отже, першу частину наказу виконано. Ми домовилися, що всю ніч будемо підтримувати зв'язок і в найгіршому випадку зберемося разом на цьому перехресті. Високо злетіла освітлювальна ракета. Її вистрелили з-за барикади супротивника, але складалося враження, наче це відбулося десь між нами. Вона впала з бризками на огорожу й забарвила дим, який одразу здійнявся, яскравим світлом, чие червоне сяйво виблискувало на сталевих шоломах тісно скупчених поруч із солдатами. Цей самотній нічний блиск шоломів подіяв заспокійливо, справляючи враження залізної, мовчазної варті. На якусь мить оку привиділися сталеві вежі, з яких спадав весь вантаж битви.

Тепер настав час зайнятися справою. Підрозділ мусив розосередитися на широкій відстані, щоб у випадку атаки залишалося місце для кожного і щоб не виникло відразу метушні та штовханнини, за якої в темряві та тісняві окопів було б неможливо врятуватися. Отже, треба було знайти когось достатньо спритного та сміливого від природи, аби вони змогли зайняти перші місця як гренадери, але й позаду мусив іти хтось, хто простежив би за тим, щоб жоден не загубився, щоб рух не затримувався і щоб гранати рівномірно передавалися по ланцюгу наперед. Також слід було призначити тих, хто буде стріляти рушничними гранатами через голови передньої ланки; далі слідували кулеметники. Крім того, треба було подумати про вістових, про те, хто понесе скручені вантажі, ножиці для колючого дроту, сигнальні ракети, ящики з боєприпасами, підсумки з рушничними гранатами та інструменти. Скрізь усі обмінювалися речами, скрізь мінялися місцями в колоні — слід було закрити очі на це й дозволити друзям іти разом, як вони того хотіли; навіть якщо при цьому порушується порядок, завжди важливіше, щоб підходили один одному люди, а не зброя, якою вони споряджені.

Я нарахував заледве п'ятдесят чоловік, які стояли перед входом до траншеї, але вони були просіяні дюжинами битв і звикли до всіх форм війни завдяки багатолітній муштрі. У них більше немає сліпої бравади новачків, натомість їй місце заступили досвід та холоднокрівність, від чого вони були не менш грізною силою. Цей пізній і, можливо, останній виток війни втілювався у фігурі солдата, який переплавився в тиглі та, мабуть, злився воедино з образом Великої Війни. З ударною групою, яка складається з таких чоловіків та має таке озброєння, можна зустріти будь-якого мислимого ворога. Це відчуття заспокоювало.

Отже: вперед! Темні ворота поглинули нас і ми поринули в морок траншеї, де було так темно, що майже не видно було навіть власні руки. Фельдфебель, якого я мав залишити біля його барикади, підтримав нас, через короткі проміжки часу ви-

стрілюючи над траншеєю білі освітлювальні ракети, чие сяйво освітило нам шлях. Повільно, крок за кроком, ми просувалися вперед. Кожен намагався не зачіпати краї траншеї та уникати брязкання заліза. У цьому нам також стали в пригоді оборонці барикади, які, щоби заглушити всі звуки, відкрили вогонь із кулеметів, який одразу ж викликав відповідь із того боку й потягнув за собою глухий звук розривів гранат. Невдовзі після перших кроків нам перегородив шлях небіжчик. Якщо це був відряджений цим шляхом вістовий, то доля прийшла по нього доволі швидко. Одразу за ним поперек траншеї було натягнуто тонку сітку колючого дроту; це означало, що тепер треба йти вдвічі обережніше. Отто, якого я призначив другим гренадером, бережливо перекусив її спеціальними ножицями та загнув вільні кінці назад.

Далі! Знову трапився небіжчик і за ним — низький пагорб, який перегороджував траншею. Один за одним люди передавали команду «Стій!», поки у всіх мороз пробігав поза шкірою. Щось тут було нечисто. Я почув позаду себе важке дихання; тихо дзенькнули дві ручні гранати, які хтось носив на ремні.

Подальші події розгорталися з неймовірною швидкістю. Зовсім біля нас прозвучав приглушений вигук, за яким пішло слідом клацання металу. Тоді через пагорб перелетів якийсь предмет, наче відкинута дерев'яна щепка, і розірвався тієї ж секунди. Одразу ж пролунав багатоголосний дикий крик як із нашого, так і з іншого боку, так що він злився в один звук. Рій палаючих червоним трасуючих куль пронісся в повітрі, щоб променисто розлетітися над нами, так що низьке небо наповнилося іскристими зірками. Ми повитягували гніти з гранат та в поспіхові стали кидати їх вперед, тож розриви злилися в один розлогий удар, від якого траншея затремтіла та її огорнула білосніжна хмара диму. По спіралі у височінь піднялася жовта сигнальна ракета, чия тліюча луска падала на землю, безсумнівно, це був знак для загороджувального вогню англійської артилерії, чий грім поглинула метушня. За та перед нами

залунав вогняний шторм кулеметів, який огорнув нас киплячою накидкою пострілів. Між ними було чути брязкіт гранатометів, який ми іноді відчували, як удар у спину, і їхні снаряди вилітали із дзвоном, неначе монети. Сумки, повні ручних гранат, передавали наперед, і з кожним разом нові снаряди вимальовували дугу над срібною хмарою, щоби розірватися, немов червоні блискавки.

У цьому граді все мало бути знищеним. Ми кинулися слідом за вибухами, у задимлений прорив. За декілька стрибків ми подолали барикаду, за якою, оточені невикористаними ручними гранатами та відкинутими гвинтівками, лежали двоє мертвих англійців. Обидва загинули миттєво. Вони лежали не прямо, а скорчившись, неначе вони просто лягли поспати. Ця картина викликала дику радість, вона підбадьорювала: отже, нам протистоять такі ж істоти з плоті та крові; нас охопив такий настрій, що ми могли б битися навіть із Дияволом. Тож уперед!

Після того, як ми пробили прохід, ми змогли зануритися в траншею, наче в темний коридор. Ми потрапили до рівного відрізка траншеї, що полегшувало нам просування. Її звиви вінчали так багато міцних брустверів, що між одним та іншим постом була відстань не більш як вісім кроків. Ці пости слід було закидати ручними гранатами, і однієї-єдиної було достатньо, щоби розтрощити те, що до того не зачепили уламки. Так що штурм поділився на короткі атаки, під час яких ми ривком заглядали за потужні перегородки брустверів, весь час продовжуючи прямувати далі траншеєю, і на подальшу роботу гранат, які розривалися з оглушливим гриманням і тривалість горіння яких ми вже відчували автоматично, завдяки тисячам тренувань. Ми немов вривалися зі смолоскипом до темної кімнати, у якомусь робочому процесі, який минав беззвучно і впорядковувався тільки короткими вигуками: «Кидай!», «Пішов!», «Гранату!», «Увага!», «Лягай!», «Ще раз!», «Назад!» і «Влучив!». Час від часу з двох чи трьох брустверів у відповідь летіли чорні кульки гранат, які було чітко видно в срібному чаду та які важ-

ливо було відразу помічати, щоб кидатися від них убік пружинистими стрибками. Це була гра снарядів за життя і смерть. У ній не бачиш супротивника, хоча весь час від нього відділяє не більше як двадцять кроків; щонайбільше, можеш розібрати дві чи три тіні, які летять крізь прохід, через яких намагаєшся перекинути гранату, щоб вона відрізала їм шлях для відступу або для того, щоб вони потрапили в тенета своєї загибелі. Англійці мали ручні гранати з дуже малим часом горіння, тож вони не могли кидати їх на ходу, щоб прикрити собі спину, без того, щоб не нашкодити самим собі; у цьому й була наша перевага. Тому ми мали, знявши з гранати запобіжник, ще кілька секунд тримати її в руці, аби розрив настав миттєво після кидка і у ворога не залишалось часу на порятунок. Найбільш небезпечним кидком був такий, коли граната розривається вже в польоті, на висоті людського зросту. Ми називали це шрапнельним кидком, і це справді мало неймовірно чудернацький вигляд, коли в розпалі бою хтось дивився на свою гранату, немов відбиваючи мовчки такт, аби розрахувати час, коли снаряд стане найбільш смертоносним.

Майже за кожним бруствером, до якого ми вривалися, наш погляд, що був спрямований швидше вгору, ніж до землі, натикався на мерців, чия кров струменіла з численних поранень, залишених тонкими й гострими уламками. Це не важка смерть: потужний удар, який віднімає свідомість разом із життям. Але це доста особливе відчуття, коли перестрибуєш через цих небіжчиків, яких ніколи не бачив живими: ніби побачив очікувану відповідь на складне порівняння, з якою подумки погоджуєшся. Недарма ми закинули в темряву смерть, наче гострий рибальський гачок.

Позаду нас теж велася завзята робота. Глухі поштовхи свідчили, що там жбурляли снаряди до штолень, про які ми не мали часу подбати, щоб зробити наш тил безпечним від сюрпризів. У цьому нам теж знадобилися наші навчання. Щоби ми могли роздивитися, на рівномірній дистанції вистрелювалися

сигнальні ракети, і гранатометники стріляли через наші голови. Гранати передавалися з рук у руки, кулемети ми розмістили на позиціях у траншеї. Іноді траплялося так, що хтось позаду, оскаженівши, виривався між гренадерів, не слухався команди і сам-один зачищав кілька брустверів. При цьому він кричав: «Поступися!», ніби проштовхувався через юрбу на ярмарку.

Ця гонитва тривала доволі довго. Можливо, це були лишень декілька хвилин, але вони, немов у якомусь лихоманковому сні, були настільки насичені подіями, що ніхто не міг сказати, скільки насправді минуло часу. До того ж відбувалося знову й знову одне й те саме; кожен бруствер ставив таке саме завдання і це породжувало якусь напружену одноманітність, як під час простої, але страшної гри.

Нарешті зв'язок із супротивником, якого ми в нестямі гнали перед собою, обірвався. Це було вже більш ризиковано, ніж боротьба, в якій ми постійно випереджали втікачів, не даючи їм часу перейти до оборони та переважаючи їх завдяки відчуттю впевненості, що охоплює атакуючого. Тепер ця нитка була розірвана і ми мусили обережно крастися далі, немов у темній будівлі. Освітлювальні ракети згасли; стало тихо, і тільки тепер ми почули, як потужно працює артилерія. Масивний вогонь був десь далеко, адже у штабі супротивника ще не знали, хто став володарем цього відрізка траншеї. Зв'язок на тому боці був так само заплутаний, як і в нас. Вони знали там тільки те, що піхота розпочала бій. Це теж було чути, адже ми були не єдині, хто схопив супротивника за ший. Також і з інших ділянок поля бою доносився тонкий, збуджений тріск гвинтівок, перемішаний із глухими розривами ручних гранат у вузьких траншеях. Позаду й перед нами стояли крики поранених, гучний, монотонний, протяжний зойк, який обривався й поновлювався знову, наче клич, який закликав невідомі сили.

Пройшовши з націленими пістолетами через ряд брустверів, ми побачили, що траншею перегороджувала нова, наспіх споруджена барикада, перед якою вся гра повторилася. Але тут

вже ми були в гіршому становищі; нас привітали таким градом ручних та рушничних гранат, що полум'я замерехтіло перед очима, і ми мусили поспішно відступати. При цьому ті, хто йшли першими, наштотувалися на тих, хто тепер був перед ними, і це спричиняло метушню, про яку, на щастя, не знав ворог, інакше б він влаштував бійню в цьому натовпі, що утворився у вузькій траншеї. Вогонь із гвинтівок вівся наосліп, витягнуті гранати бездумно жбурляли в барикаду, так що розліталася полум'я та земля, сигнальна ракета, немов палаюча змія, прошипіла по землі у нас під ногами. Хтось пробував залізити по стінці та зривався, бо інші повисли в нього на ногах, або падав зверху назад у юрбу.

Нарешті рух назад припинився. Розум заспокоївся і тепер треба було зрозуміти, що відбулося. Попри поспіх, англійці відшукали дуже вигідну позицію. Одразу за їхньою барикадою можна було побачити стінку траншеї, яка перетинала шлях на Ельбінген під прямим кутом. Так що вони цілком могли розгорнути захист у довгий фронт, чия вогнева міць об'єднається з барикадою в одну твердиню. Тому ми мали відійти щонайменше на відстань пострілу рушничною гранатою, аби вони не мали такої переваги. Ми спорудили у двох брустверах барикади, ширину яких можна було подвоїти, якщо закрити прохід. Відстань між обома складала близько тридцяти кроків. Друга барикада слугувала для власного захисту, а перша мала примусити ворога атакувати та хоча б на мить показатися на повен зріст у світлі ракет.

Поки облаштовувалася перша барикада, ми зірвали зі схилу дротяну загороджу та натягнули її поперек траншеї. Тоді ми закріпили в ній декілька зарядів із вибухівкою, від яких тягнулися довгі гніти до другої барикади, і повернулися назад. З вузької ніші в стіні прокопали глибокий окоп, який відходив убік на кілька метрів та в якому розмістилися кулеметники, щоби мати змогу вести фланговий вогонь. Гранатометники розташувалися уздовж траншеї на постах і перед входом до штольні, та

почалася перестрілка гранатами. Оскільки освітлювальних ракет залишилися обмаль, нам довелося покладатися на англійські; проблема освітлення належить до тих, які вирішуються за мовчазною згодою. Тоді я послав двох людей у тил, аби вони зв'язалися з фельдфебелем та взяли в нього ще один гранатомет, який ми бачили на перетині живої загорожі зі шляхом на Ельбінген. Він підсилив би наші позиції, бо тоді ми змогли б із певною влучністю закидувати трьохфунтові снаряди на відстань до двохсот кроків.

Після цього настав час оглянути захоплену траншею. Пости, які розташовувалися далі позаду, теж не можна було залишати незайнятими, адже існувала ймовірність, що траншеї ліворуч та праворуч від нас теж були під контролем англійців. Один бік був у меншій небезпеці, тому що попереду ми натягнули дротяну загорожу, але інший залишався зовсім відкритим, і раптова атака звідти могла стати для нас згубною. Також маленькі траншеї, які відходили вбік від головного шляху та які ми проглянули тільки в поспіхові, тепер слід було перегородити та убезпечити постами. Непевність зростала; з усіх боків чигала небезпека.

Поранених, які не могли йти самі, знесли до укриття великої штольні. Найбільше було поранень від уламків рушничних гранат; значну шкоду заподіяла одна ручна граната, яка розірвалася в юрбі. Ми мали донести товаришів щонайменше до шляху Пюєсьє, адже тут вони були у великій небезпеці, і кожен, хто сам хоч раз був поранений, знав, як сильно хочеться опинитися в безпечному місці, якщо вже нічим не можеш допомогти іншим.

Ми не знали, що трапиться зранку, коли ворог побачить свою перевагу та отримає свіже підкріплення. Перш за все я мав передати повідомлення в тил, аби ніч стала нам у нагоді. Артилерію слід було попередити про нові позиції, а також заповнити в будь-який спосіб великі проміжки, які з'явили між окремими гніздами. Як це треба зробити, ще було неясно. Ця дивна форма боротьби, за якої англійці повільно й сплановано

вгризалися в наші скудні позиції, була взагалі можлива тільки за чисельної переваги та впевненості тих, що атакують. Окремими контрударами тут навряд чи щось зробиш.

Тож я сидів у великій штольні, яку ще наповнював запах диму від вибухів, видряпуючи повідомлення, яке Шмідт, поранений уламком гранати, мав віднести в тил. Більше тут нічого не вдієш, далі можна було тільки чекати. Якщо англійці, як слід було сподіватися, рано-вранці відважаться на другу атаку, тоді, можливо, ми ще зможемо оборонятися, але опинимося немов на острові, оточеному океаном. Тоді, відповідно до обставин, ми зможемо протриматися ще два чи три дні, поки не випарується вода для охолодження кулеметів, не закінчатся боєприпаси і траншея не буде зорана ударами розставлених навколо мінометів та гармат. Таке вже часто траплялося; це аж ніяк не радісна перспектива, але до неї слід бути готовим. Коли раніше ми читали історії про облоги та оборону до останньої людини, ми уявляли це собі зовсім інакше. Але зараз це те саме, тільки це відбувається не так красиво, а дуже самотньо й покинуто. І жодна пташка нас не оспіває, тому що ніхто не зможе розповісти про ці останні та найважчі зусилля, які робляться, поки смерть не внесла свій штандарт до розбитого й розтрошеного відрізка траншеї. Від думки про це мороз пробіг поза шкірою.

Поки що найкраще з того, що можна було зробити, це закурити люльку. Я підпалив її від свічки, яку поставив у ніші в стіні завбачливий Шюддекопф, який під час всіх цих подій супроводжував мене, наче тінь. Тютюн належав комусь із англійців, які тепер склали нам компанію на тих самих позиціях, звідки їх вибили наші снаряди. Судячи з їхніх кокард, тут стояв колоніальний полк, а кілька кроків далі лежали загиблі з Otago-Rifles, з чого випливало, що з нами змагаються потужні сили супротивника.

Навіть якщо після бою знову потрапляєш до затишної квартири, спокійний сон повертається тільки за декілька тижнів. Так що мені не залишалося нічого, окрім як із люлькою в зубах

довго лежати та розглядати стелю. Навколо, там, де вони попадали, точно так само лежали товариші та чекали, поки згори не прозвучить вигук про зміну вартових. Вони загорнулися у свої плащі та відпочивали, лежачи непорушно і не знімаючи шоломів. Тільки очі видавали, що вони ще живі. Ця діра під землею, із тьмяним блиманням світла, викликала відчуття цілковитої самотності. Якесь смертельне сп'яніння спаралізувало простір, що був вирваний із часу і до якого брязкання та стукіт гвинтівок просочувалися, як у глибокий сон. Тіла непорушно лежали на землі, а думки, які здавалися більше не пов'язаними з ними, грали на поверхні, як блискучі срібні риби. Важка втома проявлялася у відчутті, що більше не належиш до всього навколишнього і водночас усе розумієш. Про що можна думати такої миті? Власне, майже й не думаєш, тому що думки, які походять з якоїсь дивної матерії, приходять неначе зовні та заціпають свою гру з виснаженим мозком, ніби мухи, які гудять над небіжчиком. Неможливо забути цей вираз очей, які вдумливо й зосереджено спочивають у своїх западинах над виступами вилиць.

Ще одного разу шум назовні почав розростатися, і це примусило нас вибігти з укриття із гвинтівками в руках. У світанкових сутінках ворог спробував штурмувати барикаду та відкотився назад. Білі хмари від ручних гранат ще пливли над незайнятим відрізком траншеї, на який були спрямовані кулемети. Стрільці стояли непорушно, схилившись над ними, і лише відразу перед насипом лежав вартовий у пошматованій уламками уніформі. Це була звичайна картина барикадної битви, яка часто повторюється багато днів без жодних змін, якщо не рахувати мертвих, чие число повільно збільшується.

А потім прийшов наказ від командування, у якому йшлося про те, що передній край передпілля аж до головної лінії оборони знову відбито і його має зайняти батальйон резерву. Ми могли залишити траншею та повернутися на збірний пункт аж до залізничного насипу. Тепер була якраз найкраща

нагода для цього, адже перші гранати вже знову розривалися десь поблизу.

Становище цілком прояснилося, великий механізм був запущений у дію для нового робочого дня.

Соші

Ми не повернулися на ротацію, поки ще кілька разів не обламали зуби в Переліску. Ми спробували захопити його, без жодної підготовки та не зайнявши, як слід, позиції, і зрештою нашу атаку відбили. Тоді, вже після належної підготовки, ми розгорнули сили в траншеї під загорожею та на Шляху Пюїсьє, щоби піти в наступ разом зі штурмовою ротою нашої дивізії. Ця спроба також була безуспішною. Підрозділ, який просувався через Шлях Пюїсьє, наштотхнувся на закладену вибухівку, а наш, який зупинився в траншеї під загорожею, спочатку зазнав втрат від власної артилерії, а потім був обстріляний та закиданий гранатами перед позиціями роти новозеландців, які, мов зачакловані, з'явилися прямо з землі, так що далеко не всі вийшли вцілілими з цієї бійні. Після цього ми впродовж двох днів утримували якусь бічну траншею, у якій в цей час було більше мерців, ніж живих, аж поки на наше місце не заступив підрозділ зі 164-го полку. Немає часу докладно це описувати, і до того ж це звелось б до нескінченних повторень. Нині ці деталі вже стерлися з пам'яті.

А потім нас справді поміняли. В Аш'є, де ми висадилися, коли вперше прибули до цієї місцини, вже стояли вантажівки, і невдовзі нас чекала така сама поїздка, яка вела крізь спустошені поля битв, зруйновані села та самотні хрести могил. Перед нами лежало непевне майбутнє, адже ми дуже добре знали з досвіду, що повертатися в тил — означає, що попереду чекає велика битва. І що більших втрат зазнав підрозділ, на місце якого призначається цей резерв, то менше триває відпочинок.

Тож на нас не чекали спокійні часи, про що свідчив грім майбутнього великого наступу, який лунав нам услід.

Там, позаду, де безперервно спалахували блискавки, ми залишали також Перелісок 125, чії рештки тепер трощив вогонь нашої артилерії. Спогад про кілька тижнів, які ми провели там, скоро заступлять враження від нових кривавих подій, які йдуть слідом одне за одним дедалі меншими проміжками, наче образи полум'яного сну.

Там не відбувалося нічого значного, якщо порівняти це з великими подіями нашого часу, але для нас та для нашої долі це важило багато. Ми втратили позиції, але навряд нам можна цим дорікнути. Що можна було зробити, було зроблено.

З окопів та траншей відкривається вузький горизонт. Погляд рідко сягає далі, ніж на відстань кидка ручної гранати, але те, що там бачиш, закарбовується у пам'яті. Ось на жахливому тлі стоїть солдат, простий чоловік без імені; на його плечах лежить важкою ношею доля всього світу. Він вглядається у вогняні обрії по той бік фронту — людина та земля в самотній ночі. Я бачив його обличчя під блискучими краями сталевого шолома, коли смерть загрозово виросла перед ним. Я бачив, як він впав; його образ та його заповіт назавжди залишилися в моєму серці.

Feldpostbriefe an die Familie

Ернст Юнгер

**ЛИСТИ З ФРОНТУ
ДО РОДИНИ**

(1915–1918)

---

*З вибраними листами у відповідь батьків
та Фрідріха Георга Юнгера
Впорядкував біограф Ернста Юнгера Гаймо Швільк*

Любі батьки!¹

Я надішлю Вам ще один лист, який сьогодні ввечері збираюся передати з польовою кухнею. Сподіваюся, її не прострілять. Я вже надіслав дві поштові картки та один лист з О.²

Щодо того, як мені тут живеться: два дні були на передовій. Через кожні чотири години чергування по дві години, решту часу мерзли у бліндажах. Стріляли ми зовсім мало, я ледь витратив один магазин. Часом щось свистіло над головою, але це дрібниці. Потім відпочивали два дні у фазаннику³. Це зовсім неушкоджений маєток, який раніше займали французькі артилеристи. Потім знову два дні на передовій. І після цього чотири дні на тилловій позиції в О. Тут ми вдень і вночі міцно окопувалися. Крім цього, були ще шиккування перед сніданком та обідом. Їжі було небагато. Ну і вигляд у нас тепер! До холоду я став майже нечутливим. Тепер, коли заходиш до теплого приміщення, починає зводити ноги.

Мої перші враження від війни мене дещо розчарували. Коли засвистіли перші кулі та гранати, ми всі майже зраділи. Я вже міг спокійно сприймати крики поранених, дивитися на кров та навіть на нутроці (!) вартового на амбразурі. Від гранат наразі загинуло дванадцяттеро чоловік, ще троє поранені. Думаю, що якби я побачив таке ще в Ганновері, я би знепритомнів, але я радий, що мої нерви настільки зміцнилися.

¹ Недатований лист, початок 1915.

² Оранвіль.

³ Мисливський маєток, про який ішлося також у «Сталевих грозах».

Вибухи гранат загалом доволі цікаві. Руммс — ссссссссссс — буммс! Французи стріляють дуже добре, але ще краще англійська важка арта артилерія. Коли відкривають вогонь наші гармати, гримить на тому боці у п'ятьох-шістьох місцях одночасно. Я міг спостерігати в бінокль, як наші снаряди вибухають у селищі. Біля нас знаходяться позиції артилерії, яка має відтягувати на себе ворожий вогонь. Все навколо розбите й розтрощене. Щойно артилеристи дають залп, вони відходять назад. Наш лейтенант, мабуть, уже оглух від постійних вибухів; одного разу йому під ноги впав снаряд, що не розірвався.

Вчора ми з товаришами стояли на спостережному посту, до якого від окопів приблизно на 100 метрів веде вузький хід сполучення. За 50 метрів від нас лежали трупи французів, убитих під час останньої атаки. Це було дуже дивно, розглядати цих мерців у червоних штанах та синіх шинелях. Обличчя здавалися майже почорнілими, наче я дивлюсь у темне скло. Взагалі ці тіла лежать у полі вже з місяць. Спочатку вони лежали дуже щільно, згодом ми, по ночах, почали закопувати тих, що були ближче до нас. Деякі тільки почали розкладатися. Коли я дивився на них, хтось вистрілив у наш бік, наче зблизка. Я не міг відмовити собі в задоволенні вистрелити у відповідь.

Як Ваші справи? Будь ласка, напишіть мені найближчим часом. Що мені потрібно передусім, я вже написав: ніж, тютюн, цигарки, цукерки, шоколад, шкарпетки, сорочка, сало та якесь м'ясо або сало в банках.

У поспіху,

Ернст

Любі батьки!⁴

Дякую за посилку з тютюном і салом, яку Ви надіслали. Чекаю на лист із розповіддю, як там вдома. Зараз життя тут здається мені цілком стерпним, у перші дні я ще не бачив нічого осо-

⁴ Недатований лист, приблизно 6–8 січня 1915 року.

бливого, але тепер усе гаразд. Апетит колишнього легіонера виріс до нових масштабів, тому прошу вас надіслати ще щось до хліба. Сало й бекон ми отримуємо тут досить часто, а ось щось на кшталт ковбаси, якісь солодощі та шоколад дуже добре рятують від нудьги на чергуваннях. Коли ми чергуємо в окопах, то стоїмо там цілу ніч, поспати можна лише 2 години. У такі миті маємо багато часу на роздуми, здебільшого про те, що буде далі, й тоді починаєш справді цінувати переваги затишного життя із ліжком, їжею, книжками і т. д. Коли проминаєш цих непохованих мерців або мусиш стояти на посту біля чиєїсь ноги, яка стирчить із землі (!), починаєш думати про те, коли вже настане мир. Але все одно кожен із нас більше зрадив би бадьорому наступу, ніж нудній позиційній війні в цих норах.

Надішліть мені, будь ласка, декілька брошур видавництва «Реклам» із серії «Ким би мені стати?», наприклад, «Лікар» або «Юрист». Ви зауважили, напевне, що мої погляди знову змінилися. А ще мені дуже бракує тут колекції жуків, без якої мені взагалі важко.

Поблизу нас, здається, були потужні бої, всю ніч ми слухали грім канонад. Зранку ми повернулися на спокійні позиції, де можна було нормально виспатися. Скоро прийде польова кухня, якою я збираюся передати лист, тому мушу закінчити його швидше, ніж насправді хотів би.

З найкращими побажаннями,
надсилає Вам
Ваш Ернст

NB Ваші посилки приносять більше радості, ніж Ви можете уявити вдома. Передавайте усім вітання, Маєру також. Він же ще там?⁵

⁵ Роберт Маєр був садівником у маєтку Юнгерів у Рейбурзі. Влітку 1915-го його призвали у військо.

26.I.15

Любі батьки!

Як у Вас справи? Я вже отримав 7–8 посилок. Тютюн і сало у нас вже є. Бракує завжди ковбаси та солодошів, які тут смакують, немов у раю. У мене тут є товариш, який також отримав багато посилок і з яким ми всім ділимося. Останні дні ми обидва жили в затишній землянці на тилових позиціях. Він отримав із посилкою добру гусячу грудку, яку ми з'їли. Сьогодні ми повернулися на передову, й у нас є ще 3 палки ковбаси, які Ви послали. Ночі зараз дуже холодні, але це все одно краще, ніж дощ, від якого ніде сховатися. Тут бухкає безперервно, біля мене пролітають уламки і німецьких, і французьких гранат, але на це вже не звертаєш увагу. Щотижня через ці уламки один чи двоє з батальйону отримують досадні подряпини. Загалом, наше життя тут доволі стерпне, хоча кожен сподівається на мир. Наші позиції мені здаються неприступними, і так вважає кожен, хто бачив ці міномети, гармати, мортири, кулемети і т. д. Вони могли б нас викурити звідси хіба що мінами, але наряд чи їм вдасться так легко це зробити.

Як справи вдома? Ви вже забивали худобу? Надішліть, будь ласка, якусь вирізку. Ганс Рабе також надіслав мені випічку. Шоколад теж завжди смакує, а ще цукерки або праліни. До речі, як там саджанці шпергелю?

Надсилає Вам цей лист із сердечними вітаннями
Ваш Ернст

29.I.15

Любі батьки!

Як у Вас справи? Ваші посилки приходять тепер часто та дуже мені допомагають. Зараз тут справді холодно, особливо вночі, але все ж таки це краще, ніж клятві дощі.

Якщо хтось хоче зробити ковток кави, треба спершу сховати флягу на грудях під шинеллю. Їжа замерзає просто в мисках. День народження кайзера ми відсвяткували в окопах; о 12-й

ночі ми привітали французів 3 потужними залпами і трикратним «ура!». Увечері ми відслужили молебень за 200 метрів від ворога та співали «Хай святиться корона переможця». Ночі тепер уже коротші, хоча 14-годинна вахта в темряві все одно здається нескінченною. Часто доводиться проводити 3 ночі поспіль зовсім без сну або спати найбільше 2 години. Окопна служба, мабуть, найбільше виснажує. Часто ми лежимо на відстані за 80 метрів від ворога, так що добре чути його передні пости. Після чергування стаєш таким нервовим, що можеш накричати на кращого друга через якісь дрібниці.

Я намагаюся завжди триматися в доброму гуморі, а коли стає важко, мені допомагає призвичаїтися досвід Легіону. Перед нічними чергуваннями я завжди готую собі добрий напій з лікеру та цукру. Він чудово допомагає ногам, просто відмінний трунок. Якщо будете надсилати шнапс, надішліть, будь ласка, й цукор також. Декілька днів тому щонайменше 10 чоловік пішли під трибунал і були відправлені до в'язниці на 10 років через те, що спали на посту. Так що це зовсім не легка справа. Бідні хлопці.

Оріон — мій друг, навряд чи знайдеться сузір'я гарніше. Солодощі та дрібні смаколики, наприклад, мед і праліни, тут смакували би просто шикарно.

Зараз я цілком здоровий і в доброму гуморі; тільки от пропалив шинель, так що тепер ходжу у рваній. Прання кожні 10 днів. Вошей тут дуже багато, але в мене немає. Найближчим часом напишу більше.

Найкращі вітання всім
Ернст

6.II.1915

Любі батьки!

По-перше, я тимчасово здихався улюблених окопів. Наша рота тепер займає позиції приблизно за 20 кілометрів від фронту і ми живемо тут, як у казармі. З одного боку я би краще був на передовій, з іншого — тут можна відпочити і, перш за все,

сон! Незабаром ми знову повернемося на фронт, і, сподіваюся, у нас знову буде пара яскравих боїв. В один з останніх днів я майже догрався. Я стояв на позиції біля струмка, поза укриттям, і мене помітили. Перші 5 пострілів були спрямовані в мій бік. Потім звідти показався патруль та не дорахувався одного бійця. Після цього ми з товаришем побігли до наших окопів. Раптом над нами розірвалося три снаряди зі шрапнеллю. Так швидко я ще ніколи не падав, це було тієї самої миті. Уламки та земля розліталися у мене над головою так близько, що мені хотілося заритися в землю.

Щодо посади штандарт-юнкера мені й досі мало відомо. За можливості я запитаю про це нашого лейтенанта. Мені здається, що це такі типи, які під час боїв лиш тягають знамена, а в спокійний час задирають носи. У їхніх підрозділах їх цінують дуже мало, і я теж не люблю цих паразитів, навіть якщо вони мають добрий вишкіл. За місяць в окопах я в цьому тільки ще більше переконався.

Я зауважив щойно, як повільно якесь відчуття доходить до кінчиків пальців. Мені здається, біль у колінах або плечах — це ще не так кепсько, але тут він спіткає кожного, і дехто переносить його геть погано. У цьому селі наш підрозділ розквартировано у місцевій школі. Також ми рекувізували трохи меблів. Я читаю в місцевій бібліотеці. Як завжди, все пограбовано й розкидано. Скоро напишу більше.

Дякую за Ваші посилки.

Найкращі вітання

Ваш Ернст

19.II.15

Любі батьки!

Ви отримали поштову картку від мене? Моя адреса тепер: доброволець Юнгер штаб рекрутів 19-та дивізія, інспекція 7, Рекуванс. Коли я отримав лист від тата, я спитав щодо посади штандарт-юнкера в мого лейтенанта, а потім у командира пол-

ку, майора фон Опена. Лейтенант запросив мене на каву, і, мабуть, я справив добре враження на командира полку, адже він сказав, що подивиться, що може для мене зробити, бо в полку вже є 30 штандарт-юнкерів. Напевно, він хоче спершу розпитати про мене; сподіваюся, що він отримає хорошу інформацію, бо хто знає, у кого він питатиме. Поки що головним наслідком було те, що я разом із ще кількома людьми з батальйону був рекомендований на офіцерські курси. Ці курси мають мету постачати кращі кадри на позиції офіцерів та офіцерів запасу. Здається, тут мені справді пощастило. Тепер у нас більше роботи, ніж на фронті чи тим паче в тилу, але хороший настрій робить будь-яку службу приємнішою. Ми живемо в маленькому селянському будинку вчотирьох: юрист, студент-математик, художник-німець, який народився в Римі, і я. Нашого лейтенанта звати Хоппе, він із Ганновера, може, Ви його знаєте?

Надішліть, будь ласка: армійський статут, гуталін, набір щіток, солодощі, сало, какао, алкоголь та цукор, але, будь ласка, якнайшвидше. Реквізувати будь-що німецьким солдатам тут суворо заборонено. Постійно чути грім канонад, але дуже далеко. Позиції, які ми займаємо, були нещодавно відбиті. Прямо зараз ми сидимо після вечері навколо комина. На вечерю ми смажили картоплю, яку купуємо в місцевих селянок за дуже дорогими цінами. Як справи вдома? Наступного разу напишу більше. Пишіть мені на адресу:

Доброволець Е.Ю., Офіцерські курси 19 дивізії піхоти, 7 інспекція, Рекувранс

Надішліть, будь ласка, 20 марок — завжди доводиться домовлятися із інспекцією

[чиясь приписка: Рекувранс]

Поштова картка: Польова пошта № 80 4/13

До родини

Док. Е. Юнгеру

місто Рейбург, округ Ганновер

26.II

Любі батьки!

Я сиджу тут зовсім безтурботно та сподіваюся за 2–3 тижні повернутися на фронт. Сьогодні я отримав дуже милі посилки від багатьох знайомих, серед них — пан Вале і пані Берендс. Якщо фрау Берендс ще не отримала поштову картку, передавайте їй, будь ласка, найкращі вітання від мене. Я добре відновився та навіть погладшав. Сподіваюся, що ця війна подарує мені нарешті справжній бій, після чого, як на мене, можна вже й укласти мир. Надішліть, будь ласка, декілька сигар, як оті ароматні в пані Берендс; коньяк я вже випив, нехай і неохоче.

Чекайте листа. Найкращі вітання,
Ваш Ернст

4.III

Любі батьки!

Дякую за гуталін, лікер та ковбасу з Вашої посилки. Від Райнгардта поки не прийшло нічого, як і від пані Берендс. Вона вже отримала поштову картку? Я дізнався, що за кілька днів після мого від'їзду мій батальйон прийняв бій, наш лейтенант та командир полку загинули, щодо інших загиблих поки нічого не відомо, але їх має бути багато. З моїми документами вже все гаразд. За два тижні, ймовірно, ми повертаємося на фронт. Ці курси не замінять справжнього наступу. В наступному листі більше. Надішліть, будь ласка, те, що завжди, і ще трохи грошей. Ви надсилали статут і порядок польової служби? На жаль, іноді посилки не доходять.

Із найкращими побажаннями
Ваш Ернст

6.III

Любі батьки!

Дякую за листи й посилки. Дуже бракує лише статуту і порядку служби. Тут я більше не залишатимусь, бо скоро з нашо-

го полку пошлють по нас; здається, він зазнав великих втрат. Мій покровитель, лейтенант Брамс, теж загинув, як і командир полку, загалом ми втратили 13 офіцерів. Я дуже хочу знову приєднатися до полку, все ж у тилловій службі немає нічого почесного.

Найкращі побажання від Ернста

Поштова картка: Польова пошта №80 6/3

До родини

Док. Е. Юнгера

місто Рейбург (округ Ганновер)

6. III

Любі батьки!

Як справи вдома? Я залишив полк рівно за 3 дні до битви. У моїй роті це матиме кепський вигляд. Тим часом тут все триває так само спокійно та безтурботно. 15-го числа наші курси мають закінчитися, навчилися ми небагато, мабуть, нас ганятимуть вже в нашому полку або в тому, що від нього залишилося. Кайзер збирається висловити полку свою подяку. Ви отримали поштову картку? Я надіслав її одночасно з листом.

Найкращі побажання Ернст

Поштова картка: К.Д. Польова пошта №80 10/3

До родини

Док. Е. Юнгера

у місто Рейбург (округ Ганновер)

9. III

Любі батьки!

Як Ваші справи? Ви вже чули про величезні подвиги нашого полку? Як каже С.М., жоден інший полк на Східному та Західному фронтах не проявив такого героїзму. Батьки Брінкманна пишуть мені, що їхній син загубився, а Вале тим часом спокійно сидить собі в Брюсселі. Я не думаю, що ця війна затягнеться ще на два роки; шойно потеплішає, ми здійснимо наступ, як

Блюхер. Скоро ми знову будемо сумувати за цими посиденьками на дерев'яних ящиках.

Із найкращими вітаннями, Ваш Ернст

11. III

Любі батьки!

Дякую за посилки та 10 марок! Зараз у нас холодно, може, навіть холодніше, ніж у січні, ми замерзаємо на наших солом'яних матрацах. Із розмов я дізнався, що наш полк має скоро висуватися на місце 74-го, це досить непогані, хіба що трохи небезпечніші окопні позиції. Хоча тепер ніби кажуть, що це неправда. Ще ми думаємо, що на П'ятдесятницю вогонь буде призупинено. Як мені розповіли приятелі з 2-го полку, окопи на передовій переповнені трупами загиблих, до того ж було розстріляно ще 500 полонених англійців. Думаю, що мені ще випаде нагода взяти участь у битві, з якої би сторони не почався наступ. Загалом, життя тут можна терпіти. Особливо добре було днями, коли полковник зумів дістати пиво. До 11-ї години всі вже сп'яніли, і все навколо стало нагадувати маленьке університетське містечко. Офіцери геть розійшлися, новопризначені полковник та комендант, які мали досить кумедний вигляд, заходили до штабу, шукаючи шнапс. В цілому, все пройшло досить мирно, тільки полковник зауважив, що по 3 чарки шнапсу — це надто мало. Тут ми зовсім не чуємо розривів і свисту снарядів, які на фронті звучали цілодобово, тільки нерозбірливе глухе бухкання десь дуже далеко. Позавчора нас відвідав бригадний генерал, а 22-го до нас приїде Емміх⁶. Так що курси займуть дещо більше часу, ніж ми думали спочатку. Що війна триватиме тільки два роки, як писав тато, мені не віриться. Рекрути 95-го року народження, які добре себе показали, уже на фронті. Так що навряд чи ми скоро побачимо мир,

⁶ Генерал Отто фон Емміх (1848–1915), командуючий 10-м армійським корпусом.

і тато з його рушницею теж може опинитися в окопах: він уже був би там, якби його призвали. Привіт усім вдома!

Найкращі побажання
надсилає Ваш Ернст

15.III

Любі батьки!

Як Ваші справи? Фріц уже відбув свій призов?⁷ Чому б йому не піти до Лютеркірхе⁸ і, до речі, що Ви думаєте про Детмольд? Детмольд — доволі поетична місцина, хоча там і повно обивателів.

22-го числа нас ще раз відвідає Емміх, після чого курси закінчатся, мабуть, якраз до мого Дня народження. Зараз я отримав звістки про загибель ще кількох хороших хлопців, із якими ми чимало годин провели разом на постах.

Увечері, коли я вже лягав, надійшов наказ: «Повна бойова готовність!». О 6-й годині ми вийшли маршем у повному спорядженні, потім за кілька годин повернулися.

Від моєї Моеї рота на фронті втратила 2/3 складу, з самого початку нас було 115 чоловік без командного складу. У списку втрат зазначено 80. Замість рядових, які вибули, вже набрали нових. З цих 80 всі, мабуть, загинули.

Тут подекують про те, що нас відправлять до Росії, це було би цікаво, але малоймовірно. Я пишу це в неділю. Позавчора знову була спільна п'ятіка, на якій спустошили чимало пляшок.

Крім цього, в багатьох тут уже воші. Ганс Рабе надіслав мені *pulvis contra insecta*⁹. Я вже чверть року щоразу під час зміни сорочки відчуваю, як свербить шкіра. Це по всіх швах форми вшитий чорний ярлик, який не віддерти. Мої устілки теж поступово стають негожими.

На фронті, здається, буде багато турбот, останній обстріл був не так давно. До того ж я ще маю заслужити Залізний Хрест,

⁷ Однорічна строкова служба.

⁸ Лютеркірхе — училище в Гамельні, яке також відвідував Ернст Юнгер.

⁹ Засіб проти комах.

хоча тепер, здається, він є в кожного кучера. Нещодавно я прочитав, що один водій отримав цю нагороду, «тому що він відвіз свого друг майора аж до передніх окопів». На фронті ми захищали позиції за 50 метрів від ворога. Але що є, то є.

Сьогодні знову велике гуляння, Рекувранс буде здивований.
З найкращими вітаннями,
Ваш Ернст

20.III

Любі батьки!

Дякую за книжки, які Ви надіслали. В нас усе без змін, ми залишаємося тут трохи довше; подекують, що нас навіть відправлять до Росії. Але поки все йде, як раніше, і мало що змінюється. Наш полковник та місцевий комендант сидять уже всім у печінках через постійні грошові стягнення, безкінечні зауваження і так далі. Загалом, наша так звана «вседозволеність» тут — це просто смішно. Позавчора вночі полковник, знов на підпитку, став перед вартовим постом і крикнув на допомогу. Коли вартові вибігли, він наклав на всіх арешт на 3 дні, а потім забив пожежну тривогу. Серед ночі всі повставали та мусили носити воду й виливати її на ворота. Кожен, на кого він натрапляв, зупинявся та отримував свій 3-денний арешт: «Тобі те саме, друже, тобі те саме». Це все більше нагадує якусь комедію. На цій війні п'ятики скрізь даються взнаки. Мої товариші встигли взяти Перт, отримали Залізні Хрести; з наших курсів трое повернулося назад у полк — і їм нічого не було. На війні, виявляється, теж можна хотіти на війну. Це звучить смішно, але всі хочуть назад в окопи. Якщо все затягнеться, я би радив тату все-таки використати його зв'язки. Я розмовляв із артилеристами, які від ревматизму стали майже кривими. Ревматизм, як на мене, це найгірша річ на цій війні, адже це хвороба, знайома кожному. Рабе та пані Вале знову щось мені надіслали. Від моїх товаришів жодної звістки, рота зараз майже повністю складається з новачків. Мої найкращі вітання Фріцу. Не-

хай якось приведе до ладу мою колекцію жуків, перш за все з Мадена.

Найкращі вітання надсилає
Ваш Ернст

3.IV.15

Любі батьки!

Найкращі вітання до Великодня та до Дня народження тата. Ви отримали поштову картку та лист від мене? Після того мене зовсім раптово відкликали назад із курсів до полку (!), так що тепер я сиджу тут у Фландрії та шукаю можливості проявити зухвальство. Я хочу вгамувати мою досі непогамовну жагу до битви у яскравому бою, після чого вже можна буде думати і про майбутнє. Ми, троє випускників офіцерських курсів, тепер відчули, що в полку досить мало шансів на підвищення. На жаль, наші курси були перервані на середині, але, мабуть, ми були більше потрібні тут. Щойно з'явиться можливість перейти в резерв, ми це зробимо. А поки найкраще, до чого можна вдатися, це взяти участь у бойових діях, це завжди залишає свій відбиток, і крім того, це досить цікаво, в кожному разі цікавіше, ніж гарнізонна служба.

На святкуванні мого Дня народження я зустрів двох хлопців з Вунсторфа, які принесли три пляшки яблучного шампанського. Життя в нашій роті зараз набагато жвавіше. У страшній битві при Перті добровольці продемонстрували, що вони здатні на більше, ніж усі інші підрозділи, які вихвалялися раніше. Крім того, ми тепер належимо, так би мовити, до кола «старих вояків», що прирівняло нас до старших підрозділів. Що з нами буде далі, ми поки що не знаємо, мені здається, що нас відправлять або на Іпр, або до Росії (!). Сьогодні була Страсна П'ятниця, єдиний день, вільний від служби. Вчора в мене був своєрідний ювілей — чверть року польової служби; скоро також буде вже півроку, як я став солдатом. Сьогодні ми з Пріпке досить непогано прогулялися. Ми з ним проходили вишкіл і

майже весь час служили разом; часто ми підбадьорювали й підтримували один одного. Тут до мене дуже приязно ставиться подружжя шинкарів, завдяки яким я вдосконалюю свою французьку. Мені дозволяється завжди приходити й платити тільки тоді, коли в мене є гроші. Із чоловіком ми завжди збуваємо вечори за розмовами. Стосунки з місцевим населенням тут у всіх добрі, тільки священники здаються незадоволеними, бо вони все ніяк не заспокоються. Так звані «реквізиції» та «збори» тут суворо заборонені. До Бельгії та її населення, здається, ставляться як до німців. Завтра 65 чоловік із роти відправляють на лікування від вошей; дякувати Богу, в мене їх немає; спасибі мої охайності та посилці від Ганса Рабе. Війна, згідно з моєю останньою теорією, триватиме до середини літа, коли її завершенням стане епідемія чуми або холери.

Моя адреса тепер така:

Доброволець Е.Ю., III дивізія піхоти, 221-та бригада піхоти, фузілерський полк 73, III батальйон, 9 рота

Найкращі вітання всім удома

Ваш Ернст

Поштова картка [Поштовий штампель: ... Польова пошта III дивізії піхоти. 9.4.15]

До родини

Доктору Е. Юнгеру

Місто Рейбург (округ Ганновер)

Ім'я відправника: Доброволець Е. Юнгер

Армійський корпус, дивізія, полк, батальйон, рота, взвод:
фузілерський полк 73, III батальйон, 9 рота

8.IV

Любі батьки!

Як Ваші справи? Мої привітання із Днем народження прийшли вчасно? Надішліть мені, будь ласка, адреси Фріца й Ханни; тепер, коли брат і сестра теж залишили батьківський дім, було би чудово залишатися на зв'язку з ними. У нас тут незнач-

ні побоювання через те, що в роті тепер має бути до 300 чоловік. Мабуть, ми всі ще раз поїдемо на полігон у Бельгію, щоб навчитися використовувати 88-каліберні гармати та відпрацювати ще раз тактику бою у складі підрозділу. Після цього ми на решті покажемо англійцям, чого навчилися. Мені здається, в Бельгії зараз повно наших підрозділів.

Зараз ми постійно чуємо канонаду десь на віддалі. Зате тут немає літаків, які ми бачили в небі Базанкура та Оранвілля.

Надішліть мені, будь ласка, пару підтяжок та сіру краватку. А ще кнопки та трохи смаковитих сигар. Деяким хлопцям надсилають час від часу банки з тушкованкою та ін., все це дуже смачно. Мамин лист я отримав сьогодні учора. Ви виписали газету? А ще мені дуже потрібна настільна лампа. Крім цього, нічого нового.

Найкращі вітання
від Вашого Ернста

(III. I[D], 221. I B, Füs Reg 73, 3. Bat., 9. Komp)

[Телеграма]

Отримано 28.4.1915 о 12.26

Доктору Юнгеру, місто Рейбург

Телеграма з Гайдельбергу

Надіслано 28/4 о 10.40

Легко поранений під Комбре¹⁰. Вишліть трохи грошей і книжок

Юнгер Гайдельберг

Лазарет Ландгаузуле

[чиясь приписка:] Доброволець Юнгер

ГАЙДЕЛЬБЕРГ

Лазарет Ландгаузуле

Мама приїде завтра ввечері

Юнгер

¹⁰ У битві при Лез Епарж, південніше від Вердена, Юнгера вперше було поранено. Уламок гранати влучив йому в стегно. Поранення викликало шокову реакцію, що він пізніше описав у книзі «У сталевих грозах».

29.4

Любі батьки!

Швидше за все Ви вже отримали мою телеграму. Я надіслав її на випадок, якщо Ви раптово отримаєте повідомлення з полку, що я зник безвісті або навіть помер. Зі мною все добре; я знову маю якесь дурнувате везіння. Ми спробували під щільним вогнем прорватися через ліс до укріплень Комбре. Я стояв із одним сержантом в укритті, але раптом праворуч і ліворуч загриміло, і нас почало кидати на всі боки від вибухових хвиль. Нарешті я відчув удар та помітив, що мене поранило в ліве стегно, бо з нього до чобіт стікала кров.

Я ще зміг дістатися до бліндажа санітарів, там мене перев'язали, а наступного дня я вже сидів у потязі, який приїхав прямо до Гайдельберга. Потім я зауважив, що уламок гранати пройшов через шкіряний гаманець у мене на поясі, якби його не було — він пройшов би до кістки. Щонайменше за 14 днів мене відправлять звідси до Ганновера, до батальйону резерву. Таким чином ми з вами побачимось знову навіть раніше, ніж я собі уявляв. Загалом, я почуваю себе добре і вже навіть накульгую навколо тутешнього подвір'я під доглядом милих гайдельберзьких медсестер. Коли мене діставали з потяга, гайдельбержці вигукували: «Цей ще й посміхається!».

Погода тут гарна, вишневі дерева вже розквітають. Насправді я маю розповісти ще купу всього. Ваш бінокль я ретельно бережу, а ось револьвер десь загубився.

З найкращими побажаннями,
ваш Ернст.

(Доброволець Юнгер. Гайдельберзький лазарет резерву)

Детмольд, 30 квітня 1915
Інтернат Леопольдінум

Любий Ернсте!

Я отримав Твою поштову картку від 21-го квітня. Потім прийшов лист від тата, який мене страшенно налякав. Та мене заспокоїло те, що Твоє поранення не серйозне і що Ти скоро знову станеш на ноги. У Гайдельберзі Ти маєш добре відпочити. До речі, якщо Ти ще не отримав листа від батьків, мама скоро буде в тебе. Як у вас погода? Така ж гарна, як і тут, у Тевтобурзькому лісі? (...)

Нас неймовірно розкидало по країні, Ханна у Дрездені, Ти в Гайдельберзі, тато й мама в Рейбурзі, Вольфганг та Ганс у Вунсторфі, а я в Детмольді. Бажаю Тобі всього найкращого і сподіваюся, що Ти скоро одужаєш та отримаєш відпустку.

Твій Фріц

Любі батьки!

Від сьогодні, з 1-ї пообіддя, я перебуваю у Дьоберітці. Від завтра починається служба. Загалом, здається, що тут все не так суворо, як я думав. До речі, тут всі носять запасний комплект форми, якби я знав, то теж взяв би його з собою. До того ж у нього обов'язково мають входити жовті шкіряні гетри. Ми, штандарт-юнкери, живемо окремо, харчуємося в місцевій їдальні. У самому таборі це досить дорого. Надішліть мені, будь ласка, якомога швидше мою форму, взуття, портулею, кашкет, носовички. Краще буде надіслати їх у моїй валізі, тут такі майже у всіх. Перевірте, чи надягнутий вже комірець. Якщо Ви надішлете валізу поштою як продукти, що швидко псуються, то вона надійде сюди дуже швидко. Буде ще дуже добре, якщо Ви покладете туди щось на кшталт варення або ковбасу, бо тут це все дуже дороге. Моя адреса така: штандарт-юнкер Юнгер, вишкільні курси, Берлін, Дьоберітц, 5-та рота¹¹.

¹¹ Після двох тижнів лазарета в Гайдельберзі та відпустки, проведеної в Рейбурзі, Юнгер поступив на офіцерські курси, які тривали 8 тижнів та відбувалися в Дьоберітці під Берліном. 12 серпня він отримав звання штандарт-юнкера (сержанта), а 8 вересня — фенріха (старшини).

Щойно щось зміниться, я одразу напишу
Найкращі привітання, Ваш Ернст

29. VI

Любі батьки!

Сьогодні нас поділили на підрозділи, після чого я мав заповнити анкету. У нашій роті зібрали людей з усіх полків. Підвищення буде відбуватися під час курсів. Так чи інакше, приблизно половина з нас уже прибули сюди в чині сержанта або ефрейтора. За результатами курсів можна отримати чин сержанта, чин старшини — уже в самому полку.

Поки ми разом із медиками їмо тут за власні кошти. У казармах нас годують сніданком; обідаємо ми в сержантській їдальні, а неділями — в офіцерській, за що маємо платити щомісяця. Вечеряти можна в їдальні для рядових, годують там досить непогано. Ця їдальня розміщується в досить великій казармі для рядових і юнкерів. Заходити можна тільки в білих рукавичках, так що дуже прошу надіслати їх і форму якнайшвидше.

Ми живемо тут разом із гвардійцями та кавалеристами, з яких чимало вихідців з відомих родів. Нашою ротою командує схожий на такого собі феодала баварський полковник, який сьогодні дуже детально розповідав нам про дисципліну. Зокрема про те, що штандарт-юнкеру не можна проходити через табір зі шматком хліба в руці, те саме стосується й медиків. Також в анкеті було йшлося про внесок, який платять у Дьоберітці. Максимальна сума — 110 марок. Я написав: 100. Але не впевнений, що таке їх влаштує. Хоча в анкеті сусіда я прочитав: 90 марок.

Служба обіцяє бути суворою. Надішліть, будь ласка, рушник, а ще сорочку, носовички й портупею. Якби тільки я взяв із собою кишенькові гроші! Саме зараз я йтиму обідати. Сьогодні на обід суп, нарізка зі свинини, овочі та компот.

Як справи в Рейбурзі? Передавайте, будь ласка, привіт усім.
Найкращі вітання
від Вашого Ернста

Адреса: штандарт-юнкер Е. Юнгер; вишкільний центр Дьоберітц під Берліном. Курси для сержантів та кандидатів; 5 рота, 4 казарма

30.VI.15

Любі батьки!

Що нового в Рейбурзі? Учора нас запитували, хто вже був на передовій і не отримав чин ефрейтора. Тож на початку наступного тижня має відбутися це підвищення. Ми завершимо курси, швидше за все, як сержанти, а потім у полку нас буде підвищено до старшин і тоді ми повернемося на передову. Загалом, тут досить непогано, єдине, що мене непокоїть, це те, що аж до сьогодні я отримую мої речі доволі нерегулярно. За 14 днів у неділю я, ймовірно, отримаю вихідний та поїду в Берлін подивитися на виставку з акваріумом.

За обідом ми п'ємо тут пиво, лише в офіцерській їдальні по неділях — вино. Плата за їжу — 1,50 в день.

Наша їдальня, де я зараз пишу цей лист, обставлена доволі затишно. Сподіваюся, моє перше підвищення відбудеться десь за два тижні, так що нарешті закон підлоги буде порушено.

Тут також є багато полонених, із якими, на жаль, не дозволяється розмовляти.

Як довго йде до Вас пошта?

Найкращі вітання
від Вашого Ернста

5.VII.15

Любі батьки!

Як у Вас справи? Дякую за обидві посилки та 50 марок. Ще не завадив би тут бінокль, тому що скоро мені доведеться вести взвод у бій, так що мати хорошу оптику просто необхідно. Ще буду дуже вдячний за банку варення. Але цього разу, якщо можна, вже інший сорт. Погода тут дуже спекотна, чергування тривають довго, але це дрібниці. Вчора, в неділю, у мене

був вихідний, і я прогулявся прекрасним Бранденбургом до району Фінкенкруг, випив там кави й повечеряв із крüşоном. Бути на самоті наче й непогано, але все одно мені доводилося постійно протискатися крізь натовпи берлінців. До речі, той, хто вигадав приказку «Із громами й блискавицями // Зробив Бог пустку з Дьоберітца», навряд чи любив природу. Бо мені наші бранденбурзькі сосни, пісок, вереск та озерний пейзаж здаються неймовірними. Мене тішить те, що наступну неділю я проведу в Берліні, хоча я збираюся майже весь день дивитися на акваріум. Напишіть мені, якими вулицями там краще прогулятися, де можна пообідати та випити кави. У Вас немає нової мапи міста? Де знаходиться цей акваріум? Дивізійний священник попереджав нас елейними словами про берлінський Молох, тому до дев'ятої ми мусимо повертатися назад у Дьоберітц. Ті, хто служать зі мною, здебільшого молодші за мене, здебільшого це офіцерські синки із товстими пиками, при грошах і без жодних знань; деякі з них уже завалили іспит на чин фенріха. Тих, у кого є вища освіта, теж небагато, іспити на чин фенріха зараз може скласти кожен розумний випускник середньої школи. Все одно тут процвітає панібратство. До того ж товаришність цих людей проявляється тільки в посиденьках у їдальні, пиятиках та набиванні шлунку, тому я мало з ким тут зійшовся. Коли я сиджу біля них, то намагаюся розмовляти ще в десять разів фамільярніше, ніж найпихатіші з-поміж них, що просто виводить із себе цих дурнів з кадетських училищ, які все ніяк не вгамуються.

Загалом, військова служба починає мені подобатися, і я вже став розуміти, яким шибайголовою треба бути, щоб вести свою сотню на смерть. Адже тоді солдати знають, що їх веде справжній вояка, який має право командувати.

Зараз тут знову починається якесь шпигунство, тому я поводжуся досить обережно, щоб мені не створили проблем. Також, якщо це можливо, Ви могли б написати до місцевої комен-

датури — я вже заповнив знов анкету й надіслав її туди¹². Знову це перетворюється на якусь катастрофу для добровольців, бо я вже уявляв себе великим полководцем, і я з радістю сам би всьому навчився, замість того, щоб сотні разів проходити різні курси. Тож я сподіваюся, що якнайшвидше прийде наказ, а поки, оскільки вже сутеніє, збираюся в їдальню, бо голодний як вовк.

Привіт Вам
від Вашого Ернста

*До щасливої зустрічі знову,
завжди Ваш, не забувайте!*

12.VII.15

Любі батьки!

Дякую за бінокль, варення, мапу Берліна та документи, які я отримав. Зараз у нас новий командир роти, який одразу збільшив чергування на 2 години в день. Вчора я був у Берліні. Спочатку я був справді розчарований, я подумав, що Ганновер набагато гарніший. І навіть липи та Бранденбурзькі ворота мені не здалися чимось незабутнім. Новий Акваріум знаходиться не на Унтер-ден-Лінден, а в зоопарку. Там мені справді сподобалося; біля зоопарку я і пообідав. Потім я попрямував до Природничого музею на Інваліденштрассе, який, на жаль, якраз був зачинений, тому я відвідаю його наступної неділі. Зате поруч був відкритий Геологічний музей, де також було дуже цікаво. Потім я випив кави в кафе (...) *[нерозбірливо; закінчується на -кау]*. Вийшовши звідти, я віддався на волю людському потоку, який рухався через пасажі й привів мене до величезного оглядового майданчика, з якого все здавалося в тисячу разів меншим. Тоді я вперше переконався, що Берлін набагато більший, ніж той са-

¹² Вочевидь, Юнгер боявся, що йому може нашкодити інформація про його втечу до французького Іноземного легіону до війни, утім, ці побоювання згодом виявилися безпідставними й були відкинуті. Вже 27 листопада 1915 року його підвищили до звання лейтенанта і призвали до складу полку.

мий Ганновер. Після цього я повечеряв у «Патценгофері», на жаль, часу в мене більше не залишалося, і я не зміг піти в Колоніальний музей, як спершу запланував собі. У кожному разі, харчуватися в Берліні дешевше, ніж у Дьоберітці. З усіх великих міст, які я бачив, найкращі — це все одно Гамбург і Марсель.

Цієї п'ятниці, коли я йшов з ідальні сержантів, проходячи ідальню рядових, сталася знакова зустріч. Біля мене пройшов якийсь хлопець у звичайній уніформі. Я обернувся, він теж. Троббіус! Спочатку і він, і я хотіли зробити вигляд, що не впізнали. Але потім ми привіталися та поговорили, якщо й не дружно, то вже точно не так як вороги. Зрештою Троббі відзначив, що в цьому світі речі змінюються у дуже дивний спосіб. На прощання ми навіть подали один одному руку. *Tempora mutantur!*

Я хотів би Вас попросити за можливості надіслати ще одну склянку компоту, бо від цієї спеки неймовірно хочеться пити.

Сьогодні під час вечері хтось знайшов у своїй ковбасі хробаків. Тепер буде великий скандал. 1,50 платні й постійно одна і та ж їжа. Якщо нам дозволять, я харчуватимуся деінде.

З іншими людьми я тут майже не спілкуюся і, здається, перетворююся на доволі відлюдкуватого типа. З іншого боку, маєри місцевих кадетів так діють мені на нерви, що я відпочиваю від них тільки під час чергувань або під час їжі. Кумедно, що на передовій я відразу знайшов справжніх товаришів, бо там набагато менше діток зі знатних родин. Пріпке або Брінкманн ще не дали про себе знати?¹³

Передавайте всім вітання.

Привіт Вам від

Вашого Ернста

І думкою, і чином

за батьківщину!¹⁴

¹³ Шкільні товариші Юнгера.

¹⁴ «*Mit Herz und Hand für's Vaterland!*».

[приписка іншої людини:
9 серпня 1915]

Любі батьки!

Дякую за поштову картку. Як справи у Р.? Я можу поділитися з Вами радісною новиною, мене призначили сержантом. Тепер у полку мене можуть призначити фенріхом, і для цього треба буде взяти туди цей наказ, але це буде тільки за тиждень. Ну, тепер вже подолані всі перепони; мою шинель надіслано до кравця, від якого вона повернеться вже з личками. Нарешті!

Наприкінці наступного тижня або на початку іншого я приїду в Ганновер і одразу Вам зателефоную. Зараз, як завжди, всі прощаються і святкують завершення курсів. Шкода, що Вам так і не вдалося приїхати в Берлін. Будь ласка, надішліть до початку наступного тижня ще трохи грошей.

Побачимося незабаром,
Ваш Ернст

Четвер, 23 вересня 1915
2 3–4 година дня

Любий Ернсте!

Salutem dico! Твоє нове звання, здається, зробило з тебе поета. Дозволь мені тебе покритикувати. Хоча «la critique aisée et l'art difficile»¹⁵, але зараз я якраз і займуся критикою. Твоє «Марення» — дуже миле, але Тобі слід переробити останню строфу, щоб вона узгоджувалася з ритмом, тоді це буде хороший вірш, який добре сприймається. Завдяки йому в моїй уяві стала африканська спека, шум пальм та залита сонцем Ніїка. Твій вірш зумовив також мою недолугу спробу. Ось вона:

На погнилому стволі в'ється
Гілка орхідей,
Де під зеленим листям
Видко одну лиш кров.

¹⁵ Критикувати легше, ніж творити (франц.).

Сяючи золотом і пурпуром,
 У казковій пишноті,
 Виблискуючи всіма фарбами,
 Квітнуть вони на стеблі сьогодення.

Фріц Юнгер fecit

До речі, можу розповісти одну сумну історію. Наш старий командир, який повернувся з фронту зі званням старшого лейтенанта, раптово збожеволів, можливо, отримав дуже сильну контузію.

(...)

З найкращими побажаннями!

Твій Фріц

Додаток

Цей лист я один раз вже надіслав до Ганноверу, але його повернули. Обидві Твої поштові картки та лист дійшли, і це мене дуже потішило. Адже Ти зник якраз напередодні французько-англійського наступу. Так що ще раз найкращі вітання!

Твій Фріц.

Ми обоє можемо з двох країв оспівувати найтемнішу частину світу.

Не забудь, що у першій половині жовтня я буду вдома

[Конверт: Штемпель: 6. Рота, II батальйон фузілерського полку №73
 221 бригада, III дивізія
 Польова пошта III піхотної дивізії. 9.10.15]

Польова пошта

Пану Фріцу Юнгеру

Місто Рейбург

(Округ Ганновер)

Відправник: фенріх Юнгер, III дивізія піхоти, 73 фуз. полк,

II бат., 6 рота

8.X.15

Любий Фріце!

Ти отримав мій попередній лист? Я чекаю на поетичну відповідь від Тебе, мені зараз не вистачає цього. Цього разу я розповім трохи про наші позиції. Тут справді трохи небезпечніше, ніж під Реймсом. Щодня ми зазнаємо втрат, і більшість — від кульових поранень у голову. Про мою авантюру з міною я вже розповідав. Сьогодні зранку я проходив траншею, у якій чоловік отримав кульове поранення; куля пройшла крізь обидві вилиці. Це жахливе видовище, кров струменіла, мов із ринви. Щоранку я йду з далекобійною гвинтівкою на одну приховану позицію та дивлюся в приціл. Нещодавно я побачив неподалік двох англійців, яких взяв на мушку; на такій відстані можна побачити навіть очі людини. Я обережно прицілився та вистрілив, і тоді позаду одного з англійців побачив фонтан пилу: куля пройшла ледве за 10 см над його головою. А він схопив рюкзак, який впав на землю, і, сміючись, помахав мені перед тим, як зникнути в траншеї.

Сьогодні отримав кулю в голову наш лейтенант, який хотів сфотографувати підкоп. Вночі було поранено двох новачків. Найбільш неприємна річ — це рушничні гранати, бо не чуєш пострілу, тільки вибух. Коли обстрілюють мінами, всі біжать до глибоких штольнь, де відсиджуються, поки не закінчиться обстріл і не стане безпечно. Наші міни значно більші за розміром, вони несуться з колосальною швидкістю у височину, потім все стихає, аж поки вони не почнуть падати з таким самим шумом, і тоді розриваються так, що дрижить земля. Коли в Шампані вже здавалося, що англійці перемогли, вони кричали «Ура!», аж поки ми не заспокоїли їх близько 30-ма мінами та 150-ма гранатами, так що їхні поранені скавучали до наступного ранку. Наша друга лінія проходить через село Монші, яке майже повністю зрівняли з землею і яке, завдяки підвалам, залишкам стін, залізним решіткам і т. п., ми перетворили на фортецю, використавши трактори.

Сину мій, сину, не їдь на війну, затям мою пораду! Тут можна тільки збожеволіти від лайки командира. Менше з тим — напиши мені якнайшвидше

Твій Ернст

[Конверт: штемпель: 6 рота, II бат. фуз. полку №73, 221 бригада.

III див. Комендатура. Польова пошта III піхотної див. 9.10.15]

Польова пошта

Родині

Доктору Е. Юнгеру

Місто Рейбург (округ Ганновер)

Відправник: фенріх Юнгер, фуз. полк №73, 6 рота

8.X.15

Любі батьки!

Дякую за Ваші посилки. Курива в мене ще вистачить на якийсь час. 50 марок ще не дійшли, я думаю, що вони прийдуть найближчими днями. Я порахував мої статки тут, і вийшло приблизно до 100 марок. З них 63 марки я отримав від держави, адже нам платять кожні 10 днів по 21 м. Зараз я сиджу в укритті зі своїм відділенням. Реймс і це місце відрізняються, як день і ніч. Всі житла тут влаштовані в штольнях, над головою приблизно 7 метрів землі. Першого вечора я пережив неприємну пригоду. Англіїці встановили в траншеї за 30 метрів від нас кулемет, аби заглушити для нас мінометний обстріл. Один ефрейтор і я вистрілили, орієнтуючись на спалахи. Раптом у загрожу з колючого дроту перед нами влетіла пласка міна. За долю секунди ми були внизу в бліндажі. Ледве ми зачинили за собою двері, як друга міна залетіла в траншею, і від вибуху двері зірвало з петлиць. Майже одразу наші взяли реванш. Три потужні міни та гранати калібру 10–12 см, і одна рушнична граната зловісно просвистіли над нашими головами й упали з жахливим гуркотом у траншеї англійців. Загалом, зранку часто відбуваються такі дуелі, адже ми знаходимося лише за 30 метрів одні від одних. З далекобійних гвинтівок та гранатометів мож-

на поцілити навіть у бійницю супротивника. Вчора мене розізлив один томмі, який після кожного пострілу голосно реготав та розмахував прапором над окопом. Крім того, останнім часом вони кричать до нас: «Гібралтарці, і це ви — леви Перта?». У їдальні тут досить затишно. Їжа навіть дуже смачна. Як справи вдома? Не могли б Ви надіслати мені ще склянку згущеного молока? Наступ, зрештою, захлинувся. Можливо, скоро буде ще один, більший, але наші окопи глибокі та широкі, а колючий дріт досить гострий. Настрій у наших незламний. Передавайте всім вітання.

Ваш Ернст

13.X.15

Любі батьки!

Гроші я отримав, дякую. Я наразі єдиний фенріх у всьому полку: інших уже давно підвищили до лейтенантів. Це було ще під час наших курсів у Дьоберітці.

Зараз ми перебуваємо в тилу, повернулися не без втрат. Мене поки що призначили командиром 1-го відділення, а через 3–4 тижні я стану командиром взводу. Я живу тут разом із лейтенантом Торау, з яким дуже добре зійшовся. Сьогодні над Душі пролетіла ескадрилья з 20-х літаків, вони нас добряче налякали. Завжди розважає, коли зграя лелек пролітає над позиціями, і як наші, так і англійці відкривають щільний вогонь по бідних пташках. Окрім цього, з розваг тільки їдальня. Сьогодні зранку було заняття з верхової їзди, на жаль, зганьбився.

У мене до Вас лише одне прохання. Не могли б Ви вислати мені маленький фотоапарат, тут є люди, які можуть мене навчити, тоді можна буде робити знімки на пам'ять. Я вже зробив два фото, надішлю їх завтра або післязавтра, це два знімки в окопі, один із них — біля місця, де я так щасливо уникнув уламків від міни.

А ще я дуже хотів би виписувати номер ентомологічного журналу, щоб залишатися в курсі того, що відбувається в нау-

ці. Ви можете його замовити у Шорля або в Зеєфельд, якщо там є «Оглядач колекцій», то підійде останній номер. Взагалі найкраще — це щотижнева газета, бо щомісячник — це надто довго чекати. До речі, я отримав згущене молоко, дякую! Тут знову подекують про «наступ», але точно ніхто не знає. Як справи вдома? Будь ласка, подбайте про двох моїх найбільших жуків! Привіт усім.

Із найкращими вітаннями,
Ваш Ернст

ДОКТОР ЕРНСТ ЮНГЕР
РЕЙБУРГ (МІСТО) Середя, 13 жовтня 1915
ВІЛЛА ЯГДГАУЗ
ТЕЛ. СЛУЖБА РЕЙБУРГУ, ВІДДІЛЕННЯ №3

Любий Ернсте!

Ми отримали обидва листи від тебе від 9 числа, і я мушу визнати, що мама не в захваті від твого теперішнього становища. Щодо поезій я зможу щось написати лише коли буду в Детмольді. Тут у мене досить багато роботи в оранжереї і в саду, адже бідолашний Маєр так і не отримав відпустки.

Загалом, я тут веду споглядальне життя. Сьогодні зі своєї гострозорої рушниці поцілив вже сьому сойку. Цю здобич ми добре підсмажуємо й наминаємо з великим апетитом. Тут також живе дуже миле дівча, ми з нею цілий вечір провели надворі та дуже приємно розмовляли. Днями я почув від тата, що товстий Люріх помер і це сталося дуже раптово. А ще прикладаю дуже цікаву замітку про смерть відомого ентомолога. Ти ще пам'ятаєш про замітку про рожевих жуків, яку ми тоді вирізали? Коли ти знову виберешся із траншей? Обох тропічних гігантів, Голіафа разом із Гемаліном, я з пошаною та ніжно попестив і так само ретельно замкнув знову. Це два славних звіра зі славної країни. Декілька днів тому тут пролітали журавлі, не менше 100 птахів. Я їх чудово чув навіть уночі; все мовчить, тільки вітер тихо шумить у деревах та іноді чути, як сільські собаки

вють на місяць, прихований за важкими хмарами; як раптом все прориває журавлиний крик. Коли я вперше почув його, я вже не міг заснути.

На жаль, зараз я мушу зупинитися, бо 1) закінчується аркуш 2) я вже маю іти.

Найкращі вітання!

Твій брат Фріц!!

[Конверт: штемпель: [...] 6 рота фуз. полк. № 73

Польова пошта III див. піхоти, 15.10.15]

Польова пошта

Родині

Доктору Е. Юнгеру

Місто Рейбург (округ Ганновер)

Відправник: Фенріх Юнгер

Фуз. полк №73, 6 рота

15.X

Любі батьки!

Хоча я написав учора, але сьогодні є новий привід. Мені повідомили, що, згідно з наказом по дивізії, мені треба придбати власний пістолет та бінокль. Бінокль у мене вже є, а ось пістолет я маю придбати якнайшвидше. Якщо я не підтверджу впродовж 14 днів, що мені можуть вислати з дому, мені доведеться замовляти його через дивізію.

Вам привіт від Брамса. Ще подекують, що Брінкманну ампутували ногу, тому він якийсь час не відповідав на листи. Надсилаю Вам уламок зубчатої англійської гранати. А ще сьогодні англійці отримали в розпорядження важкі міни.

Пістолет візьміть якийсь дешевий, я думаю, маленький «Маузер» підійде. Газета, яку я просив, не має бути якоюсь вузько тематичною, це може бути просто будь-яка газета, де були б згадки про комах, головне, щоб вона виходила щотижнево. Молоко, тютюн, цигарки, гроші та сир я отримав і дуже вдячний за них.

Найкращі вітання,
Ваш Ернст

20.X

Любі батьки!

Як Ваші справи? У мене все дуже добре. Просто зараз я сиджу на передовій у моїй землянці та пишу лист і підписую поштову картку. Дякую за Ваші посилки, які я отримав, все, крім лікеру та пралін, які, сподіваюся, ще надійдуть. Моє найбільше бажання наразі — це щотижневик про жуків або загалом про комах. Сподіваюся, до Різдва мене підвищать до лейтенанта, але на все хороше треба чекати. Тут зараз дуже спокійно, хоча в кожному разі щоденних втрат на передових позиціях не уникнути. Тепер я знову зовсім звик до вибухів. Мені здається, що дуже скоро настане час для товстих рукавичок, в'язаних шарфів та бавовняних шкарпеток, адже погода хоч і ясна, та все ж стає доволі холодно, особливо вночі. Надсилаю дві фотокартки з траншеї для нашого архіву. На одній я стою перед бруствером з мішків із піском, у який 4 дні тому влетіла важка граната. На іншому знімку ми з хлопцями з відділення стоїмо перед нашою землянкою. Зверху висить маленька міна, що не розірвалася, ми знайшли її в окопі. Ліворуч внизу — вхід до землянки, а ця чорна пляма праворуч зверху — це діра, яку пробила міна першого дня. Справа Зліва зверху ми стоїмо в нашому окопі. Думаю, помітно, як там тісно. Ви також можете переконатися, що окоп достатньо глибокий. Загалом, окопи ще вищі за рахунок мішків з піском та насипів землі. Маленька військова родина, досить милий знімок. Напишіть мені якнайшвидше.

Найкращі вітання.

Ваш Ернст!

[на полях ліворуч] Якийсь жартівник-англієць вчора зранку кричав із того боку, що через 2 місяці вже настане мир.

Монші-о-Буа, 20 жовтня 1915

Любий Фріце!

Зграї журавлів пробудили в мені спогади про Рейбург, Мардорф та озеро Штайнгудер. Але, тривожно скрикуючи, бідні птахи летіли вздовж лінії фронту, а їм услід посилали багато сотень пострілів, німецьких, англійських, французьких. Окрім цього, тут все по-старому, доволі одноманітно. Постійні вибухи набридають, і я хотів би знову сидіти над моїми комахами.

Твій Ернст

Поштова картка

до фрау Юнгер

місто Рейбург (округ Ганновер)

Відправник (ім'я та посада): фенріх Е. Юнгер

Полк №73

23.X

Люба мамо!

Зараз я цілком безтурботно дістався майже до Кельна. Наш лейтенант взяв мене з собою у другий клас, хоча зазвичай ми їзимо ще у вагонах 3-го класу. Як тільки прибуду в полк, напишу більше.

24.X

Любі батьки!

Ваш лист я отримав учора. У мене все добре, сподіваюсь, у Вас також. Я вже переконався, що надіслати фотоап. — це буде дуже незручно, тому, коли мене підвищать, я подивлюся, чи зможу я придбати його в Камбре або Ліллі. Те, що Ви виписали ентомолог. журнал, мене дуже тішить. Щодо пістолета я ще раз все обдумав. Дрейзе 6,35 має бути дуже корисним та підійде мені і щоб носити постійно, і для патрулювань. Але випишіть або надішліть його якомога швидше. Колись потім я куплю собі на зарплатню ще один, думаю, парабеллум, і для боїв, і загалом на майбутнє. Крім того, я би дуже хотів купити собі

велику подушку. Тепер я знову в селі Душі. Ви отримали мої фото? Зараз нам найкраще живеться на передовій. Я вже командир відділення, першого відділення в першому взводі. Вночі в нас чотири години чергування, вдень — дві. Решту часу я присвячую читанню, письму, віршам і т. п. Тому мене дуже втішить, якщо Ви зможете надіслати мені книжки Лафера, коли вони Вам не потрібні. Все, що в нас вдома, я все одно вже читав. Часто Брехт або інший лейтенант запрошують мене по вечерах з ними. У мене [завжди] досить багато листів. До речі, Ви можете якось запросити на недільну вечерю Пріпке, його адреса: Ляйбніцштрассе 7. Рабе — ще один мій вірний товариш, він вдає, що винайшов новий хімічний елемент, тож я порадив йому тата як видатного хіміка. Із Фріцом ми ведемо дуже поетичне листування, тільки листи Ханни завжди повні пліток, але на це гріх скаржитися. Вчора знову поранило двох наших. Для Ханни я знайшов тут тонке й вузьке кільце від гранати, я хочу ще зробити на ньому гравіювання і витіснити золотом. Нещодавно біля вбиральні я знайшов у землі кістки пальців, у мене навіть виникла ідея зробити з однієї кістки мундштук. Сигари вже теж закінчуються. Надішліть будь-ласка декілька штук по 12–15 пфенінгів, тільки щоб обгортка була тонкою або зовсім без неї, і тільки світло-коричневого кольору. Найкращі вітання надсилає Вам

Ваш Ернст

Польова пошта [Поштовий штампель: К.Д. Польова пошта, III піх.
див., 26.9.15]

6 рота, II бат. фуз. полку №73

221 бригада. III див.

до родини

Док. Е. Юнгера

Місто Рейбург (округ Ганновер)

Відправник: фенріх Ернст Юнгер

III піх. див. 221 бригада

2 бат. 6 рота

25.X.15

Любі батьки!

Я щасливо дістався і тепер приєднався до 6-ї роти. Старший лейтенант добре мене зустрів і призначив до 6-ї, оскільки в 9-й вже є два штандарт-юнкери. Я мав вести на передову 2-гий взвод. Дорогою нас, імовірно, помітили. Сссс — бум! Біля нас упала одна граната. Я крикнув всім залягти, а потім бігти до укриття. Вперше я вів взвод під вогнем.

Зараз я вже знову подолав страх перед боєм. Тут панує постійна діяльність. Ми розташовуємося ліворуч від Арраса.

Найкращі вітання

Ваш Ернст

Е.Ю. III піх. див. 221 бриг.

73 фуз. полк, 3 бат, 6 рота

26.X.15

Любі батьки!

Сьогодні я вже другий день у Душі. Тут справді спокійно, утім, доволі цікаво. Сьогодні мене представили командирю роти, лейтенанту Брехту. Раніше він був торговцем у німецьких колоніях. Лейтенант вибачився, що не може запросити мене на обід, бо його самого вже запросили до майора. Я живу в маленькому будиночку разом із одним фельдфебелем, зате в нас є крихітний, але надійний підвал-бомбосховище. Тимчасово я ділю пайок зі своїми товаришами, але, починаючи від завтра, вже буду харчуватися в офіцерській їдальні. Наша рота наразі висувається на позиції, з наступного тижня ми вже будемо в окопах. Тут окопи набагато кращі, ніж [на позиціях] при Реймсі, все залито бетоном, є захист від бомб і від води. Сьогодні я оглядав місце вчорашніх подій, гранати розривалися приблизно за 100 м. від нас, близько 10 штук. Селище взагалі не обстрілюється, ймовірно, через місцеве населення. При нашій кухні є один французький хлопчик, сирота, який спить тут-таки в кут-

ку і вже бігло розмовляє німецькою. Він вже розпізнає дуже точно бухкання мін, гранат, шрапнелі і т. п. Перед кухнею — дуже гарний напис:

Поки в нас польова кухня ще жива,

Ох і боїтиме англійцям голова!

Вчора йшов дощ і я був вимушений натягнути мій середньовічний плащ. Сьогодні середньовічна вже осіння погода. Яблуні та груші повні плодів.

Випишіть мені, будь ласка, ту газету знову, а ще, здається, що мені знову тимчасово треба трохи грошеньят. Якщо будете писати, то пишіть краще листи, я не дуже хочу, щоб поштові картки перед цим хтось читав. З побажань: цигарки, сигари, дрібний тютюн, солодке та трохи лікеру. Мій ранець мені передадуть із польовою кухнею, коли ми знову висуватимемося на позиції. Сподіваюся, що у Вас є правильна адреса.

Найкращі вітання всім

Ваш Ернст

III піх. див., 221 бриг., 73 фуз. полк, II бат., 6 рота

29.X.15

Любі батьки!

Ви отримали мій попередній лист? Мені стало відомо, що фенріх не стає заступником офіцера — зазвичай після 3–4 місяців фенріха підвищують до лейтенанта. Вчора ввечері були посиденьки з пивом в офіцерській їдальні, де я познайомився з офіцерами з 1-го батю. Тут все набагато офіційніше, ніж у гарнізоні. Як фенріх ти маєш бути присутній щодня. У їдальні обідають та вечеряють, тут також дають вино. Сьогодні ввечері моя рота повертається на позиції. Зараз у полку є ще кілька фенріхів, як і штандарт-юнкерів. Вогонь майже припинився, постріли чути дуже рідко. Сьогодні я брав участь у плануванні атаки. До траншей ми вперше потрапимо лише наступного тижня, це має бути відносно спокійна служба. Загалом, досить кумедно

спостерігати, як за столами в їдальні сидять лейтенанти, в одну лаву, з біноклями та в повному спорядженні. Ще дуже прикро, що фенріх має пити з усіма і, водночас, вчитися, як правильно носити манжети й так далі. Як справи вдома? Скоро будуть осінні канікули?

Вчора ввечері моя рота повернулася з окопів, а вже сьогодні після обіду ми проводили навчання. Лейтенант Брехт здається дуже товариським, тепер мені вперше випало краще з ним познайомитися.

Надішліть мені, якщо буде можливість, склянку згущеного молока. А ще, будь ласка, трохи грошей, щоби я міг заплатити за рахунками. В цілому ж, тут нічого нового, перший день, як і завжди, був найкращим.

Кращі вітання Вам надсилає
Ваш Ернст

III піх. див., 221 бриг., 73 фуз. полк, II бат., 6 рота

31.X

Любі батьки!

Дякую за Ваш лист із Берліна, який я отримав. Чи отримали Ви 3 знімки, які я надіслав із листом? Тут якийсь час говорили про те, що ми знову маємо переїжджати, але це виявилось хибною тривоною. Поза цим, все по-старому. Я би зараз дуже хотів опинитися на передовій. За весь тривалий час війни ми набралися стільки досвіду, що траншеї вже робимо зразково. Щодня стріляє важка артилерія, тож ми сидимо в наших бліндажах глибоко внизу, майже як у печерах, та лише посміюємося. Тільки чисельні миші та щури — це огидно. Ви зробіть мені величезну послугу, якщо надішлете маленьку мишоловку. Праліни та лікер не дійшли.

Із захопленням я чекаю першу ентомологічну газету та книжки Лафера. Сподіваюся, Ви також не забудете зробити підписку на наступний квартал. Більше в мене нічого цікавого.

Найкращі вітання
Ваш Ернст

[Поштова картка: «Емміх-Пляц» циркулярна фуз. полку №73

Поштовий штампель: К.Д. Польова пошта III піх. див.

6.11.15

Штампель: рота II бат. фуз. полк. [77] 221 бригада. III дивізія]

Пану Фріцу Юнгеру

Детмольд, Еміліенштрассе 22

Любий Фріце!

Найтепліші привітання з Д.! Днями надішлю тобі ентомологічну газету, яку я зараз виписую. Загалом, усе добре.

Твій Ернст

Монші-о-Буа, 12 листопада 1915

Любий Фріце!

Скоро почнуться різдвяні свята. Дощ лє як із відра, наші траншеї постулово осипаються і перетворюються на калюжі, повні багнюки. Навіть англійці впали у відчай та припинили стріляти. Я тепер став командиром взводу й налаштувався на довгу кампанію. Якщо до наступної осені настане мир, це ще буде добре.

Твій Ернст

(...)

7 грудня

Любий Ернсте!

Сьогодні я отримав Твій лист. Вітаю тебе зі званням лейтенанта! Коли мені доведеться стати солдатом, було би чудово, якби мене записали до 73-го. Ентомологічну газету я вже отримав — принаймні більше нічого не приходило. 14 днів тому мама й тато приїздили до мене. Ми разом відвідували Германна. Зараз я неймовірно багато читаю. Коли приходжу з гімна-

зії, то одразу сідаю за книжки, так що щодня прочитаю майже по 500 сторінок. Зокрема це Гейзе, Вільденбрух, Келлер, Лілієнкрон, Шторм, Фрайтаг, Фонтане, Ганггофер та Марія фон Ебнер Ешенбах.

Маєр знову написав мені

8 грудня

Сьогодні я отримав радісний лист від тата про те, що Ти тепер лейтенант. Не переймайся, тато з усіх Юнгерів найбільше тішиться з того, що Ти став офіцером. 18-го грудня я знову їду додому. Якщо маєш бажання провести Різдво разом із нами, тоді візьми відпустку, якщо це можливо. Я знаю тут кількох, які отримали попросилися у відпустку та отримали її. Надішли мені своє фото після призначення лейтенантом. Твоє фото як сержанта висить у моєї кімнаті, прикріплене двома кнопками.

Найкращі вітання

Від Твого Фріца

[Приписка іншою рукою: *і мами*]

ДОК. ЕРНСТ ЮНГЕР

РЕЙБУРГ (МІСТО)

26.12.15

ВІЛЛА ЯГДГАУЗ

ТЕЛ. СЛУЖБА РЕЙБУРГ №3

Мій любий Ернсте!

Ми дуже радіємо Твоєму приїздові, я майже не можу повірити в те, що я побачу Тебе так скоро. Різдвяні свята вже минули. Ми дуже гарно їх відсвяткували. На Новий рік вдома буде все, що ви любите, інакше для жодної матері це не справжнє свято. Тато надішле тобі речі найближчими днями. Підштаники мають бути шерстяні чи бавовняні? [зверху: *я надішлю бавовняні*] Носовички — білі? Сподіваюся, Ти отримав передачу на Різдво як подарунок. І дотепер сподіваюся, що револьвер ще надійде.

Бажаю Тобі щастя та всього найкращого в Новому році. Як ви там відсвяткували Різдво? Мабуть, вам доводиться добряче пити-гуляти, щоби заглушити тугу за домом. Принаймні тим, хто молодший. Сильвестр теж так робить. Добре, що на Різдво Ти не був на позиціях, адже Ти й так був на передовій уже вісім днів поспіль.

Ханна зробила нам усім подарунки. Зараз вона у Вердау у своєї подружки, їй усе подобається.

Сподіваюся, у новому році все також буде добре. Тебе сердечно вітає і цілує

Твоя мати

Любий Ернсте!

Найкращі вітання з Різдвом та Новим роком надсилає Твій брат Ганс

Любий Ернсте.

Веселого нового року Тобі бажає Твій брат Вольфганг.

Л. Е.!

Ганс дав мамі 60 пфеннінгів, які він назбирав, із дорученням купити Тобі на них 1 чи 2 сигари на Різдво. Це мило, правда? Твої речі я надішлю. Мабуть, краще, аби кітель, плащ і штани залишилися в Ганновері? Все інше я надішлю післязавтра з Ганновера.

Найкр. поб.! І з Новим роком Тебе!

Пастор безслідно зник¹⁶

Е.Ю.

¹⁶ Рейбурзький пастор Беер конфірмавав Ернста то Вольфганга Юнгера. Його вважали диваком; одного дня він раптово зник. Всі спроби пошуків були марними. Робили припущення, що пастор, як і його попередник, впав у болото та потонув.

Рейбург, 25 січня 1916

Любий Ернсте!

Ти добре доїхав? Коли Твій потяг зник у темряві, ми всі відчували якесь спустошення. Ми йшли майже як уві сні. У понеділок я був із татом у Франца Лафера, де ми шукали для Тебе якісь книжки. Вони надійдуть найближчим часом. На вокзалі ми замовили для Тебе газету. Потім я пішов у кіно, але картина здалася мені такою огидною, що я вибіг на середині.

У вівторок зранку ми виїхали з Ганновера. Мама й тато вийшли у Вунсторфі, а я поїхав прямо до Рейбурга.

Найкращі вітання

Твій Фріц

Душі, 10 лютого 1916

Любий Фріце!

Нещодавно ми пережили два важких обстріли селища та сиділи в підвалі, поки в нас стукали зуби. У мене якраз був на долоні жук сколітус, адже я тут практикуюся у визначенні породи і в мене із кожним днем виходить дедалі краще. Коли перший вибух прогрімів у садку, у мене з рук випав і жук, і збільшувальне скло, і я кинувся до підвалу.

Люксі завжди сидить зі мною в укритті. Під час обстрілів вона заповзає в найдальший закуток. Можливо, ми теж живемо в наших окопах керуючись радше інстинктом, ніж ми думаємо, ніби якісь мурахи.

Твій Ернст

Детмольд, 14 лютого 1916

Любий Ернсте!

Я щойно прийшов із гімназії та знайшов Твій лист на столі. Три газети прибули сюди й успішно збереглися. Я думав, що у вас там заборона на листування, принаймні про це часто чути зараз. Ще подекують про те, що готується великий наступ із німецького боку. Що означають арабські чи єгипетські

апарати, які Ти намалював? Це була б хороша вправа та розвага для Тебе, якби Ти зараз вивчив арабську або турецьку. Коли Ти почнеш укладати свою збірку віршів? Щодо жуків, то тут їхнє життя дуже пасивне через вогуку погоду. Зараз я найбільше займаюся віршами та навряд чи пройшов хоч один день, коли я не написав би кількох строф, які я все одно здебільшого знову викреслюю. (...)

Сьогодні тут жахлива погода, сіре на сірому та злива за зливою, справжній квітень. Єдина розвага детмольдців — це недільні концерти в неділю зранку перед княжим палацом. Туди ходить гуляти також моє нове кохання, якій я вже присвятив вірш і т. д.

З найкращими побажаннями!

Твій Фріц!

Детмольд, 20 лютого 1916.

Любий Ернсте!

Твій останній лист дійшов без перешкод, і мене засмутила звістка про смерть бідного Люпіна. Невже він помер через тугу за його прекрасною батьківщиною в Локкумі та шумом очерету монастирських озер? Або його надто сильно налякав грім артилерії? Твій останній вірш мені здається дуже милим, але все ж дещо я би в ньому змінив. Оскільки він присвячується мамі, зміст має слово «писульки» не відповідає настрою. Утім, мені здається, що якщо Ти не схочеш редагувати, то теж матимеш рацію: *l'art est difficile, la critique est aisée*. Але якщо Ти відредагуєш, тоді слово «криві» теж краще прибрати¹⁷.

¹⁷ Ідеться про вірш із трьох строф, який Юнгер присвятив своїй матері та який відкриває його четвертий блокнот щоденника. Перша строфа має такий вигляд:

«Щоденник. Ці криві писульки,
Що я залишу на його сторінках жити,
Це досі тліє в чорнім колі часу
Маленька доля у великім світі».

Замість цього краще обрати серйозне слово «темні». Останній рядок можеш залишити так, як є. Я вже завершив декілька віршів, які включу до моєї маленької книжечки, якщо вони мені ще подобатимуться за декілька днів. (...)

Я тільки що був на вокзалі; звідти від'їжджали солдати, 750 чоловік, і за годину ще раз 750, всі на захід. Тут усі досі говорять про великий наступ у Франції. У понеділок 800 чоловік відбули до Росії. Це триває далі й далі, люди відбувають та прибувають, і скільки ще так триватиме, поки дійде до нас? Я дуже втішуся, коли це станеться, скажу відверто — навіть попри всі криваві історії та труднощі. Турки вже зазнали поразки від росіян. Якщо ми не втрутимося, на східному фронті все буде так само кепсько, як тоді, коли вперше був перший наступ Австрії проти Сербії, де наші союзники втратили 80 000 полоненими. Війна може тривати ще довго, ще дуже довго, поки не випаде можливість для доленосного вирішення. Як там у вас із погодою? У нас останніми днями були страшенні заметілі.

Найкращі вітання

Фріц

PS. Додаю цю маленьку замітку, яка Тебе зацікавить.

Детмольд, п'ятниця, 3 березня 1916

Любий Ернсте!

Щойно я отримав Твій останній лист. У першому вірші мені подобається останній рядок.

«В мені цей дивний і примарний біль» –

Тобі не здається, що це звучить дуже незвично? Твій В цілому, тиха й гарна неділя змальована дуже добре. У другому вірші «Монастир» остання строфа здається незавершеною. Немов очікуєш почути ще одну чи більше строф. Крім того, Ти пишеш:

«Я відчуваю, як на мене тисне,
Неначе жало або шип зловісний,
Корона переможця».

Це звучить вже як завершення, але Ти міг би зробити враження ще гострішим. Нещодавно я виписав собі дещо з Лілієнкрона, що мені дуже сподобалося. Серед іншого він пише: «Деякі не випадкові алітерації та внутрішні рими надзвичайно прикрашають вірш». Наприклад, у Тебе:

«Воркують глибоко у гіллі голуби»

Звичайно, перегинати з цим прийомом теж не слід. «Гілли» та «голуби» — це не чисті алітерації. Втім, Лілієнкрон цього не відкидає. (...)

У вас в окопах полювання на жуків має бути доволі продуктивним. Які види взагалі там живуть? Тут вже починається весна, тож треба бути уважним. Квітнуть проліски та крокуси, нявкають коти, а вечорами шпаки прославляють життя. Тепер Останній випуск переді мною, хлопці 1897 року народження, будуть мобілізовані. Мені вже не терпиться знати, коли буде наша черга. Останніми днями звідси близько 1000 чоловік відправилися до Вердена. Сподіваюся, ми прорвемося там та візьмемо укріплення

Найкращі вітання! Фріц.

Детмольд, 10 березня 1916.

Любий Ернсте!

Вельми дякую за люльку та гроші. Того ж таки дня я її полагодив і тепер знову можу курити. Мій друг Гульс теж разок спробував та був у захваті. Він сказав: «Поки ми ще можемо смакувати щось подібне, справи не такі вже й кепські». Тююн смакує розкішно. Мама попросила мене надіслати їй той вірш, що їй присвячується. Ще я знайшов цілу низку газет, три ентомологічні та одну дві — листки Ліллера. Як там у вас живеться панам французам? Я чув, що на деяких ділянках фронту були потужні артилерійські дуелі. Біля Вердена триває жваве просування вперед, сьогодні прийшла звістка про взяття укріплень у селищі Во біля Лоррену. Також я читав воєнні звіти з Португалії. Хід війни стає все більше завзятим та закрученим, і більше

ніхто не знає, у який хаос це вилиється. Але головне, щоб у нас залишилися козири для перемоги.

З нашими колоніями теж наразі нічого не ясно. Зараз Камерун у руках британців і тільки Німецька Східна Африка ще тримається. Там, мабуть, відбуваються жахливі бої за темний континент. Серед кущів та боліт, заражені лихоманкою та покусані москітами, тримаються там наші піхотинці. Сподіваюся, до кінця війни ми відіб'ємо ці землі назад і додамо до них ще здоровенний шматок. Коли я вперше прочитав книжку Стенлі «Крізь темний континент» чи як там вона називається, мене налякали ці образи широких пустель, величезних пралісів та диких негрів. Але тепер я багато віддав би за те, щоб бути там. Напиши мені якнайшвидше

Найкращі вітання
Твій Фріц.

ДОК. ЕРНСТ ЮНГЕР, РЕЙБУРГ (МІСТО)
28.5.16
ВІЛЛА ЯГДГАУЗ
ТЕЛ. ВІДДІЛЕННЯ МІСТА РЕЙБУРГ №3

Мій любий Ернсте!

Час у Твоєму маленькому університетському містечку знову дійшов кінця. Шкода, я би ще довго дивилася на Тебе тут, у спокійному безпечному місці. Ти вже можеш їздити верхи? Чи взагалі навчився хоч трохи? Врешті-решт, Ти скоро очолиш роту й будеш робити об'їзд окопів із власним ад'ютантом. Як у Тебе з грошима, Ти відклав щось чи витратив усе під час відпустки? З Ганновера я надіслала Тобі солодощі та копченого вугра. Олії не було, але щойно я дістану, то теж надішлю Тобі. Зараз скрізь її не вистачає. Ти отримав лист Ханни? Напиши їй, це її дуже втішить. Часом ми разом уявляємо твою наступну відпустку та погоджуємося, що тоді ми будемо цілковито щасливі. У Ганнов. я часто бачу офіцерів, які дуже схожі на Тебе, і тоді я думаю, що це Ти, поки не підходжу ближче і не виявляється, що

це тільки уява. Але хто його знає, все може бути. Садок та парк у повному порядку, навіть без садівника. На жаль, 1-го числа Мінна звільняється через хворобу її матері. Її наступниця здається дуже милою.

Напиши якнайшвидше. Сердечно вітає та цілує Тебе
Твоя мати

Любий Ернсте!

Підтяжки до сорочки я нещодавно замовив у Беннігсдорфі. У Крейля я сьогодні замовив голки та клей «Синдетікон». Камфору та блокнот уже надіслав. Від Ф. (Беннігсдорф), Ганновер, Штендегаузштрассе 3, Фабрика уніформи, ти отримаєш речі, причому швидше, якщо напишеш їм свою адресу.

Загалом, усе в порядку, парк дуже гарний, і рододендрони гарні як ніколи, розквітають навіть усі нові квіти.

Найкр. віт.! Е.Ю.

3.VI.16.

Любі батьки!

Як у Вас справи? У мене все добре. Коли надійшов ще один дуже зворушливий лист від мами, я якраз їхав на потязі до тилових позицій. Про те, що хотіли тут заподіяти англійці, мабуть, вже написали в газетах. Але об наш полк вони поламали зуби, немов об граніт, і він вистояв, ніби скеля посеред бурхливого моря.

Наразі все спокійно; ми відійшли назад. Наші нерви, попри вогонь, який вівся цілодобово, та попри 3 атаки хлором, все ще «в нормі». Зрештою, я сам узяв участь в одній газовій атаці або точніше, у 3-х, які відбувалися одночасно, так що все не так і погано.

Сьогодні я знову надіслав ящик із книжками, напишіть, будь ласка, коли він прийде. Ще я був би дуже вдячний за декілька номерів французького «Фігаро». Все, що можна ще розповісти, я розповім уже особисто, коли знову матиму відпустку. Передавайте всім привіт.

Найкращі вітання

Ваш Ернст

P.S. У покинутих садках росте так багато ягід, що ми постійно перебуваємо під загрозою померти «геройською смертю» від об'їдання.

Монші-о-Буа, 17 червня 1916

Любий Фріце!

Дякую за твій останній лист. На жаль, Душі знову потрапило під обстріл і в поспіхові я десь запропастив його. Позавчора помер мій чудовий, добрий собака Люксі; я поставлю на його могилі камінь на згадку про нього. Якось недавно ще до його смерті, коли я лежав у ліжку, він дуже довго дивився на мене, підійшов і лизнув мені руку.

Твій Ернст

Ганновер, 7.8.1916

Любий Ернсте!

Кілька тижнів тому, коли ми з татом їздили купувати молодих гусей, ми раптово вирішили, що я маю вступити до війська. Вже наступного ранку ми були в казармі на Ватерлооплац, де тато представив мене командирю резервного батальйону, майору фон Ноббе. Він записав мене кандидатом на посаду штандарт-юнкера. Спершу я жив із іншими юнкерами в казармі, де мене щоночі кусали клопи. Нашим вишколом займався віце-фельдфебель Маер. Я дуже зрадив, коли отримав дозвіл ночувати в місті, бо мене остаточно замучили ці маленькі тварюки, із якими я ділив постіль.

Зараз я вже три тижні як солдат. Стрільби, вправи, стройова, наряди та нічні чергування не залишають і однієї вільної години. Я встаю о п'ятій та лягаю спати о десятій, дуже втомлений. Обідаємо ми, юнкери, в одній їдальні з офіцерами.

Ну бувай, мені треба дізнатися про чергування.

Найкращі вітання

Твій Фріц

Поштова картка [Штемпель: К.Д. Польова пошта III піхот.
див., 29.8.16]

Пані Юнгер

Бад Бінц ан Рюген, Вілла Русола

Відправник:

Звання — Лейтенант

Прізвище — Юнгер

[Штемпель: адреса польової пошти відправника: фуз. полк
№73, 2 рота, III піхот. див.]

30.VIII.16.

Л. мама!

Ми знаходимося на позиціях біля Соммі, зараз тут спокійно. На жаль, я не міг написати раніше, як тепер часто буває. Тут я побачив зовсім новий тип війни, здається, це найбільш велика битва усіх часів¹⁸.

Скоро напишу з Р.!

Найкращі вітання Ернст

24.X.16.

Любі батьки!

Вчора ввечері я прибув до полку. Ще одну ніч я провів у Метці та побачив там, що вокзал у повному порядку. Вночі треба було погасити все світло, один раз прозвучали залпи гармат. Коли я прибув на кінцеву станцію, треба було йти пішки ще 2 з половиною години до полкового штабу. На щастя, я зустрів дорогою капітана Даубера, командира саперного підрозділу, з яким ми познайомилися у Круасіллі. Він був дуже люб'язним і підвіз мене на своєму автомобілі до Х. Я пройшов широкою вулицею, біля якої мене поранило в квітні 1915-го.

¹⁸ Битва на Соммі почалася 1 липня 1916 року як великий наступ британських та французьких військ на позиції німців. Вона закінчилася 18 листопада того ж року без чіткої стратегічної перемоги. Ця битва стала однією з найбільших у Першій світовій війні, більше мільйона людей було вбито, поранено або зникло безвісті.

Старший лейтенант якраз пив каву, коли я відрапортував. Те, як швидко я повернувся, справило на нього хороше враження, він запросив мене приєднатися, запропонував каву, лікер, сигару та на додачу знайшов мені кімнату на цю ніч, а також потурбувався про сніданок. За вечерею він розпитував мене про відпустку та родичів і навіть згадав, що бачив Фріца серед штандарт-юнкерів. Він висловив надію, що тато зможе знайти родовища¹⁹. Мене знову призначили до 2-ї роти.

Сьогодні зранку ми попрощалися і я подякував йому та в товаристві фельдфебеля попрямував до місця розташування своєї роти. Наразі рота перебуває на позиціях, я вже не йду на передову, бо завтра ми всі перебираємося у якесь інше місце.

Перед обідом я розмовляв по телефону та отримав наказ приготувати квартири для першого баталу завтра у X. на 2 години. Зазвичай це дуже невдячна робота.

Тут я живу в дуже милій кімнаті в будинку посеред лісу. Ліс здається дуже первісним, мабуть, через те, що місцевий ландшафт складався з гір та крутих лощин. Це справжнє солдатське містечко посеред яру. Сьогодні після обіду мають прийти мої речі. У нашій роті залишилося дуже мало старих вояків.

У штабі полку я познайомився також із добровольцем Штельманном. Ми обмінялися думками та я зрадив, почувши, що тут всі добре підготовлені.

Передавайте найкращі вітання Фріцу та Ханні й обом малюкам. Надішліть мені, будь ласка, також адресу тата, якщо він не вдома.

Найкращі вітання

Ваш Ернст

---

¹⁹ Батько Юнгера під час війни займався бізнесом, пов'язаним із видобутком хімічних речовин.

Окопи, 15 грудня 1916

Любий Фріце!

З тих пір, як я отримав третє поранення, я весь час чекав, що Ти подаси ознаки життя. Весь час, поки ми перебуваємо на Соммі, я виконую обов'язки дивізійного спостерігача, оскільки моя нога наразі не дозволяє мені брати участь у довгих маневрах. Так що я сиджу прямо зараз на пагорбі перед телескопом, з якого можна спостерігати за вогневими точками та світловими сигналами супротивника. Біля мене два телефони, один зв'язує з позиціями, інший — зі штабом дивізії.

З дня на день мене звільнять з цієї посади і тоді я повернуся до квартири в селищі Нюрлю, у якій після втечі місцевих жителів ми досить затишно влаштувалися. Особливо вражає там набір порцеляни, якої так багато, що ми могли б відкрити власну крамницю. Ще вчора ввечері я собі зручно розташувався в моїй кімнатці біля пічки, яку ми розтоплювали ставнями та меблями, кури́в та читав книжку. За будинком тут великий сад. Разом із великою кількістю хвойних, гарних та височезних, там стоїть також безлистий каштан, чиї плоди я збираю, аби смажити.

Стрілянина на Соммі дещо стихла. Тільки вечорами чути час від часу на добрячій відстані загороджувальний вогонь. Загалом же, це гарчання повільно стихає.

Пропозиція миру нас тут дуже здивувала, і декому дуже не сподобалося, що ми маємо зробити перші кроки. Що ж до мене, то я не вірю в жоден мир, до якого не примусив голод або сила зброї.

Твій Ернст

5.11.1917

Любі батьки!

Ви отримали мій попередній лист? З тих пір я не чув від Вас ніяких звісток. Я знову надіслав посилку з книжками, напишіть, будь ласка, коли отримаєте його. Разом із тим я надіслав ще кілька цікавих мап колишніх позицій на Соммі, частково з

моєї служби в офіцерській розвідці, частково зі спостережного пункту, тож прошу Вас зберегти ці мапи разом з іншими моїми речами з війни.

Фріц, як це видно з його останнього листа, тепер знову має бути в Німеччині. Він якраз повернувся з коротких гастролей і візьме участь у гарному наступі в новому році. Сам він розповість про це більше.

Ви, напевно, вже знаєте, що з 15 лютого змінюються правила написання адреси в польовій пошті, тож ось нова: лейт. Юнгер, фуз. полк №73, I бат., 2 рота. 18-го числа я знову їду до розташування полку, тож врахуйте це, якщо будете щось посилати.

Мені дуже хотілося б отримати газету, щоби можна було дізнатися, що відбувається в світі, наприклад, «Ганноверський оглядач» абощо.

Будь ласка, передавайте всім привіт

Найкращі вітання

Ваш Ернст

15.II.17

Любі батьки!

Лист тата від 11.2 я отримав сьогодні, як і лист від сержанта Боде. Сподіваюся, мої речі я знайду в місці розташування роти. Наш полк має знову відійти з передової. Тепер дуже скоро слід чекати атаки. У кожному роді військ подекують, що на цілому фронті супротивник пробує сили, особливо там, стоять де англійці.

Тато писав, щоб я пошукав посаду ад'ютанта або щось схоже. Навіть не зважаючи на те, що це посада для тилових шурів, кавалеристів та інших ветеранів, які воюють не доходячи до лінії фронту, для мене таке призначення було би просто жакливим, адже на цій посаді стаєш хіба що кращим камердинером і служкою. Якщо я стану командиром роти у фуз. полку № 73, наді мною буде тільки два начальника і завдання, які будуть і цікавими, і передбачатимуть самостійність, де можна

буде щось зробити самому, а не лише передавати накази інших. Крім того, я маю ще раз понюхати пороху в бою, без цього я не вгамуюся. Служити в тилу я зможу й після війни, якщо тільки матиму таке бажання.

Ви вже отримали мою посилку з книжками? Завтра я надішлю другу. Дякую за те, що надіслали тютюн і маленький пакунок від матусі. Буде чудово, якщо зможете надіслати маленьку пляшку хорошого лікеру.

Загалом, тут усе добре. Як там Фріц?

Найкращі привітання Вам усім від
Вашого Ернста

Сіссон, 17 лютого 1917

Любий Фріце!

Як Тобі ведеться у Дьоберітці? Ти потрапив до тієї самої роти, у якій я був тоді.

Мій час на полігоні в Сіссоні також закінчується, завтра вдень я вже їду до розташування полку. Бойє написав аєні, що там згущуються хмари. Можливо, скоро нас закинуть на інші позиції. Ну звісно, хотів би я подивитися на болота Сомми якраз на початку весни, коли все живе прозябає у воді, в очереті та багнюці.

Напиши ще про те, як Тобі живеться в другій роті. А ще я завжди залюбки слухаю те, що люди розповідають про загальне ставлення та особисті стосунки; з цього багато чому можна навчитися.

Твій Ернст

21. II. 1917.

Мій любий Ернсте!

Я отримав Твій лист за 17-те число тільки сьогодні. Те, що я в тій самій роті, в якій був Ти, я пояснюю тим, що юнкери X корпусу завжди були у 4-й. Капітана Шпігеля та фельдфебеля Харніша, мабуть, давно вже немає в Дьоберітці. Нашого капі-

тана звати фон Плессен, а його зброєносець — Декер. Крім того, ми живемо не у 5-й казармі, а у 18-й на виході зі старого табору, поблизу вокзалу. Те, що в Сіссоні було не дуже приємно, я можу собі уявити, оскільки бачу тут офіцерів, які вправляються із кулеметами із відмороженими пальцями у 10-градусний мороз. У полку Тобі точно буде значно краще з погляду постачання. Сподіваюся, із нашим 73-м не трапиться нічого неприємного. Сього

Коли я прощався із фон Оппенем ще в штабі полку, він сказав: «А Юнгер цілком міг би стати сержантом». Я почув це вже виходячи. Він сидів разом із Бьокельманном та Вайхе й дивився записи авіації. Обидва останні дні, які я провів на позиціях, один раз за проханням Бойє та один раз добровільно я викликався до передового окопу та добре його оглянув. Там згори, мабуть, лежало багато мерців, адже я постійно бачив чийсь чоботи на засохлих ногах, що стирчали з землі.

Також я дізнався, що двоюрідний брат лейтенанта Кіуса, штандарт-юнкер сержант Гайде, досить важко поранений уламком міни, що розірвалася біля нього. Ти мав би пам'ятати його ще з офіцерської їдальні. Це був маленький, круглий хлопчина із чорним волоссям та крючкуватим носом. До речі, Добропольський зараз теж тут у Д. Ти запитував ще у своєму листі, як там було в Рейбурзі. Мені зовсім не сподобалося, насправді це була ніяка не відпустка. Коли після поїздки, яка тривала півдня й цілу ніч, через Сан-Квентін, Лілль, Гербешталь, Кельн, ми прибули до Ганновера (майже половину часу в дорозі я провів у вагоні-ресторані), єдине, на що ми спромоглися, це вибити дозвіл перебути тут до повернення Дьоберітц. Я залишився ночувати у Райнхофі. Це було справжнє щастя: знову помитися та роздавити останні п'ять вошей, яких я знайшов. Потім я приємно прогулявся містом, вирішив свої справи та ввечері повернувся до своєї кімнати, запалив електричне світло, покурив, читав, поки не почало хилити на сон, такий глибокий, що мені наснилася дошка на сходах у штольню, де я про-

вів якось 10 коротких днів. До речі, Ти не отримав моїх листів із траншей? Я надсилав кілька, а також поштові картки. — Курси тут тривають тривати чотири місяці; потім, сподіваюся, ми знову побачимося.

Люди, яких я зустрів тут, переважно дуже хороші. Вони жадливо лаються, але це аби тільки виговоритися. Наша служба не була легкою, мені особисто вона жадливо обридла, і часто, повертаючись із нічних чергувань, я почувався як мертвий. Ще дещо знову тягати міни я би не хотів навіть за тисячу марок. Але менше з тим. Я хотів сказати Тобі ще дещо: якщо в Тебе буде зайва випічка, солодощі або взагалі щось їстівне, заради Бога, за найпершої нагоди надішли це мені на мою теперішню адресу, щоб я зовсім не помер із голоду. Тільки не забудь про це. Також, якщо зможеш щось купити у їдальні, напиши мені, будь ласка, а я тоді вишлю гроші. Тут із цим геть погано; огидні продукти, варення з гнилих ягід та ковбаса зі старого борошна з якимись прожилками поїдають тут жадібно, коли їх взагалі отримують.

Найкращі вітання
Твій брат Фріц!

24.II.17.

Любі батьки!

Останнім часом я знову тут, у полку. Дорогою я зупинявся ночувати в Сан-Квентіні, де мав задоволення добре повечеряти в місцевому закладі, де працюють ганноверці.

Моя торба була вже в місці розташуванні роти. Наступного вечора я вирушив до наших позицій, це був важкий і страшний перехід через розбиті села та порожні окопи. Першим, кого я побачив з 2-ї роти, був мрець, який раніше відгукався на зловісне ім'я Кірхгоф²⁰, він лежав на вартовому посту, загорнутий у брезент. Вночі я переніс його до окопу; наступного ранку я от-

²⁰ Німецьке прізвище, яке дослівно перекладається як «Погость».

римав шифровану телеграму про те, що (sic!) мене викликають до ставки полку. Полковник фон Оппен спитав мене, чому я навчився, та сказав: «Ви будете замість лейтенанта Теббе, який має відрядження на курси на 3 тижні, очолювати 8 роту. Мої вимоги Ви знаєте: порядок, витримка, дисципліна». Так що я тепер знову на 3 тижні велике цабе. Наразі я найдовше служу на посаді командира взводу в цілому полку, але тепер мені доведеться бути командиром роти, а це вже зовсім інше. Як справи вдома?

Найкращі вітання Вам усім
від Вашого Ернста

24/2/17

Мій любий Ернсте!

Я отримала лист та поштову картку від Тебе, дякую за них!

Я би відповіла Тобі ще раніше, але через застуду не могла вийти з дому п'ять тижнів, і до того ж була відрізана майже від усього світу, тож не можу розповісти Тобі нічого нового. Ханна нещодавно була в мене, а в середу, коли я вперше після хвороби пішла на закупа, я зустріла маму з Ханною та дуже зраділа. Як у Тебе справи, мій любий Ернсте? Ти тепер останнім часом знову на фронті та мусиш битися з ворогом, до того ж, як пишуть у газетах, у Вас там огидна погода; я завжди думаю про Тебе. Сніг уже повністю розтанув, вчора у нас було дуже сонячно, це дає надію на потепління. Я думаю, через 1–2 місяці ми візьмемо англійців змором, наші підводні човни попрацювали на славу. Фріц зараз у Дьоберітці, перед його відправкою він був у мене, щоби попрощатися. Він написав мені, що їх поселили в просторій казармі, я якраз збираюся відповісти на його поштову картку.

Як я чула, у «Кур'єрі» розмістили звістку про Твоє нагородження Хрестом першого ступеня. Я постараюся дістати цей номер та вислати Тобі. Ти отримав в'язані рукавиці на Різдво? Я би залюбки зв'язала Тобі ще одну пару, але неможливо діста-

ти пряжу. Пряжа до панчіх коштує 40 марок за фунт. А пряжі для рукавиць взагалі немає.

Тільки що тут була тітка Ода, вона принесла мені «Кур'єр». У «Ганноверській господині» розмістили вірш нижньонімецькою, який я Тобі хочу переписати. Відпиши мені якнайшвидше.

Сердечні вітання від Твоєї бабусі

[На звороті] Коли Ти отримувеш свою обіцяну відпустку? Як у вас із харчуванням?

6.III.17

Любі батьки!

Зараз ще на позиціях. Вчора я отримав поштову картку та посилку з тютюном, було б добре, якби Ви могли надсилати його кожен тиждень, адже хороший тютюн тут рідкість.

Вчора зранку 7 англійців підійшли до наших загороджень із колючого дроту та хотіли закидати нас ручними гранатами. Але наші одразу ж пригостили їх ще краще, так що вивели з бою обох їхніх командирів. Одного, старого сержанта, тяжко пораненого затагнули в окоп, інший, зовсім юний лейтенант, одразу ж загинув. Це був милий хлопчина, добре споряджений, у нього в кишені були конверти, судячи з яких, він походив із хорошої родини. Його прізвище Стоукс. Ми поховали його, і я поставив над могилою хрест.

Сьогодні зранку, о 10.30 я зробив справді майстерний постріл. З якогось укриття, щонайменше 600 метрів від нашого окопу, вийшов англієць, крихітна фігурка в хаці. Я якраз проходив біля коригувальника артилерії, який стояв за направленим уперед телескопом. Я показав йому англійця, прицілившись, взяв 1 см нижче (я ще ніколи не тримав людину так точно на мушці) та натиснув на гачок. Мені здалося, що він встиг сховатися, але коригувальник побачив абсолютно точно через скло, що англієць зробив ще два кроки, потім упав на спину, ще двічі повернувшись рукою та скотився в окоп. Він більше не піднявся.

У мене це перший випадок за 2 з половиною роки війни, коли я абсолютно впевнений у своєму пострілі.

Хоча це й не абищо, але я все одно тішуся цим.

Так минає тут час, майже щодня трапляється щось цікаве. Наприклад, кілька днів тому перед нашими позиціями вибухнув аеростат. Але багато про що писати не можна, адже цензура дуже сувора.

Як справи вдома? Будь ласка, передавайте привіт Ханні та обом хлопцям від мене.

Найкращі вітання надсилає

Ваш Ернст.

Коли прийде передача, будь ласка, збережіть мапи, я збираю зараз усе можливе для мого щоденника.

Е.

Ліакур, 19 березня 1917

Любий Фріце!

Ти вже знаєш, що я успішно повернувся з Сіссона. Я привіз дуже хороші рекомендації, а відразу по поверненню очолив триденний патруль проти англійців, які прорвалися. Тепер я отримав два вихідних, які проводжу в покинутому, але дорого вмебльованому будиночку. Бойе зараз із ротою на передових постах — ми ведемо тепер цілковито нову війну, вже не таку нудну, як раніше.

Твій Ернст

19.III.17

Любі батьки!

Скоро прийде ще один мій лист зі знімками. Те, що ми зараз робимо на фронті біля Сомми, має увійти в історію, і про це, напевно, писатимуть у газетах.

Шість днів тому мене викликали до полковника, який сказав мені: «Я даю Вам 3 взводи, щоби Ви ще з 3 джентльменами очолили патрулі». Про те, що це за патрулі, я, на жаль, не можу писати. Ну а тоді, коли через 4 дні повернулися, нас привітали

вже полковник і генерал. Полковник сказав: «Це мої офіцери, які 3 дні водили дурних англійців за ніс і т. д.». У кожному разі ми отримали по 2 вихідних і обіцянку, що нам знову дадуть відпустку, коли випаде нагода. Поки я проводжу обидва вихідних у моїй новій квартирі в Л..., де я поселився в маленькому будиночку. Це село скоро мають звільнити від усіх цивільних, тож залишається тільки їхнє майно. Зараз я щоранку їм із чийогось родинного посуду, який успадкував від французів, утім, доволі спокійно. Також у мене тут ціла низка дамських нічних сорочок, які я використовую як піжами, а ще в мене щоразу свіжа постіль із кращими простирадлами. Сьогодні зранку я вперше за довгий час прийняв ванну, що після багатьох днів у боях було справжнім задоволенням. Сон у м'якому ліжку мене теж дуже тішить, адже за останні ночі я став таким нервовим, що в кожному спальнику мені ввижався англієць, і я навіть забув наш гарний пароль «Люттє лаге»²¹.

В один із останніх днів я знову мав якесь дурнувате везіння. Я зауважив із одного з постів, що граната В-Z, якою наша артилерія намагалася дістати ворожий літак, знову падає вниз і зараз вдариться об бруствер не далі як за 3 метри позаду мене. Я одразу ж скотився у штольню, обмацав себе й дуже здивувався, що я ще цілий.

Вчора я отримав від тата 2-гу передачу з тютюном. Думаю, його вистачить десь на тиждень. Тільки що я отримав поштову картку. Не забудьте виписати газету на квітень! Скоро я знову надішлю передачу з книжками. У покинутій бібліотеці місцевої церкви стоїть стільки гарних старих томів, дуже шкода, що все це має пілюжитися тут.

Що робить Фріц? Як справи у Вас вдома? Передавайте від мене привіт усім.

Найкращі вітання надсилає

Ваш Ернст

---

²¹ Люттє лаге — популярний алкогольний коктейль.

Фреснуа, 16 квітня 1917.

Любий Фріце!

Ми знову переживаємо в полку неспокійні часи. Лейтенант Грове загинув, Гамброок і Шпренгер отримали поранення, сержанти Білінг і Шюддекопф із нашої роти — мертві, а також багато інших. Обидві наші маленькі конячки з обозу злетіли в повітря під час бою під Камбре. Тим часом Хорнік мав успіх із патрулюванням та взяв у полон двадцять двох англійців.

Зараз я сиджу в підвалі як командир пункту зв'язку, із телефоністами, радистами, вістовими, велосипедистами та поштовими голубами. Хоча Фреснуа знаходиться за лінією фронту, іноді випадкова куля може поцілити когось, а позавчора вночі, коли ми з Книґте лягали спати в цьому підвалі, прострілили дах над нашими головами. Зранку ми були, мов воскові фігури, засипані червоним цегловим пилом. Вечері у виноградниках видалися тут більш затишними.

Твій Ернст

Фреснуа, 22 квітня 1917

Любий Фріце!

Пункт зв'язку в підвалі тепер дуже зручно облаштований, коли він потрапляє під обстріл, ми виповзаємо до штольні, що прилягає до нього. Двічі на день у село прилітають гранати калібром щонайменше 30,5 см. Це треба чути. Хорнік та Кіус захворіли, так що тепер 2-у роту очолюємо тільки я і Бойес, а мене ще й відрядили сюди.

А тепер виповжай зі своєї зимової сплячки у Дьоберітці та пиши мені частіше.

Твій Ернст

Дьоберітц, 25.IV.17.

Мій любий Ернсте!

Сьогодні я отримав Твій другий лист. Я досі не відповів, тому що хотів поділитися з Тобою радісною звісткою про те,

що мене призначили сержантом. Сьогодні це стало відомо остаточно. Батькам я ще про це не казав, бо в неділю ввечері я їду до Ганновера та хотів би їх здивувати. — Твій перший лист дуже втішив усіх тут. Вже кілька днів подейкували про речі, які всіх непокоїли. Наприклад, про те, що полк мають послати до італійського кордону як нагороду за довгорічну боротьбу на Західному фронті. Загалом, усі вважали, що полк зазнав величезних втрат під час відступу. А останнім часом скрізь було чути, що цілий полк було знищено в котлі біля Арраса. Тепер Твій лист усіх заспокоїв! Ми дуже засмутилися через смерть Білінга, особливо Добропольський. Адже Білінг був чудовим хлопцем. Лейтенанта Грове я не знав, з якої він роти? Служба в пункті зв'язку правда стерпна? У кожному разі це має бути цікаво, читати так багато повідомлень та наказів. (...)

Твій Фріц.

Вірші будуть у другому листі.

27.IV.17.

Любі батьки!

Лист мами від 19.IV я отримав позавчора. Тут все по-старому. Пиріг, який Ви надіслали мені на День народження, зачерствів, поки добирався з тилу. Ну та нічого, щось придумаємо. Ви отримали обидві мої посилки? Одну я надіслав ще під час вихідних, іншу, з книжками та 10-см хвостом від міни, приблизно 6 днів назад. За декілька днів я надішлю ще одну передачу, адже я знайшов тут, у цьому нещодавно зруйнованому селі, прекрасну бронзову статуетку, ручної роботи, вона зображує хижака із двома крилами, з чиеї пащі виривається вогонь — два підсвічники.

Майор Мьолленгофф захворів і вибув із війська.

Щодо іншого, то моя адреса — досі 2-а рота, а чому мама написала «штаб III», я не зовсім розумію.

У домашній бібліотеці, нагорі, є маленьке видання «Сказаного Роланда» Аріосто, якби Ви надіслали мені, я б із задоволенням перечитав його.

Коли нас несподівано почали обстрілювати, я переносив багаж і мав робити це так швидко, що не встиг захопити всі речі. Так що я сиджу тепер без тютюну, який залишився там. Також у торбі залишився і бекон, сподіваюся, він ще витримає деякий час. Щодо газети, то її краще адресувати на 8-му роту.

Вчора обстріл розстрожив мою сигнальну станцію, розбилися дві короткі й маленькі лампи, дуже дорогі, а ще засипало землею 6 чоловік, яких ми проте відразу ж відкопали, лише один із них отримав легку контузію. Але сигнали, які ми тепер щодня подаємо в село, теж передаються не з папірцями. Пріпке я відвідую дуже часто, він мешкає в маленькій холостяцькій квартирі, яка, утім, теж часто потрапляє під обстріл.

Найкращі вітання Вам усім

Від Вашого Ернста

Позавчора — 2 роки відтоді, як мене вперше було поранено.

Серен, 4 травня 1917

Любий Фріце!

Сердечно вітаю з отриманням личок. Коли закінчуються Ваші курси? Адже після них Вас відразу ж відправлять сюди. Краще поспішайте.

У нас був тут запеклий бій, у якому 2-й роті ще пощастило відбутися шістьма загиблими. Мій пункт зв'язку лежав якраз на лінії вогню, чверть із тих, хто був там, отримали поранення. Наостанок канадці накрили вогнем наше укриття. Книгте отримав поранення нижче спини, так що забігав, як ошпарений.

Зараз ми насолоджуємося гарними весняними днями у відносній тиші. Квартири досить затишні, а місцеве населення дуже гостинне. Тож зараз ми поки що відпочиваємо, адже літо обіцяє бути гарячим.

Твій Ернст

Окопи, 8 червня 1917

Любий Фріце!

Мене тішить те, що Ти думаєш про далекі країни. Але мене ще багато часу, і хто його зна, що чекає на нас попереду. Полум'я все розгорається, і всі вчепилися один в одного із такою люттю, що просто не можуть розійтися. Тому ми маємо витримувати це й не думати про омріяні краї.

У рази більше, як у тилу, тут панує солдатчина. Мене теж не полишає відчуття, що в мене в полку погана репутація. Але це між нами.

Фельдфебеля Якоба, якого Ти знаєш із Соммі, кілька днів тому поранило в ногу під час виїзду, і тепер він тримається на кількох сухожиллях. Якоб стиснув люльку в зубах та, не моргнувши й оком, попросив товаришів геть відрізати йому ногу. Для цього потрібна велика мужність, адже одразу після поранення почуваш себе дуже жалюгідно.

Ну бувай, тепер я маю до перших півнів наглядати за окопами.

Твій Ернст

Окопи, 18 червня 1917.

Любий Фріце!

Незабаром ти теж потрапиш на передову. Сподіваюся, тепер Ти маєш уявлення, що таке служба.

У нас тут немає потужної системи траншей, швидше передові пости, які приховані за крутими схилами ярів та перелісками. Ці пости для англійців — як заноза, останнім часом не було й дня, коли вони не намагалися прорватися. Після однієї такої спроби ми з моїм взводом із двадцяти чотирьох чоловік вели довгий нічний бій проти двох підрозділів, що склалися з індусів, очолених англійськими офіцерами, і проти резервного загону англійців. У критичний момент їх повів їхній командир, англійський старший лейтенант, озброєний штиком та револьвером, він був за декілька кроків від нашої лінії. Утім, куля,

яка пройшла крізь око й скроню, вчасно відправила його на полювання у вічності. Ми забрали трьох поранених індусів до наших окопів, як трофей.

Англійського старшого лейтенанта ми знайшли у високій траві ввечері наступного дня. У його обоймі залишилося тільки два бойових патрони (sic!). Я взяв собі його сталевий шолом²², край якого був пробитий кулею. Також ми знайшли біля нього пласку металеву флягу, наповнену шотландським віскі. Стоячи біля нього в темряві, ми випили за небіжчика, що зробив нам такий подарунок.

Найближчим часом я хочу надіслати мої нові трофеї додому. Мені тепер належать: справний англійський карабін, із яким потім можна буде полювати, патрони до нього, прострілений шолом англійського старшого лейтенанта, його заплямований кров'ю штик, а також його портсигар, який мені віддав Кіус.

Наші дикі поля зараз пишно квітнуть.

Твій Ернст

Кот Лоррен, 2 серпня 1917

Любий Фріце, обидва Твої листи мене заспокоїли. Щоправда, я думав, що кулю з Тебе вже витягли. Вірш про диких гусаків дуже гарний. Міркую, що це тільки перший плід довгого відпочинку.

Сьогодні рівно рік відтоді, як мене поранило вдруге, під час ураганного обстрілу міста Комбль. Тут, на потужних укріпленнях у Кот Лоррен, я проводжу час у спогляданні: він поділений між чергуваннями в окопах, сном та книжками. Також я збираю скам'янілі речі. Цими днями я поведу розвідувальний патруль до французьких позицій. Фляга англійського старшого лейтенанта цього разу наповнена хересним бренді.

Коли вночі я міряю кроками траншеї, я багато думаю про колонії. Після війни треба буде записатися до колоніальної пі-

²² Цей трофей до сьогодні зберігається в колишньому будинку Юнгера у Вільфлінгені.

хоти, щоби побачити кращі краї та людей. Коли я був на службі в Гері, я зайшов у музей, який належав одному камерунському плантатору, щоби подивитися на колекцію, яку укладав його син-гімназист. Рослини, плоди та тварини були наче з якогось райського світу.

Твій Ернст

5.VIII.17

Любі батьки!

Як і обіцяв, надсилаю тепер детальне повідомлення. Сподіваюся, Ви вже отримали звістку від Фріца.

Я не бачив Фріца, хоча й чув, що він вже декілька днів у 8-й роті, і все ж я не думав, що він візьме участь у наступі з 3-ю ротою. 29-го числа я отримав наказ очолити й повести в наступ 8-му роту, бо її командир загинув. Я прийшов до місця розташування роти і з 5-ма хлопцями вирушив до такого собі переліска, де ми вступили в бій. Одразу ж Зандфос, який очолює 3-тю роту, послав до мене чоловічка, через якого передав, що мого брата поранено. Мене наче стукнули по голові, я помчав до напівзруйнованого обстрілом бетонного будиночка, де справді знайшов Фріца. Його лихоманило і загалом було дуже кепсько, але він тримався добре. Поруч із Фріцом, посеред купи важкопораних, лежав ще один штандарт-юнкер. Мені було ясно як день, що його треба якомога раніше відправити назад, поки ще не пізно, адже скоро англійці мали оточити весь ліс та розстріляти усіх, кого тільки знайдуть. Тому я наказав 4 солдатам покласти його на брезент та віднести до санітарного пункту. Звичайно, для мене це було дуже сумно — дивитися, як мого брата несуть через поле, поки справа і зліва вибухають ручні гранати.

На інший ранок я ще раз побачив Фріца в укритті, де розташовувався перев'язувальний пункт, який ми називали «Яйце Колумба», незабаром після цього його відвезли до лазарету. Лікарі сказали, що він має скоро видужати. Я був справді радий,

що його вчасно відвезли, адже за декілька годин ціль «Яйце Колумба» потрапила під обстріл.

Фріц поводився дуже відважно й сміливо, Бюклеманн сказав мені, що його мають нагородити Залізним Хрестом.

Тепер Ви точно все знаєте. Це справжнє диво, що його брат, до того ж офіцер, виявився неподалік, і не менше пощастило, що ми опинилися разом на одному полі бою у величезній Фландрії.

Загалом, такої битви в мене ще ніколи не було, і це диво, що я вийшов із неї цілим, хоча й не шкодував себе.

Такого кровопролиття ми ще не отримували, ну та про це я розповім уже під час наступної відпустки, яку я от-от маю отримати.

За час усіх цих подій я отримав тільки уламок у руку, хоча ми взяли на себе перший удар.

Зараз ми лежимо в лотаринзькій багнюці у типші та маємо отримати справді спокійні позиції.

Загалом, я зараз бадьорий та свіжий. Пришліть мені, будь ласка, адресу Фріца й напишіть також, як він там. А ще було б чудово, якби Ви знову прислали тютюн.

Привіт від мене всім вдома!

Ваш Ернст

NB! Я зараз знову очолюю 7-му роту! Це жахлива заміна. Скоро не залишиться в полку роти, яку мені б не доручали. Що не кажи, а серед людей я тут ще раз заслужив славу сміливця!

ДОК. ЕРНСТ ЮНГЕР

ВИДОБУВНА КОМПАНІЯ «ХАММОНІА»,

РЕЙБУРГ (МІСТО), 12.8.1917

Телефонне відділення міста Рейбург №3

Любий Ернсте,

[...] стосовно Фріца, мене тішить, що він тримався так мужньо, хоча іншого я й не чекав. Це було справжнє щастя, що Ти був поблизу, адже інакше все не обійшлося б так добре. (...)

Наразі щастить, що справи в мене, здається, просуваються, адже багато людей зараз голодують, поки в нас є, що їсти; думаю, Ханна б не витримала, якби їй довелося жити, як більшість ганноверців. Ціна на нашу продукцію так виросла, що я підвищив ціну на акції на нерухомість до 30% та до 40% на нові родовища. Врожай буде добрим, за умови, що його в нас не вкрадуть.

Від Тебе надійшли різні передачі, серед них — і шолом англійця. Те, що Ти хочеш записатися до авіації, мені здається необміркованим як слід. По-перше, це справді набагато небезпечніше, ніж піхота, адже в піхоті зазвичай на один смертний випадок випадає багато поранених, тоді як в авіації майже кожен нещасливий випадок є смертельним, адже в повітрі не втримаєшся. Крім того, я чув, і також читав, що на війні не слід намагатися скоригувати свою долю, це зазвичай закінчується погано. І до того ж у літаках немає нічого особливого. Можна підстрелити 20 чоловік і ніколи не отримати за це Орден Гогенцоллернів, який Тобі неодмінно дадуть на Твоєму теперішньому місці. Авіація стала чимось звичайним, все найцікавіше — внизу. Мій Ернсте, Ти зробиш добре, якщо залишишся у своєму теперішньому підрозділі, де Ти вже добре себе показав і можеш просунутися далі, ніж у зовсім новій сфері.

[...]

Найкращі вітання!

Е.Ю.

Кот Лоррен, 14 серпня 1917.

Любий Фріце!

Що зараз кажуть лікарі про Твоє поранення? У нашій роті якраз є один чоловік із Гельзенкірхена, який дуже пишається своїм містом. Певно, Ти мусиш ще залишатися в ліжку.

Тут все як і зазвичай та дуже нудно. Ми займаємо дуже добре укріплені та спокійні позиції. Службу дещо розбавляє те, що у ґрунті та в стінках окопів трапляються численні ракушки, амоніти та морські їжаки. Це справжнє дно колишнього моря,

по якому я блукаю і часто залишаюся стояти перед бліндажем, немов розгадуючи ребус.

У Фландрії Ти потрапив у жорна першої атаки. Вже зранку після нашого біглого прощання почався головний наступ. Увечері того ж дня я ще раз завітав до «Колумбового яйця», аби відвідати тебе, але побачив, що укриття розстрожили двома влучними залпами. Санітар та кілька важкопораних, яких потім визволили з полону, розповіли мені, що Тебе забрали ще зранку. Я був справді щасливий почути це, адже того вечора «Колумбове яйце» було розстрожене обстрілом, і я біг туди з Раттенбурга, щоб побачити це.

Наступного ранку ми вже обороняли Раттенбург. Артилерійський вогонь був найщільнішим. Ми обстрілювали англійців, що наступали, але, оточені з трьох боків, мусили відійти. На півшляху ми зустріли Кіуса із 2-ю ротою та знову вишукалися у фронт на дорозі з Лангемарка. Там ми блискучою лінією вогню зупинили англійців за лічені хвилини. Наступного дня ми вийшли звідти й незабаром цю дорогу ретельно накрили важкими гранатами. Можеш уявити нашу радість.

Те, чого ми натерпілися, Ти вже знаєш. Але були в цьому й приємні миті. Як мені розповіли, 2-й роті, яка була в тилу, повідомили через вістового, що мене оточили в Раттенбурзі. Миттєво, без жодного наказу, всі примчали туди, щоби відбити нас. Таке не трапляється щодня.

Після битви я розмовляв із Бьокельманном. Тебе нагородять Залізним Хрестом. Крім цього, через чвари, про які нещодавно дізнався, я вирішив перейти до авіації та вже записався. Сподіваюся, мою заявку там приймуть.

Ти вже можеш писати? Тоді напиши мені, будь ласка, як саме та коли Тебе поранило, і як Ти дістався до лазарета. Те, що я знайшов Тебе в переліску, було дуже вчасно; перші залпи англійців уже сягали краю лісу. А тепер я бажаю Тобі швидше одужати.

Твій Ернст

Артуа, 13 грудня 1917

Любий Фріце!

Як живеться Твоєму пораненню? Сподіваюся, Ти вже можеш дихати сповна. Від Ганса Ти дізнаєшся, що чекає на мене найближчим часом. У битві під Камбре я з моєю ротою взяв у полон понад дві сотні англійців і за це отримав відпустку. Якщо нічого не завадить, я виїду звідси 20-го грудня. Було б чудово, якби Ти теж у цей час отримав відпустку задля одужання, щоби ми змогли зустріти Святвечір на червоній канапці вдома, звичайно, з люльками, якщо тільки Ти знову зможеш курити. Якщо ні, то я відвідаю Тебе в Ганновері, аби переповісти про великий наступ, під час якого, на жаль, зустрів смерть мій друг Теббе. Я провів останні дні в його компанії та зауважив, що він якийсь засмучений, і ми не розуміли, чому. Потім він ніби поживавшав.

Я маю також передати Тобі вітання від Золемахера, чия рота тримає ділянку біля моєї. Вечорами він часто приходить до нас із пивом — і ми сидимо та граємо в карти. Також я знову багато читаю, здебільшого російських письменників — Гоголя, Достоевського, Толстого.

Все інше при зустрічі. У нас є тут одна позиція, яку ніяк не назвеш спокійною. Особливо нам дошкуляють обстріли газовими балонами; хмари від них такі густі, що не рятує жодна маска.

Твій Ернст

Артуа, 7 січня 1918

Любий Фріце!

Як у Тебе справи? Я чекаю на детальну розповідь. Сподіваюся, Ти дотримуєшся моєї поради, яку я прокривав Тобі уже з потяга.

Коли я виїжджав з Ганновера, то зустрів свого старого друга Р. Це чудовий хлопчина, який у школі у В. дуже надихався моїми пригодами та завжди захищав мене проти тамтешніх обивателів. У той час, коли більшість старих приятелів добряче по-

грубішали, він здався мені неймовірно бадьорим та веселим, і з тією ж старою іронією.

У Хаммі я знову залишився один у купе. Біля мене сидів малий Шульц, який залишив мене в Брюсселі, щоб дістатися до Гента. Я не поїхав із ним, бо до вечора в мене зовсім пропав настрій, гадаю, через смуток за домом. Інколи трапляються миті цілковитої самотності, наприклад, коли сам-один проходиш порожніми коридорами вокзалу. Це ніби млин, який перемелює все людське. Я відкрив для себе, що в таких випадках немає іншого дієвого засобу, крім довгого сну в хорошій постелі. В окопах, серед старих товаришів, відразу стає краще на душі, поки одного самотнього вечора все не повторюється знову.

Зараз я сиджу в теплому укритті, поки назовні лютує холод, та одужую. Переді мною лежать три книжки, які написала Фьорстер-Ніцше про свого брата. Ну, тепер бувай.

Твій Ернст

Гві, 1 лютого 1918

Любий Фріце!

З Твоїх листів я зрозумів, що Вам досить непогано живеться у Ганновері. В нас тут досі спокійно; зараз це нагадує наше перебування у Фреснуа минулого року.

Тепер я готую мою роту до наступу. Завдяки битві під Камбре я багато чому навчився — передовсім тому, як можна подолати багато кілометрів відкритою або частково пересіченою місцевістю, зберігаючи при цьому порядок.

У полку дещо змінилося. Оппена, на жаль, більше немає, а новий командир ще не прибув. Що стосується Твого товариша М., то його сьогодні нагородили Залізним Хрестом, я бачив його на святкуванні. Він був нагороджений як важкопоранений.

Читання газет, приміром, кельнських, тепер сприймається дуже дивно — як новини з якогось іншого світу. Крім того, я читав зараз дуже гарний роман Альфреда Кубіна «Потойбіччя».

Твій Ернст

Гві, 5 лютого 1918

Любий Фріце!

Тут все як зазвичай, тільки сильно дошкуляє солдатчина. Коли я вже не можу терпіти, то хочеться забути про службу в піхоті та хоч раз поглянути на це зверху. Авіація, я маю на увазі винищувачі, має свої чесноти, особливо якщо комусь так бракує свободи та подвигів, як бракує мені. До речі, це одна з моїх максим: те, що ми завжди наділені свободою, поки смерть скріплює цю угоду як третя сторона. Тому я почуваюся добре між цими межами.

Твій Ернст

Гві, 17 лютого 1918

Любий Фріце!

Дрібні події, про які Ти пишеш, відомі мені з усією їхньою недоречністю. Проте вчиняють несправедливо, коли хочуть комусь дошкулити. Я підтримую погляд Оскара Вайлда про те, що самогубство — це найбільший комплімент, який можна зробити суспільству.

Сьогодні — марудна неділя в полі. Я сиджу тут у своїй квартирі та читаю «Піквікський клуб», аби зігритися всередині. Мабуть, невдовзі відбудеться великий наступ, який багато чого змінить, про це свідчать всі ознаки. Здається, що цим весняним наступом увінчається четвертий і вирішальний рік війни.

Зараз до мене прийшли з сусідніх позицій зіграти в карти, тож я прощаюся.

Твій Ернст

27.III.18

Любий Ернсте!

Мама нещодавно була тут і розказала, що Ти написав додому вже два листи. Сподіваюся, Твоя застуда нині минулася і Ти знову будеш up to date. Мама повідомила мені, що Ханна заручена з лейтенантом Девентером. Тільки не кажи, що Ти дізнався про це від мене. Якщо мама ще не написала Тобі, це оз-

начає, що заручини мають залишатися в таємниці, поки наречений щасливо не повернеться додому. Тебе це не ошелешило? Це так дивно, що в Ханни багато прихильників. Мене це тільки тішить, особливо те, що Ханна сама щаслива. Так, діти дорослішають, і дівчатка стають жінками. — Тут біля мене живе сержант Еслебен, хороший солдат, за професією — вчитель, під Юссі він отримав три кулі в ногу; я багато спілкуюся з ним. До війни він здійснив подорож до Пуста й досі згадує про це. Упродовж семи тижнів вони були там у низині. Там він заприятелював із циганами, які безпорадно блукали туди-сюди за кінськими табунами, і він досі завжди носить пояс, подарований 14-річною циганською принцесою, на згадку про кохання, яке тривало вісім днів. Перед початком війни ми теж мріяли про поїздку в Карпати, ну а тепер я найбільше хотів би якось поблукати безмежним степом. Життя насправду доволі коротке. Я не хочу нічого, тільки вічно блукати й блукати цілим світом, якщо тільки в мене будуть для цього кілька мільйонів. Ну та я сподіваюся, що це вийде й без них, можливо, якось ми з Тобою відкриємо власну справу та разом щось заробимо. Адже Німеччина стала для мене надто тісною, я хотів би якомога швидше податися кудись далі. І я думаю, що можливість та шлях теж знайдуться. Спочатку трохи повчитися, а потім — вперед.

Найкращі вітання

Твій Фріц!

5. VI. 18

Любі батьки!

Після довгої поїздки вчора ввечері я нарешті дістався до місця призначення. Я знову отримав 7-му роту і вже переконався, що солдатів це теж втішило, бо кілька людей одразу вибігло мені назустріч, щоб допомогти донести речі та повідомити, що вся рота радіє з того, що я знову приїхав. У кожному разі там залишилося лишень 12 чоловік, кого я знав раніше, особистий склад загалом не дуже великий за кількістю.

Ми стоїмо тут на позиціях, які зайняли під час штурму, не-подалік поховані загиблі з нашої роти, сьогодні зранку я вже мав змогу роздивитися місцевість.

Наші казарми розташовані посеред пустища, адже всі навколишні села були зруйновані під час нашого відступу у 17-му. Через це все життя тут нагадує про ковбоїв, адже як тільки відкриваєш двері казарми — опиняєшся немовби у прерії.

З приводу цукру я поговорю зі старшим по їдальні. Надішліть мені, будь ласка, мій тютюн та цигарки.

Також я дуже хотів би знати адресу Макса Девентера.

Надсилає Вам усім найкращі вітання

Ваш

Ернст

Просто зараз у нас все спокійно, про наступ нічого не чути.

Е.

Ганновер,

ДОК. ЕРНСТ ЮНГЕР, РЕЙБУРГ (МІСТО)

ТЕЛЕФОННЕ ВІДДІЛЕННЯ РЕЙБУРГУ №3

25.VI.18

ВІЛА ЯГДГАУЗ

Мій любий Ернсте!

Тільки-но я прокинувся, відразу отримав Твій лист за 21-ше. Добре, що у вас там справді спокійні позиції. У мене все як завжди. Щойно міркував про те, щоб провести чотиритижневу відпустку на озері під Рейбургом. Знаєш, великі міста — це цікаво, там є багато всього, але, врешті-решт, я віддаю перевагу природі. Зелені луки, озеро вдалині та гори — це те, що дозволяє мені відчувати себе справді щасливим. Мабуть, це все через мою споглядальну та ліричну натуру. — Тато тим часом накупив багато книжок. Перш за все це весь Брем, десять томів у доброму переплеті та зовсім нові. По-друге, неймовірно стара книжка зі світової історії, середини 18-го століття, яка була видана в Англії науковим товариством і тепер перекладена ні-

мецькою. Я вже погортав її та прочитав про долю двох найжахливіших завойовників на світі: Чингізхана та Тамерлана. В деяких місцях цей фоліант сповнений чудових зразків наївності. Книжка складається з 29 частин, міцно скріплених шкіряним переплетом, прикрашена міддю та сама по собі становить маленьку бібліотеку. По-третє, дев'ять томів про Національне зібрання 1848-го року. Таке от придбання на 48 книжечок. Потім ще понад 50 книжечок Шиллера, Гете і Гайне ми купили у фрау Гамлет і, крім того, замовили дещо в антикварному. Я також придбав собі дещо: три біографії митців — Рембрандт, Белліні та Паоло Веронезе; роботи Арніма, дві книжки видавництва «Інзель», вступ до філософії та історію французької літератури, а також ще вчора — коштовну «Тридцять відчайдушніших людських історій» Бальзака. Це книжка, яку можна порівняти з Декамероном, така свіжа, легка, і все ж таки серед цих дивакуватих історій трапляються також глибокі істини. Так що бібліотека все росте й росте, і скоро вона так збільшиться, що кімната для неї стане замалою і доведеться віддати їй ще одну. Крім того, під грифом «таємно»: тато прийняв рішення купити млин з 30-ма моргенами землі, город та всі забудови, оскільки млинар захворів та хоче все розпродати. Сподіваюся, у тата все вийде. Це було б чудово! Одна з багатьох ідей — це зробити там садок. Але це поки що таємниця, тож не пиши йому про це нічого.

Найкращі вітання
Твій Фріц!

Тато також купить «Сімплісісимуса», якщо Ти захочеш. Ця книжка коштує 10 марок. Напиши, що думаєш. Кайоль я надішлю. Лаузерт, Ведемаєр, Гауерштан та Гьодеке вже тут. Передавай привіт Кьоппену та Кіусу! Вітаю з нагородою. Яроцкі все дається через австріяків. Загалом, усе як завжди.

Ф.

Напиши мені адресу Оппена!

Вчора зранку я бачив Лотті та маленьку Агнесу, коли вони гралися в лицарів. Вони помітили мене та скорчили гримаси! Кумедно, правда?

Окопи, 30 червня 1918

Любий Фріце!

Твій останній лист втішив мене з багатьох причин. Це дуже добре, що Ти займаєшся бібліотекою та думаєш про її розширення. Разом з історією не забудь також про географію. Описи мандрівок належать до найцінніших видань; знання, які ми здобуваємо про світ завдяки ним же, можна порівняти з квіткою, яка розкриває пелюстку за пелюсткою.

Ще більше мене потішив Ваш план придбати у Рейбурзі землю та забудови, про це я хотів би почути детальну розповідь. Багато істини є в старому прислів'ї: земля переживе і війну, і пожежу.

Тут останнім часом було кілька неспокійних деньків. Двох офіцерів було поранено, загинув фенріх Геде, якого Ти мав знати з Дьоберітца. Наразі в моїй роті залишився один штандарт-юнкер.

Твій Ернст

Місто Рейбург

Підприємство «Вільгельмсглюк», Ганновер, 2 липня 1918

Телефонне відділення м. Рейбург №3

Любий Ернсте!

Кайоль? Кейоль? Аптекарь нічого про це не знав. Але ж це точно має бути тільки в аптеці! Тато теж поламав голову над цим. Так що, як бачиш, я не зможу це дістати. Якщо можеш, опиши це точніше.

Загинув фенріх Геде — про це я дізнався сьогодні ввечері у їдальні. Бідний шибайголова, він був нагороджений тільки за три чи чотири дні до цього. — Два, точніше майже три дні я хворів на іспанський грип, який зараз дуже поширений у Ні-

меччині. Сама хвороба зовсім не страшна, але в неї є ще ускладнення. Це доводить тільки те, що бувають хвороби, проти яких не допомагають ні гігієна, ні лікування. Якби замість якогось там грипу це була би чума, о небо, тоді вже завтра війна б закінчилася. Втім, все одно це було неприємно. Ввечері в неділю я збирався поїхати додому. Одночасно в мене був головний біль, озноб, висока температура, трем у ногах, спазми, кашель, хрипота і т. д. Тому будь-які бажання зникли. Хоча й зберігаєш ясний розум, але все одно стаєш дуже слабким. Так що бажаю Тобі не заразитися цією гидотою.

Найкращі вітання!

Твій Фріц!

[на зворотному боці:] Лотті передає Тобі привіт! Адреса Опена?

Окопи, 10 липня 1918

Любий Фріце!

Сподіваюся, Ти піклуєшся про себе. У нас також поширюється це середньовічне лихо, іспанська хвороба та її привиди, які породжують метушню у впорядкованому бутті війська. Я загартовуюся тривалими сонячними ваннами та вже так дозасмагався, що мене не зможуть розпізнати з жодного літака. Щоночі працює важка англійська батарея. Здебільшого я такий втомлений, що її залпи заважають мені тільки під час сну. Мое укриття, де я живу після Оші, має ще шар землі над дахом. Я живу в ньому сам-один, ночую на вузькій лавці, яка дещо вкрита сухою травою. Час від часу щось вибухає так близько, що земля починає дрижати, а стіни — хитатися. Тоді я прокидаюся та відчуваю тісняву з присмаком затишку, як раніше в ліжку під час грози. До речі, це було би справді нерозумно, не спати далі, адже, поки чуєш такі розриви, це означає, що вони не загрожують тобі особисто. Часто страх ховається в ілюзіях.

Вчора ввечері, в сутінках, ми зі Шпренгером здійснили маленьку прогулянку над бліндажем, який був безцеремонно

зруйнований гранатою, що розірвалася за десять кроків від нашої траншеї. Позавчора я намагався розгвинтити англійську гранату, яку знайшов захованою на складі боеприпасів — успішно, запал гранати детонував і відірвав мені фалангу вказівного пальця на лівій руці. Це вже друга фаланга, яку я втрапив на цій війні.

Лейтенант Кастен, якого Ти, мабуть, знаєш, отримав у Переліску 125 уламок від ручної гранати та загинув, ймовірно, від зараження крові. Капітан фон Ледебур два тижні тому, зовсім поруч із моїм укриттям, був поранений у ногу. Ми живемо тут немов на пательні, яка кожні два чи три дні википає, але в кожному разі тут набагато цікавіше, ніж під час позиційних боїв біля Монші, коли час тягнувся, як у пісочному годиннику. До того ж, позиції спустошує грип, так що іноді, особливо на світанку, вони мають майже святковий вигляд, як наче їх захищає одна лиш сила духу.

Твій Ернст

Ганновер, 23.VII.18, ранок

Любий Ернсте!

Я пишу Тобі, щоб повідомити, що ми вже купили млин, але Ти навіть не здогадуєшся, які наслідки були в цієї покупки. В останньому листі я помилився, там не 36 моргенів землі, а десь за 50, частково це поле, частина — ліс, ще частина — болото. Тато хоче вдосконалити та збільшити лісопилку. Якщо все піде добре, ми зможемо розбагатіти. Тато також не проти орендувати мисливські маєтки, які належать громаді Рейбурга. Я вже завзято вмовляю його, що буде просто шикарно, якщо ми зможемо полювати. Через цю купівлю я взяв у майора 3 дні вихідних і з вечора четверга по неділю був удома. Ми були в ландраті у Штольценау, потім вирішили подивитися ще раз на землю. Картаті ряди жита, пшениці, ячменю, вівса, буряка й картоплі. Ну, коли вже Ти отримаєш відпустку, то зможеш і сам оглянути все це. Як не крути — це гарно! Ми з татом придумали вже

сотню планів. Головне зараз для нас — якомога раніше залучити потрібну робочу силу. Першого серпня ми отримаємо повне право власності й розпочнемо.

Найкращі вітання!

Твій Фріц!

Окопи, 31 липня 1918.

Любий Фріце!

Як у Тебе справи? Після кількох ризикованих моментів я зараз знову в безпеці та спокої сиджу в гарному лісовому бівуаку. Він розташований біля одного з сіл поблизу Артуа, тут поруч є доволі густі зарослі та вода. Вечорами я купаюся в тіні високих тополь.

Настрій у мене хороший, я заспокоївся, у дечому навіть вгамувався і тепер усім задоволений. Це мій старий біль, те, що мене приваблює кожне місце, де я не залишуся надовго. Можливо, смерть — це те, де зібрані всі ці місця?

Новозеландці, які зараз розташувалися навпроти нас, добряче нас потрусили, так що тут не занудьгуєш. Але, водночас, вони страшенно великодушні, адже іноді дають і нам постріляти. Тому ми не розслабляємося і, загалом, рідко визираємо з-за укриття.

Твій Ернст

3.VIII.18

Любі батьки!

Дякую за лист від мами, який я отримав сьогодні. Тим часом мій попередній лист вже має бути у Вас.

Тут все як завжди, ми зараз перебуваємо на заслуженому відпочинку. Кілька днів тому Ракенбрандт, старий фельдфебель із роти Фріца, помер у казармі за 5 км від фронту.

Пан док. Герлах, брат рейбурзького лісника, просив передати мамі вітання. Він служить лікарем у нашому полку.

До речі, Ви вже давно збиралися показати мені наш останній знімок, вишліть його і я одразу ж надішлю його назад.

У ці дні наступу я знову значно поповнив мій музей сувенірів, але будьте обережними, щоб ніхто не побачив мої фото та інші речі з війни, які я поскладав у бібліотеці.

Позавчора та ще раніше тут були чудові літні днини, але відчора йде дощ. Наразі ми стоїмо на позиціях у найгарнішій місцевості, якщо не брати до уваги монотонні ландшафти Артуа. Під час останніх подій у нашій 12-й роті загинув сержант Шумахер із Рейбурга. Він хотів мені ще щось передати. Загинув напрочуд дивно. Коли повертався з передового поста, то гукнув вартового й одразу впав. До нього негайно кинулися та не знайшли жодного поранення, мабуть, він помер від отруєння газом або серцевого нападу.

Я буду завершувати, адже зараз маю перевірити готовність роти до газової атаки.

Найкращі вітання!

Ваш Ернст.

Окопи, 16 серпня 1918

Любий Фріце!

Мене тішить те, що Ви вдома прочитали такий приємний для мене наказ по дивізії. Тим часом, можливо, наш мавр — із тих, кого Артур Шопенгауер називав «так званими людьми» — прибуде в Ганновер та розповість Тобі про наші останні битви.

Я живу зараз досить одноманітно в нашому лісовому таборі, але постійно чимось зайнятий. Ранок здебільшого йде на вправи; вдень я зазвичай купаюся в річці. Вечорами нас обстрілюють з усіх можливих смертоносних знарядь, іноді з таких, які ми не можемо розпізнати і з якими можна працювати тільки з укриття. Іноді я прогулююся, здебільшого крізь самотні поля, а після вечері читаю, хоча й не дуже багато. Зараз я дійшов до афоризмів вищезгаданого мислителя, якраз до чудової глави «Про самотнього».

Мене дуже тішить те, що в цілій дивізії у мене бездоганна репутація. Зараз я з моїми людьми займаю найкращі позиції. Про

це Ти точно зможеш почути більше від поранених у лазареті. З такою довірою у мене все виходить дуже легко. Тому я радо залишаюся тут і остаточно передумав переходити до авіації або йти слідом за Оппенем до Палестини.

Любий Фріце, в мене є кілька прохань, які Ти міг би виконати. По-перше, надішли мені, будь ласка, маленький старий примірник «De Bello Gallico». По-друге, замов мені у Беннінгсдорфі парадну форму зі світло-сірим плащем, синім кітелем та всім, що до нього належить. А ще — кавалерійські брюки, які я беру вже тоді, коли буду у відпустці. По-третє, нагадую Тобі купити вибрані твори Кунта²³ для бібліотеки.

Ти вже знаєш, що загинув Ракенбрандт?

Твій Ернст

Окопи, 22 серпня 1918

Любий Фріце!

Будь обережніше із легенями, особливо в тому, що стосується вина та тютюну. Те, що Ти хочеш знову повернутися, це чудово; але я не думаю, що Ти багато чим зможеш допомогти. Посада офіцера, який відповідає за постачання або за перевірки газової безпеки, дуже невдячна та приносить тільки головний біль, до того ж серед фронтових свиней вони не вважаються за своїх. Із пробитими легенями та травмованим плечем тилова служба — це найрозумніше, і це Тобі скаже кожен.

З командирів рот у полку я тепер другий за старшинством. Після атак більше не відзначають когось окремо, але майже всіх, хто на цей момент був у окопах. Оскільки декілька разів мені вдалося потрапити до винятків, я раптово зрозумів, що постарішав.

У жовтні я розраховую на відпустку; я привезу золотий орден за поранення, який отримав днями.

Твій Ернст

²³ Німецький ентомолог.

Ескандовр, 3 вересня 1918

Любий Фріце!

Твій лист за 21-ше серпня я отримав позавчора в лазареті. Те, що Ти радишся щодо млина та землі, мене дуже втішило.

Я дотепер лежу тут та чекаю, поки мене відвезуть. У мене все добре, тільки відчуваю якесь неприємне поколювання у грудній клітині. Тут теж стріляють, причому траєкторія проходить не так вже й далеко від нашої будівлі. Ти, напевне, вже чув, що цього разу, як і минулого місяця, я уникнув полону тільки завдяки долі та ціною неймовірних зусиль.

Мадам Планкот, у якої я квартирував улітку 1917-го, оскільки полк вже далеко, залишила мене тут, щоб я одужував та приходив до тями. Позавчора вона надіслала мені чудову диню, і я розцінив цей ароматний плід як дуже корисний для мого стану, за якого запахи сприймаються краще, ніж суп або м'ясо.

Привіт від мене всім нашим знайомим та розкажи їм, що я зустрінусь із ними в жовтні. Приготуйте для мене святкову вечірку, та врахуй, що якийсь час я маю берегти сили.

Твій Ернст

Гал, 10.9.18.

Любі батьки!

Після довгої одіссеї в лікарняному транспорті я тепер знову прибув до лазарету в Галі в Бельгії. Мене дуже засмутило, що я їду не до Німеччини, хоча я ще не втратив надії на це.

Зараз мені вже значно краще, я досі мушу лежати, щоб уникати кровотечі. Це дуже нудно.

Сподіваюся, у жовтні я зможу бути вдома, збережіть для мене декілька яблук і т. п.

Я маю тепер обов'язково видужати, щоб я знову міг поїхати на війну. 25 серпня, як і 25 вересня торік, я щасливо уникнув смерті та полону.

Завтра мене буде оглядати старший лікар, як тут це ведеться під час наскрізних поранень. Будь ласка, не пишіть мені поки що, спочатку я хочу написати детальніше.

Надсилає Всім Вам найкращі вітання
Ваш Ернст.

Літературно-художнє видання

Ернст Юнгер

ВОГОНЬ І КРОВ

2-ге видання, виправлене

Переклад з німецької
Олександр Андрієвський

Дизайн обкладинки, ілюстрації: *Руслан Лубинський*
Літературний редактор: *Ярина Черногуз*
Художнє оформлення: *Денис Піорко*
Відповідальний за випуск: *Анна Клокун*

Підписано до друку 14.10.2019. Формат 60*84/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 2000 примірників.

Видавець Анна Клокун
Свідоцтво ДК №6434 від 16.10.2018
plomin.club

Віддруковано в ФОП Озеров Г.В.
м. Харків, вул. Університетська, 3, кв. 9
Свідоцтво про державну реєстрацію № 818604 від 02.03.2000

ПЛОМІНЬ